

અર્થ

જેનું છે આ, જેહને કાજ છે આ
જેવા કાજે એ નહીં છે અહીં આ
તોયે હું તો હીપમાં રૂપું દેખું
એ ના તોયે એમને આંહીં પેખું;
અપું એના આત્મને ભજિભાને
તપું એના આત્મને એ બહાને
હું દેજે ને આશિષે, યાચના એ
જેથી સૌનું ભદ્ર-કલ્યાણ થાયે

સમર્પણ

જેમના માટે

‘ગુરુજી’ શબ્દનો પ્રયોગ કરતી વખતે

અસ્તિત્વના આગુ અણુમાથી

“શિષ્યસ્તેઽહં શાધિ માં ત્વા પ્રવચ્નં”

આ ભાવ

મુખરિત થતો હતો,

તે

પરમપૂજ્ય સિદ્ધાન્તમહોદધિ આચાર્યમહારાજ

શ્રી વિજયકસ્તૂરસૂરીશ્વરજી મહારાજની

પુણ્ય સ્મૃતિમાં

વિનયાવનતભાવે

—શીલચન્દ્રવિજય

પ્રકાશકીય નિવેદન

અમારા શ્રીસંઘની વિનંતિથી, વિ. સં. ૨૦૩૭ના વર્ષના ચાતુર્માસ માટે, પરમપૂજ્ય આચાર્યમહારાજ શ્રી વિજયસૂર્યેશ્વર-સૂરીશ્વરજી મહારાજ આદિ ઠાણા દસ, અમારા-પૂના શ્રીસંઘ મંદિરના ઉપાધ્યેયે પધાર્પણ હતા અને તેઓશ્રીની શુભે નિશ્ચયમાં વિવિધ ધર્મારાધનાઓથી ભયુક્ત ભયુક્ત વીતેલું એ ચાતુર્માસ એક યાદગાર ચાતુર્માસ બની ગયું છે.

એ ચાતુર્માસ દરમિયાન, ભારતના સમગ્ર જૈન સંઘના મહાન ઉપકારી સંઘનાયક પરમપૂજ્ય સ્વ. આચાર્યભગવાંત શ્રીવિજયનન્દનસૂરીશ્વરજી મહારાજે રચેલા એ નાના પણ સંસ્કૃતના, જૈન દર્શનના તેમ જ તર્કશાસ્ત્રના અવધાસીઓ માટે ઘણા ઉપયોગી એવા ગ્રંથોનું પ્રકાશન કરવાનો પ્રેરણા, પ. પૂ. આચાર્યમહારાજશ્રીએ અમારા શ્રીસંઘને કરનાં અમોએ તેને સદૃષ્ટિ વધારી લીધી, અને એ ગ્રંથોનું મુદ્રણ અમારા સંઘ તરફથી કરવાનો નિર્ણય થયો; એનું પરિણામ પ્રસ્તુત પુસ્તક છે.

આવા ઉત્તમ અવધાસગ્રંથના પ્રકાશનનો લાભ અમારા શ્રીસંઘને આપવા બદલ પ. પૂ. આચાર્યમહારાજશ્રીના અમે પૂજા ઝળી છીએ તદુપરાંત, આ ગ્રંથના પ્રકાશન અંગેની તમામ વ્યવસ્થા શ્રી મુરેન્દ્રભટ્ટ એમ. કાપડિયા (અમદાવાદ)એ સંભાળી છે તેમ જ આ ગ્રંથનું મુદ્રક મુદ્રણકાર પૂજા પ્રિન્ટર્સ એન્ડ ટ્રેડર્સ-અમદાવાદના શ્રી જયનિલાસ મણિલાલ શાહે કરી આપ્યું છે, તે બદલ તે બન્ને સત્જન મિત્રોનો અમે દારિદ્ર્ય આભાર માનીએ છીએ.

આ ઉત્તમ ગ્રંથ જિજ્ઞાસુઓના સંદર્ભોગમાં આવે તેવી શુભેચ્છા સાથે

તિ

શ્રી ગોડી પાર્શ્વનાથ જૈન ટેમ્પલ ટ્રસ્ટ

શ્રીસંઘ મંદિર-પૂના જની

સહ પાપલાલ રામજી

ચરમન.

જીવન-સાધનાના સાધક સાધુ પુરુષ

કેટલાક માણસોને જીવનની જિગતી પેરોડે જ જીવનનો ઠોઈ અગમ સાદ સંભળાતો હોય છે. અંતરતલમાંથી જીકતો એ સાદ ક્યારેક અધવચ્ચાળ જ અટકી કે મુરઝાઈ જાય છે, તો કેટલાક બતાવોમાં એ સાદ, નાદનું રૂપ લઈને આતમરામના ઘરબારણે આવીને આતમને જગાડી મૂકે છે ને એ સાદ સાંભળીને આતમને એ અનુસાર વળવા-જીવન ઘડવા પ્રેરે છે. એવે વખતે એ સાદ, સાદ નથી રહેતો, એ તો એ આતમરામના ધડતરના પાયાની પહેલી ઈટ બની જાય છે.

આવો જ સાદ આચાર્યશ્રી વિજયનંદનસૂરિજીને બહુ વહેલી વયે - જ્યારે બીજાં બાળકો કુતુહલ ને તોફાનમસ્તી માણતાં હોય તેવી - ૧૨ વર્ષની ઉંમરે - સંભળાયો હતો. એમની જિંદગીના અનાદેનનાદ બની ગયેલા એ સાદનું દેહવર્ણન આયમતી ઉંમરે એક વાર એમણે આ રીતે કરેલું: “મોટા મહારાજ (નેમિસૂરીશ્વરજી મહારાજ) નું બોટાદના સંધે કરેલું એ સામૈયું, આજેય આંખ આગળ તરે છે. સંવત્ ૧૯૬૬ પછી આજ સુધી એવું સામૈયું, બોટોદે એવું નથી. એ સામૈયું જોઈને મારા હૈયે યયું: અત્યા જીવ! ચાલ, તુંય હીક્ષા લઈ લે, તારેય આવા મોટા ધર્માચાર્ય યવાનું છે ને આવી જ ધર્મપ્રભાવના તારે કરવાની છે.”

બાર વરસના નરોત્તમના મનનો આ માત્ર વિચાર હતો એવું નથી, આ તો એને સંભળાયેલા જીવનસાદ હતો-એના સંસ્કારોએ ઉગાડેલા ને એના ઉન્નત-ગાંધીમુખ ભવિષ્યે જ બંધે સરજેલા.

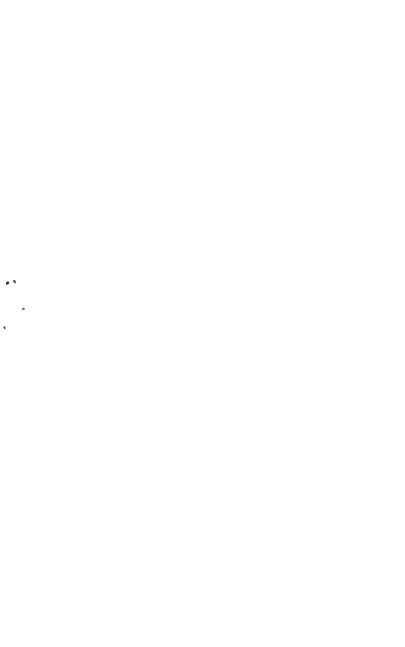
અને દવે કંટપના કરો : પાટ ઉપર બેઠેલા જેનાચાર્ય શ્રીવિજયનંદનસૂરિજી, રાજના અનેક ધર્મમુદ્રોને જોઈ આપના

वि. सं. १६५५

२०३

परमपूज्य परमहंसाग्र आचार्य भगवंत
श्री विजयनन्दनसूरीश्वरजी महाराज

સાથે ધર્મબીની જનતાને આશીર્વાદ આપી રહ્યા છે; ક્યારેક એ સંઘના આગેવાનો સાથે મહુસ્વની વાતો કરતા ને સલાહ આપતાં દેખાત છે, ક્યારેક નાનાં બાળકો સાથે ખિલખિલાટ-નિર્દોષ હાસ્ય ફેલાવતાં જોવાય છે; ક્યારેક પચીસમી વીરનિર્વાણ શતાબ્દી અને એવાં સંઘનાં કાર્યોની દોરવણી આપના જોવાય છે; તો ક્યારેક એમના-એંટાદના પેલા સામૈયાથીયે અદકેશ સામૈયામાં સામેલ થના નજરે પડે છે, ક્યારેક વળી ધર્મનાં સારરૂપ રહસ્યોને ઉપદેશતા નિહાળાય છે તો ક્યારેક સાધુઓને બચાવતા કે, તેમની સારવાર કરતા જોવા મળે છે. અને આ બધાં વિવિધ સ્વરૂપોમાં પણ એમની સાધુતાનાં ને એના પ્રાણ સમી સમતાનાં દર્શન એક અને અખંડ રૂપે થયા જ કરે છે.

આં તો એક કલ્પના છે. કલ્પનાં પણ જો આટલી રમ્ય ને રોમાંચક હોય તો એનું સાક્ષાત્ દર્શન કેવું બધ્ય હશે ! શ્રી વિજયનન્દનસૂરિજીના આવાં રોમાંચકારી દર્શન પ્રતીતિ થતી કે એમને નાનપણમાં સંભળાયેલા જીવન-સાદને નિજજીવનમાં જિતારી-અનુસરીને ચરિતાર્ય કરવા તેઓ પ્રતિપજા કટિબદ્ધ રહ્યા હતા અને એ સાથે જ લાગે કે એમને વહેલી ઉંમરે સંભળાયેલાં એ સાદ, અધવચ અટકી નહોતો ગયો, ચિમ્બંજોઈ જવા નહોતો પામ્યો, બદકે એ તો નાદસ્વરૂપે ઉત્તરોત્તર આગળ વધીને - વિકસીને એમના જીવનને ઘડતો જ ગયો હતો, ઘડતો જ ગયો હતો.

દેખીતી રીતે શ્રીવિજયનન્દનસૂરિજીનો જન્મ બલે સં. ૧૬૫૫ માં થયો હોય, છતાં એમનો ખરો જન્મ તો ત્યારે એમણે દીક્ષા લીધી ત્યારે સં. ૧૬૭૦ માં થયો; અલગત, એ એમનો આંતરજન્મ હતો. અને 'વાત પણ' સાચી છે કે માણસનો સ્થૂલ જન્મ બલે ગમે ત્યારે થાય, એનો આંતરજન્મ તો એણે જીવનધ્યેય તરીકે સ્વીકારવા મારેલા ગુણનો ક્ષિમમ

થાય અથવા કામનેા આરંભ થાય ત્યારે થતો હોય છે. શ્રી વિજયનન્દનસુરિજીને સં. ૧૬૬૬માં પ્રનીત થયેલું 'જીવનધોર-સાધુત્વ, છેક ૧૬૭૦માં અમલી બન્યું. ત્યાં સુધી એ જૂન ધૂંટાનું રહ્યું. વધુ ધૂંટાયેલો અશર જેમ બરાવઢાર અને મરોડાર બને છે એમ એમનું જીવનધોર પણ આમ થયાથી ખબર હતી અને ચિરસ્થાયી મૂલ્યવાળું બન્યું.

એમની ધૂંટવાની રીત પણ સાચ નોખી કેમ કે એક જીવનસાહની પ્રેરણા એવી તો બળવત્તર હતી કે મનમાં થવા જ કરે કે ક્યારે મારા જીવનધોરને આંખી વળું ને એને હાથવળું કરી લઉં ! આમ કરવામાં અવરોધો પાર વગરના હતા. ઘરની રમત મળવી દુર્લભ હતી. એટલે આમણે અંતરમાંથી આવતી પ્રેરણાને ધૂંટવાનો અને એ રીતે એને ન્યાય કરવાનો નવો રસ્તો અખત્યાર કર્યો. એ વારંવાર નાસમાંગ કરવા માંડ્યા. એમ કરવા જતાં રખડવું પડ્યું. ઘણી વાર ભૂલ થઈ જતાં પકડાયા. પકડાયા તો જૂઠું પશુ બોલ્યા - બોલવું પડ્યું - મનમાં રંજ સાથે. બયને લીધે આમ કરવું પડેલું. પશુ વારંવાર ધૂંટાતો અશર જેમ એકવાર ખરેખર સાચો લખાઈ નય છે તેમ આમનો પ્રયત્ન એકવાર ફળી ગયો ને એ પોતાના ધોરૂપ સાધુત્વને આંગણે આવી જીભો.

સાધુ બન્યા પછી એમણે હરણકાળ ભરી. નવા જન્મેલા બાળકની જેમ પોતાની નવી જિંદગીના સંસ્કારો ઝીલવામાં એમણે ભારે તત્પરતા દાખવી. ને જોતજોતામાં તો બહુતરના, વિનયના, સેવામક્ષિતાના, સહાચારના ને સાધુતાના સંસ્કારો એમના જીવનમાં એકતારૂપે વણાવા લાગ્યા. સામાન્ય રીતે જોઈએ તો સંસ્કાર-સ્વીકારની આ પ્રક્રિયા જીવનના અંત સુધી ચાલે છે; માનવી નિત નવા સંસ્કારોને ઝીલતો જ રહેતો હોય છે, પણ જે સંસ્કારોના નોટલા પ્રમાણથી જીવન, જીવન કહી

શકાય તેવું બને, અથવા જીવનમાં વિશિષ્ટતા આવે, તેવા સંસ્કારોના ઘડતરની એમની પ્રક્રિયા બાર વરસ ચાલી, એમની એ પ્રક્રિયાની સફળતાએ ગુરુજનોને આકર્ષ્યા અને બાર વરસના દૂંઠામાં દૂંઠા કહી શકાય એવા ગાળામાં એમના સંસ્કારઘડતરે એમને આચાર્યપદ સુધી પહોંચાડ્યા. ને ત્યારે લોકોને પ્રતીતિ થઈ કે જીવનનો અનાહત સાદ જોને સંબળાય છે તેનું ચરિત કેવું વિશિષ્ટ હોય છે !

એમની સાધુતાની ને સમતાની સાધનાનો વિકાસ કાંઈક આવે છે :—

એમને ગુસ્સે થતાં ધણાએ જોયા હશે પણ એ ગુસ્સા પાછળ સ્વાર્થ, કદામહ, દ્વેષ, તિરસ્કાર કે કોઈનું અહિંત કરવાની વૃત્તિ હોય એવું કોઈ નહીં કહી શકે. એમનો ગુસ્સો પણ કદ્યાણુકર હતો. કેમ કે એની ભૂમિકામાં કોઈનું હિન કરી છૂટવાની વૃત્તિ રહેતી ને સિદ્ધાન્તપાત્રનની ગુસ્તતા રહેતી. અને પરહિતચિંતા તેમજ સ્વીકૃત સિદ્ધાન્તમાં દલતા એ જ તો સાચી સાધનાનાં સ્વરૂપો છે.

અભિમાન એમનામાં હતું, પણ એ ‘અહ’ કોટિનું નહિ. પોતાની જાતને એમણે કાયમ પામર અને અકિંચિત્-અકિંચન લેખી છે. એમને અભિમાન એક જ વાતનું હતું અને તે પોતાના દેવ, ગુરુ અને ધર્મસિદ્ધાન્તોનું. આ બાબતોનું અભિમાન હોય-હોવું જ જોઈએ એ સહજ હતું. કેમ કે એ ત્રિપુટી તો એમની જીવન-સાધનાના પ્રમુખ કેન્દ્ર સમી હતી. એ અભિમાનને તો અભિમાન નહિ, પણ ગૌરવ પણ કહેવું ઘટે.

સરજતા અને નિરીક્ષતા, આ જો એમની સાધનાની પરમ ઉપલબ્ધિઓ હતી. કોઈ જાતનો આડંબર કે દેખાવ એમને ન ગમતો. એને એ દંસ માનતા. નિખાલસ વર્તન, નિખાલસ વાત ને વિચાર, આ એમને સહજસિદ્ધ હતા અને

નિઃસ્પૃહતા તો એટલી કે 'હું' 'તું' 'તું' તો જ - મારી નાન જ - સાગી, એવો આમડ પગ એમણે કરી મેળો નથી. એ તો કહેતા : "માયું એ માડું, પગ માડું એ જ સાયું નહિ." આવા અનામદી, ઉદાર માણસમાં બાથ પદાર્થો તરફ મૂર્ખા કે આસક્તિ કઈ રીતે મળે ?

અને, આ બધી વસ્તુઓના સારકોદનરૂપે, અને ખડું કહો તો પોતાની જીવનસાધના પરિપાકરૂપે એમણે મેળવેલી ચીજ તે પરમગતિશ્રુતા અને સર્વમતસમન્વય. બીજાના વિચારો સાંભળવા, તે પર વિચાર કરવો, યોગ્ય લાગે ત્યાં અને ત્યારે એનો સ્વમત સાથે સમન્વય કરવો, આ એમની અન્યત્ર જોવા ન મળે એવી લાક્ષણિકતા હતી, આ જ લાક્ષણિકતાએ એમની પાસે જેનેતર તમામ ધર્મદર્શનોનું અધ્યયન-અવગાહન કરાવ્યું છે તે એમનાં વર્તનમાં ને પ્રવચનોમાં પણ સમન્વયવાદનું સિંચન કયું છે.

સોજ વર્ષની ઉંમરે દીક્ષા. દીક્ષાના બાર વર્ષે આચાર્ય-પદ, અને એ પદ પણ બે-પાંચ-દસ નહિ, પણ પચાસ પચાસ વર્ષો મુધી અખંડ લોગવ્યું; માત્ર લોગવ્યું જ નહિ, એક સંઘતાયકને ઇાજે એવી રીતે એની ઉપાસના અને એનો યથાર્થ ઉપયોગ કરી જાવ્યો. ને છેવટે અડ્યોતર વર્ષની ઉંમરે જીવનને, જગોજગ્યા કે જંગલની જેમ નહિ, પણ ગળે પહેરેલી ફૂલની માળાની જેમ જિતારીને મૂકી દીધું. આ બધું એમના જીવનની સાધનાનું, એમની સાચી સાધુતાનું ને સમતાનું પરિણામ ગણવું જોઈએ. અને એ પરિણામનું મૂળ વિચારીએ છીએ ત્યારે પેલો જીવનસાહ, જે એમને બહુ વહેલી વયે સંજળાયો હતો તે હોય એવું લાગ્યા વિના નથી રહેતું.

પુરૂષની બે ગ્રંથરચનાઓ આ પુસ્તકમાં

—શીલચન્દ્રવિજય

પરમપૂજ્ય સિદ્ધાંતમહોદય
આચાર્ય મહારાજ શ્રી વિજયકર્તુરસૂરીચરણ મહારાજ

મહારાજનો સાદ દેતું જીવન,

મહામહોપાધ્યાય શ્રીયશોવિજયજી મહારાજની “ધૂમધામે ધમા-
ધમ ચલી, જ્ઞાનમારગ રહ્યો દૂર રે” એ પંક્તિનો હવાલો આપીને,
કોઈ પ્રચુદ્ધ ધાર્મિક મનુષ્ય એવો પ્રશ્ન કરે કે ‘અત્યારે આપણા ધર્મ-
ક્ષેત્રમાં ચાલી રહેલા આડંબરના અંબારમાં ‘ધર્મ’નું તત્ત્વ કેટલું ?
અને ‘આજની પેઠા યોગીને જિભા કહેતા શૂળ જેવી શાસનપ્રભાવનાની
પ્રવૃત્તિઓમાં પ્રભાવનાનું તત્ત્વ કેટલું તેમજ એવી પ્રભાવના કરાવનારા-
ઓમાં શાસનપ્રભાવકતાના અંશ કેટલા ?’ ત્યારે તેનો પ્રમાણિક જવાબ
શો આપવો તેની મૂંઝવણ જ્યારે વસમી બને છે, ત્યારે મનમાં
અનાયાસે જ, પૂજ્યપાદ આચાર્યમહારાજ શ્રીવિજયકસ્તૂરસૂરીશ્વરજી
મહારાજનું સ્મરણ જિગી આવે છે.

નિરાળંડર સમભાવનાથી ભર્યું‘ભર્યું’ જીવન, કૃત્રિમતા વિનાનો
સહજ-સરળ વ્યવહાર, અને ધર્મની પ્રભાવના કરી નાખવાની ઘેઝઝા
વિનાની સત્વચીત અને સૌમ્ય પ્રભાવકતા એટલે પૂજ્ય કસ્તૂરસૂરિજી
મહારાજ.

કસ્તૂરસૂરિ મહારાજને અમે સી એટલે કે એમનો સુધજોએ
શિષ્યપરિવાર ‘શુકુજી’ કહીને સંબોધતો. પરિવારનો સાધુ ગમે તેના
શિષ્ય હોય, પણ કસ્તૂરસૂરિ મહારાજને તો એ ‘શુકુજી’ જ કહેવાનો
અને સમજવાનો. ‘શુકુજી’ શબ્દના અર્થ અર્થનું જ્ઞાન, એમને ‘શુકુજી’
તરીકે સંબોધતી વખતે યનું. કહો કે એમના નામ સાથે ‘શુકુજી’
શબ્દ જોડતો ત્યારે તે અર્થવાદક - અને તેથી જ સાર્થક પણ-બની
જતો. તોયે છે કે એમનું જીવન સંકેતાયુ એ સાથે જ ‘શુકુજી’ શબ્દ
પણ પોતાના અર્થને સંકેતી લેખે છે, અને એટલે --

પોતાને 'શુદ્ધ' તરીકે જાણખાવવાની કેશિય કરતાં જોઈ 'હું', ત્યારે મનમાં ભારે રમૂજ થાય છે. અર્ધાંહીન શબ્દ એટલે 'હું' થઈ ગયેલું જાડ ! એને વળગવાનો પ્રયાસ રમૂજ કેમ ન ઉપજાવે ?

એ પૂજ્યપુરુષને આડંબરનો ઓછાએ પણ ન ફાવતો. જો ક્યારેક આડંબરના વાતાવરણ વચ્ચે રહેવાનું થતું તો ત્યારે તેઓ અસમંજસમાં મુકાઈ જતા; જૂંઝળાઈ જતા. એક નાનકડો પ્રસંગ મને યાદ છે : પૂજ્ય નંદનસૂરિ મહારાજનું પ્રવચન થયા પછી અન્ય મુનિરાજનું પ્રવચન હતું. વિશિષ્ટ પ્રસંગ હતો એટલે સૌએ જોસવાનું હતું. પણ એ પ્રસંગ પત્યા પછી એ પૂજ્યપુરુષે મને કહ્યું કે "નંદનસૂરિ મહારાજનું વ્યાખ્યાન ગમ્યું; કેમ કે એમાં તત્ત્વની વાત હતી એટલે સાંભળવામાં ઘણો રસ પડ્યો; પછીના વ્યાખ્યાનમાં તો નર્થો શબ્દાડંબર જ લાગ્યો. કોઈ સમજ ન પડી કે શું કહેવા માગે છે ! પણ અધવચ્ચેથી જિભા તો ન થવાય; જોસવું તો પડે !"

ઉત્સવ-ઉપધાન-ઉજ્જમણાં વગેરે કરાવીને રાતોરાત શાસનપ્રભાવક બની જવાની ઉતાવળ કે અખળખા એ પૂજ્યપુરુષમાં ધરાવ નહોતી. અને એટલે જ, પોતાના હાથે કે સાંનિધ્યમાં, આ પ્રકારનાં કે આટલાં ધર્મકાર્યો થવાં જ જોઈએ એવો આગ્રહ; પોતાની નામના માટેની તત્પરતા અને પોતાનું નામ કેમ લખવામાં નથી આવ્યું એવી ફરિયાદ - આમાંનું કશું પણ એમનામાં હોય એવું કોઈએ ક્યારેય જોયું - અનુભવ્યું નથી. વાહવાહ અને નામનાની કામનાથી થતી શાસનપ્રભાવના અને ધર્મના નામે થતા આડંબરોથી સો ગાઉ દૂર રહેવામાં જ એ પૂજ્યપુરુષ, પોતાની આદર્શ સ્થિતિ સમજતા હતા.

એમના જીવનમાં એમણે કરેલી શાસનપ્રભાવના એ જ હતી : શુદ્ધકૃપાનું સંપાદન અને અખંડ જ્ઞાનોપાસના. પોતાના શુદ્ધગર્વત પૂજ્યપાદ આચાર્ય મહારાજ ધોવિજયવિજ્ઞાનસૂરીશ્વરજી મહારાજની, એમણે સંપાદન કરેલી કૃપાની નિઃસીમતા અને એ નિઃસીમ કૃપા સંપાદન કરવાની કળા, એ અત્યારની પરિસ્થિતિમાં તો એક રસપ્રદ

હંતકથા જ બની રહે. એમ સાંભળ્યું છે કે 'જેને અધી' ગાથાએ ન ચઢતી હોય અને બોલતાં બોલતાં પણ જેની જીભ થોથવાતી કે અચકાતી હોય એવી એક વ્યક્તિને, શાસનના સમર્થ પ્રભાવક આચાર્ય અને પ્રાકૃત ભાષાના શિષ્ટજનમાન્ય વિશેષજ્ઞ બનાવવામાં, ગુરુવિનય દ્વારા સંપાદન કરેલી કૃપાનો ફાળો કેવો હોય છે તેનો જીવંત અનુભવ કરાવતું વ્યક્તિત્વ પૂજ્ય કસ્તૂરસૂરિજી મહારાજમાં જોવા મળે છે તેવું અન્યત્ર નથી મળતું.'

અને એમની જ્ઞાનોપાસના ? પોતે શ્રી ઇશ્વરા, બીજાઓને ભણાવ્યા, અને પોતે અનેક શ્રી રમ્યા પણ ખરા. એમના પ્રાકૃત શ્રી, એ આ સૈકાના એક વિશિષ્ટ જ્ઞાનાચાર્યનું, પ્રાકૃત ભાષા અને સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં ચક્રવર્તી મૌલિક પ્રદાન છે એમ કહીએ, ત્યારે તેમાં અતિશયોક્તિ નથી થતી.

એમના સાંનિધ્યમાં જ્યારે પણ બેસીએ, ત્યારે વાતનો વિષય એક જ હોય : જ્ઞાનની ચર્ચા. તેઓ ખુદ કહી દેતા કે ફાલન વાતો કે બીજા કોઈ કામ અંગે વાતો કરવી હોય તો મારી પાસે ન આવવું. અહીં તો તત્વની વાત કરવી હોય કે સાંભળવી હોય તેણે આવવું. અને વસ્તુતઃ જેને કાંઈક નવો બોધ પામવાની કે કાંઈક અવનવું સમજવાની જિજ્ઞાસા હોય, તેને માટે એમનું સાંનિધ્ય, એક પેલક તત્વોથી ભરપૂર એવા ખોરાકની ગરજ સારતું. એમની પાસે બેસવાની જ્યારે જ્યારે તક મળી છે ત્યારે ત્યારે-

સદા સન્તોઽભિગન્નિદ્યા, રદ્યનુપદિશન્તિ નો ।

યા દિ શ્વૈરકયાન્તેશ-નુપદેશ ભવન્તિ તે ॥

આ પંક્તિઓની ચરિતાર્થતા અનુભવી છે, અને કાંઈક ને કાંઈક નવું ભણવા મળ્યું જ છે. સામી વ્યક્તિ ખરેખર જિજ્ઞાસુ છે એવી પ્રતીતિ થતાં જ તેઓનું હૃદય ઝૂંટી જતું. એ પડી તો એમના રાગ અને અનુભવના ભંડારમાંથી નવનવા વિષયો અને પદાર્થો પ્રગટ્ય જ જતા.

એક મુદ્દા અહીં જ કરેલા જોઈએ. તેઓ પોને તો વિશિષ્ટ કેટલેક જ્ઞાના મધ્યે પુરુષ હતા, છતાં એમની જિજ્ઞાસા નવું નવું જાણવાનો ને મમજવાની ઉન્નતા, એક માયા વિદ્યાથીને માટે તેવી પ્રતાપ અને મદા પ્રતીપ્ત રહેવાનું મેં અસાધ્ય અનુભવ્યું છે. સામાન્ય રીતે કોઈ ગુજરાતી પુસ્તક કે ઇતર વિષયોનાં પુસ્તકો વાંચવાનો રસ ન હોવા છતાં, પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રીઅમરેન્દ્રવિજયજીએ તથેવ પુસ્તક 'વિજ્ઞાન અને અધ્યાત્મ' ત્યારે 'જેન ગાખાદિક' માં વિભાગશઃ પ્રગટ થયું, ત્યારે તેઓ એને ખૂબ જ ધ્યાનપૂર્વક અને રમણપૂર્વક વાંચી ગયા હતા, એટલું જ નહિ, પણ 'જેન'ના એ અંકોમાં અનેક સ્થળે, કેટલાંક વિચારણીય દિષ્ટિઓ પણ સ્પષ્ટસ્તે કરેલાં. તે બતાવીને મને કહેલું કે 'આમ તો આ બધું લખાતું બરાબર છે. પણ અમુક અમુક મુદ્દાઓ વિચાર માગી છે તેવા લાગે છે.' દેખીતી રીતે જ જેમને આપણે જૂના વિચારના કહી દઈએ તેવા પુરુષની પણ, વાંચવા-વિચારવા માટેનો વિષય પસંદ કરવાની આ રીત, અને વાંચવા લીધેલ વિષય પર આ રીતનો તત્તરપરી વિચાર વ્યક્ત કરવાની ક્ષમતા જોઈને જ હું તો છક થઈ ગયેલો.

ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રનો સતત સ્વાધ્યાય કરવાનું તેઓને જાણે વ્યસન પડી ગયેલું. સોંકડો બસ્કે હાજરો વાર એ સૂત્ર તેઓએ વાંચ્યું હશે. રોજ અમુક પાઠ ન કરે તો તેઓ દિવસને વાંઝિયો માનતા ને વસવસો કરતા કે આજે આ વાંચવાનું રહી ગયું. પણ ખૂબી એવી કે ઉત્તરાધ્યયનના દરેક આવર્તન વખતે એ પુસ્તકમાં નવી નોંધો કે નિશાનીઓ ઉમેરાઈ હોય જ. એક વાર તેઓએ મને કહેલું: 'દરેક આવર્તન વખતે મનમાં નવા નવા અર્થો અને વિચારો સ્ફુરે છે, અને એથી આ સ્વાધ્યાયનો આનંદ અપૂર્વ રહે છે; કંટાળો નથી આવતો.' 'આવો વિદ્યાર્થીભાવ અને અખંડ જિજ્ઞાસા આપણનેય મળે તો કેવું સારું!' એવી પ્રાર્થના તે પછે મારા મનમાં ઊગેલી.

એ પૂજ્યપુરુષની અત્યંત સૌમ્ય, સરળ અને પ્રશાંત પ્રકૃતિને : જાણી છે તેમને ખબર છે કે તેઓ ક્યારેય ગુસ્સે ન થતા.

આમ છતાં, એમને એક વખત ગુસ્સે થતાં મેં નિહાળ્યા છે. જો કે એને ગુસ્સો કહેવા કરતાં પુણ્યપ્રકોપ કહેવો વધુ ઉચિત અને બંધ બેસતું છે. બનેલું એવું કે ખંભાતમા તેઓ પત્રવણાસૂત્રની આગમ-વાચના સાધુઓને આપતા. વાચના લેનારાઓ પૈકી એક સાધુની એવી દેવ કે વાચના પત્રે તરત જ પ્રાનાં પાનાં એક કબાટ પર મૂકીને સ્વસ્થાને ચા.રા. નાથ, તે બીજે દિવસે વાચનાના સમયે પાછાં બિતારે. એમનો આ નિત્યક્રમ, એક વાર, આ પૂજ્યપુરુષની નજરે પડી ગયો. તેઓ વસ્તુસ્થિતિ પાત્રી ગયા. પેલા સાધુને તરત જ બોલાવ્યા, પૂછ્યું, જાણ્યું; ને પછી ઠપકાર્યા કે - પાઠ લીધા પછી જો એ પાઠને વાંચવા-વિચારવાનીયે તમારામા તત્પરતા ન હોય તો પછી વાચના આપવાનો ને લેવાનો શો અર્થ છે?

પણ સાચા શિક્ષકને ખપતો સાચો વિદ્યાર્થીભાવ સામે પક્ષે જોવા ન મળ્યો, ને તેમણે તે જ દિવસથી વાચના આપવી બંધ કરી. જિજ્ઞાસાની સચ્ચાઈ અને વિદ્યાર્થીભાવ - આ બંને માટેનો આગ્રહ, એમના આ પુણ્યપ્રકોપમાંથી નીતરતો નિહાળીને હૈયે જે બાવો તે વખતે ઉમટ્યા હતા તે તો આજે પણ અકબંધ સંધારાયેલાં પડ્યા છે.

તેઓએ એક વખત મને કહ્યું : “દશવૈકલ્પિક સૂત્ર જાણવાની મર્યાદા છ મહિનાની છે. તારે દર છ મહિને એક આગમગ્રંથ વાંચવો; છ મહિનાની અવધિમાં એક ગ્રંથ પૂરો કરવો.” એમની આ કૃપાભરી આજ્ઞા મેં જ્યારે પૂજ્યપાઠ આચાર્ય મહારાજ શ્રીવિજયનંદનસૂરિજી મહારાજને કહી, ત્યારે તેઓશ્રીએ એ વર્ષે જ મને દશવૈકલ્પિક સૂત્ર-જૃહ્લ્વૃત્તિની વાચના આપી, એ વાચના, જરાબર છ મહિનામા ચાર દિવસ બાકી રહ્યા ત્યારે પરિપૂર્ણ થયાનું. જ્યારે મેં આ પૂજ્યપુરુષને લખી જણાવ્યું, ત્યારે તેઓશ્રીએ સ્વહસ્તે લખેલા પત્ર દ્વારા વ્યક્ત કરેલી પ્રુથી અને પાઠવેલી શુભાશીર્વાતું સ્મરણ આજે પણ એટલું જ તાજું છે અને એમની પેલી આજ્ઞાનો નિયમિત ધોરણે અમલ કરવા માટે હૈયાને એ સત્તા પ્રેરતું પણ રહે છે.

ભૂમિકા

-મુનિ શીલચંદ્રવિજય

તર્કશાસ્ત્રનો મહિમા :

‘નિરુક્ત’માં કહેવામાં આવ્યું છે કે “જ્યારે ઋષિઓ એક પછી એક મૃત્યુ પામવા લાગ્યા ત્યારે મનુષ્યોએ દેવો પાસે જઈને પૂછ્યું : “અમારા ઋષિ કેણુ બનશે ? તેમણે તેમને તર્કશાસ્ત્ર ઋષિ તરીકે આપ્યું, જેની મદદથી મંત્રના અર્થને તેઓ બધી રીતે સમજી શકે.”^૧

ભગવાન બુદ્ધે પોતાના શિષ્યોને ઉદ્દેશીને કરેલું કથન પ્રસિદ્ધ છે કે “મેં કહ્યું છે માટે સાચું છે એમ ન માનશો, પણ તમને જે યુક્તિ સંગત લાગે તે જ સ્વીકારજો.” ભગવાન મહાવીર પણ પોતાની દરેક વાતો હેતુ, પ્રયોજન અને કારણપુરઃસર જ કહે છે. ‘પાળ્યેસવણાકપ્પ’નું સમાપન કરતી વેળાએ “સઅટ્ઠં સહેતંજ સકારણં” વગેરે વિશેષણો પ્રયોગ થયો છે તે આ વાતનો જ સૂચક છે. અહીં પોતાની વાત સમજાવતી વખતે તેનાં હેતુ, કારણ અને પ્રયોજન પણ સમજાવવાનો અર્થ એમ થઈ શકે કે “હું કહું છું તે મારું પોતાનું ઉપજાવો કાઢેલું નથી, પણ જે જેવું છે તે પ્રમાણે અને તે પણ હેતુવાદની યુક્તિઓ તથા તેના પ્રયોજન સાથે કહું છું, જેથી જનસમાજ વિચારપૂર્વક તેનો સ્વીકાર કરી શકે.”

અને આથી જ આચાર્ય શ્રીહરિમદ્રસૂરિ મહારાજે કહ્યું કે, “મને મહાવીર-પ્રભે પસંદગાન નથી અને કપિત વગેરે ઋષિઓ પ્રત્યે દ્વેષ નથી.

૧ “બોદ્ધ પર્મદર્શનની પાયાની વિભાવના” —ડૉ. એન. જી. શાહ, અમદાવાદ—
૧૯૭૭) પૃ. ૨૯

મને તો જે વચન તર્કસંગત લાગ્યું તેનો મેં સ્વીકાર કર્યો.”^૨ કલિ-કાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય પણ આ જ વાત કહે છે : “મને માત્ર અધશ્રદ્ધાપ્રેરિત તમારો રાગ છે એવું નથી, અને અન્યો તરફ દ્વેષ-પ્રેરિત અરુચિ છે એવુંયે નથી; પણ પરીક્ષા કરતાં જેનામાં યથાર્થ આપ્તત્વની પ્રતીતિ થઈ, તેનો મેં આશ્રય કર્યો છે.”^૩

આ બધું જોતાં સમજાય છે કે ઘણા પ્રાચીન કાળથી આપણે ત્યાં તર્કશાસ્ત્રનું મહત્ત્વ સ્વીકારવામાં આવ્યું છે અને ખુદ શ્રદ્ધેય મહાપુરુષોએ એનો ઉપયોગ કરવાનું આપણને પહેલેથી જ સૂચવ્યું છે અને શીખવ્યું છે. એને લીધે, આપણા શ્રદ્ધેય ગાજુચેક્ષા મહાપુરુષોની અને તેમનાં વચનોની શ્રદ્ધેયતાને પણ આપણે તર્કની કસોટીએ કસતા રહ્યા છીએ.

તર્કશાસ્ત્રનો ઉપયોગ :

તર્કશાસ્ત્રનો ઉપયોગ, પહેલાં તો, પોતાની શ્રદ્ધાને તર્કશુદ્ધ તેમજ મજબૂત બનાવવા માટે અને તત્ત્વજ્ઞાન તથા તે દ્વારા પરમપદને પ્રાપ્ત કરવા માટે થતો હોવો જોઈએ. અને એટલે જ, શરૂઆતમાં, દર્શનોના ને સિદ્ધાંતોના, આજે છે તેવા ઝઘડા પણ નહિ હોય. શ્રીહરિભક્ત-સૂરિજી તો કહે છે કે : “જે જીવમાં જે રીતે જોવિગીજનું આધાન થાય તે જીવને અનુવ્રણીને તે રીતનો દેશના સર્વજ્ઞે આપી. એ દેશના આપણને અત્યારે ભલે ગુહી ગુહી લાગે, પણ એના મૂળમાં જોઈએ તો તે એક જ હતી.”^૪ જે આમ હોય, તો દર્શનોના ઝઘડા ક્યાંથી હોય ?

પણ ન્યારથી માનવમાં ‘મારું’ તે સાચું, જીજ્ઞાસુ તે ખોટું’ અથવા ‘હું સમજ્યો તે જ ખરું’ આવો મનાયકુ પ્રવેશ્યો, ત્યારથી દર્શનોના એ ઝઘડા અનેક સ્વરૂપે શરૂ થયા અને એ સાથે જ, તર્કશાસ્ત્રનો

૨. વક્ત્રગતો ન મે વીરિ, ન દ્વેષઃ કલિચરિત્રુ ।

મુક્તિમદ્ વચનં યદ્ય, તસ્ય વાર્યઃ પરિગ્રહઃ ॥

૩. ન મદ્યેવ ત્વાયિ પદગતો, ન દ્વેષમાત્રાદરચિ-પરેષુ ।

વદાયદાતાવસીષ્ઠયા હુ, ત્વામેવ વીર । પ્રમુમાભિષિઃ સ્મ ॥

અરોગબ્ધવચ્છેદદાર્શનિકા, હેમચન્દ્રાચાર્ય,.....

૪. સોમશિષ્ઠકુચય સ્તોત્ર-૧૩૪-૩૫-૩૬ ૬

ઉપયોગ પણ, સ્વપક્ષખંડન અને તે કરનાં જુદાં તો પરપક્ષખંડન માટે થવાનું થયું થયું. આમ થયું એ આપણે માટે, આપણને વિભિન્ન સમસ્યાઓમાં જોડેલી નાખનાર દોષ, જેટલું નુકસાનકારક નીવડયું, તેટલું જ, એ, આપણને અનેક તત્ત્વચિન્તકો અને તત્ત્વમંત્રી આપનાર બનવાથી, લાભકર્તા પણ બન્યું.

તર્કશાસ્ત્ર અને જૈનદર્શન :

સ્વપક્ષખંડન અને પરપક્ષખંડનના આ ગુણભાંધી જૈનદર્શન પણ કેમ બચે ? એ પણ એમાં બન્યું. પણ જૈનો પામે અનેકાન્તની એક આગવી દૃષ્ટિ હતી. એ દૃષ્ટિને ત્રાજવું કહી શકાય. જ્યારે કેટલાક લોકો અમુક તત્ત્વોને માત્ર નિત્ય જ માનવા લાગ્યા, ને એથી ઊઠકું, કેટલાક લોકો, એ જ તત્ત્વોને માત્ર અનિત્ય જ માનવા લાગ્યા, ત્યારે એ બન્ને વચ્ચે સમતુલા બળવવાનું કામ અનેકાન્તદૃષ્ટિએ થયું. એણે કહ્યું : “એકાન્ત નિત્યવાદ પણ નહિ, એકાન્ત અનિત્યવાદ પણ નહિ પણ સાપેક્ષભાવે નિત્યાનિત્યત્વવાદ સ્વીકારો; તમારા ગળા મટી જશે” પણ અનેકાન્તની આ સમદૃષ્ટિને વાઢીઓ ન સમજી શક્યા હોય કે પછી ગમે તેમ, પણ બન્ને મતવાદીઓ જૈનો ઉપર તૂટી પડ્યા; જૈનોના ખંડન માટે મચી પડ્યા. સાપેક્ષવાદને (સાપેક્ષવાદનો અર્થ અહીં અનેકાન્તવાદ કરવાનો છે, અને તેથી આદમટું આર્થસ્પર્ધાના સાપેક્ષતાના સિદ્ધાંતથી જૈનદર્શનના સાપેક્ષવાદમાં તાત્ત્વિક તફાવત છે તે પણ સ્પષ્ટ થઈ શકે છે.) સંશયવાદ કહીને શંકરાચાર્ય જેવાએ પણ તેની ઠેકડી ઉડાવી છે. જો કે તે સમજપૂર્વકની ન હતી; તે માત્ર દ્વેષમૂલક હોઈ શકે. જોકે આ બધા વાદીઓને જવાબ આપવાની જૈનોને જરૂર ન હતી. કેમ કે એ તો સમજતા હતા કે નિત્યવાદીના મતનું ખંડન અનિત્યવાદી કરશે ને અનિત્યવાદીના મતનું ખંડન નિત્યવાદી કરશે; એટલે પરસ્પર લડીને આપમેળે નષ્ટ થતા તર્કોના વિવાદમાં આપણે શા સારું પડ્યું નેહ્યું ? ^૫

આમ છતાં, જેનોએ પણ યુક્તિવાદના પ્રવાહમાં નિર્ણયકતાથી
 બંધાયેલું અને જગતને ન્યાયાવતાર, સમ્મતિતક, આત્મીમાંસા,
 દાદશાર નયચક જેવા મહાન તર્કગ્રંથોનું નજરાણું ધર્યું. જેનો સામે
 મુખ્ય વાદીઓ એ : મીમાંસક અને ખીદ. નૈયાયિક, વૈશેષિક અને
 અદ્વૈતવાદીઓ પણ ખરા જ. વેદના અપૌરુષેયત્વવાદની, ક્ષણિકવાદ
 અને શૂન્યવાદની, ઈશ્વરવાદની અને એકાત્મવાદ વગેરે વાદોની જેનોએ
 ખાસી ખગર લીધી છે.

સિદ્ધસેન દિવાકરસૂરિ, આચાર્ય સ્વયંભૂ, ધ્રીહરિભદ્રસૂરિજી વગેરે,
 પ્રાચીન પરંપરાના સમર્થ તાર્કિક જેનાચાર્યો છે. પાછળથી પ્રાચીનતા
 અને કાંઈક અંશે અર્વાચીનતાના મિશ્રણવાળા આચાર્યો થયા. એમાં
 વાદીદેવસૂરિ, હેમચન્દ્રાચાર્ય વગેરેને મૂકી શકાય. પ્રાચીન ગ્રંથો, સામાન્ય
 બુદ્ધિવાળાઓ ભણીવાંચી શકે તેમ ન હોઈ આ આચાર્યોના પ્રમાણનુસર
 તત્વાલોક, પ્રમાણમીમાંસા વગેરે ગ્રંથો, એ દૃષ્ટિએ ખૂબ ઉપકારક નીવડ્યા.
 નબ્ધન્યાય અને જૈનો :

જેમ જેમ સમય વીતતો ગયો તેમ તેમ ન્યાય વગેરે દર્શનેમાં
 નવી નવી તર્કપરંપરાઓ વિકસતી ગઈ. એવી એક પરંપરા - નબ્ધન્યાયની
 પરંપરા - શ્રી ગજેશોપાધ્યાયે બોલી. એ એક શકવતી પ્રાદુર્ભાવ હતો.
 અદ્ભુત કહી શકાય તેવાં વૈચારિક કે તાર્કિક આંદોલનનો એ અવિર્ભાવ
 હતો. એ આંદોલનના અવિર્ભાવ સાથે જ, આજ પર્યંત જે જૂની
 યુક્તિઓ અને પદ્ધતિઓનું ચત્તણ બ્યાપક હતું, તેને ભારે ધક્કો વાગ્યો.
 દરેક વિષયને વિચારવાનું જાણે એક નવું જ માધ્યમ શરૂ થયું ! નવી જ
 દૃષ્ટિ સાંપડી ! સૌ દર્શનકારો-દર્શનવિદોએ અત્યંત ઝડપથી એ દૃષ્ટિને
 અપનાવી લીધી અને પોતાના વિચારોને રજૂ કરવા માટે તેનો ઉપયોગ
 પણ ભરપેટ કરવા લાગ્યા.

સાચી અને સારી હોય તે વસ્તુનો ઉપયોગ કરવામાં નોનમ
 શી ? એવા વિચારને ટેવાયેલા જેનોએ પણ, પોતાની તર્કપરંપરાને
 નવો એકાપ આપવા માટે, નબ્ધન્યાયની આ નવતર યુક્તિપ્રક્રિયા અંગીકાર

કરી. એ પ્રક્રિયાને, તેના પ્રારંભથી માંડીને વિકાસના ચરમ શિખરે પહોંચાડવાનું શ્રેય મહોપાધ્યાય શ્રીયશોવિજયજીને ફાળે જાય છે. એમના શતાધિક ગ્રંથોમાં પ્રાચીન આચાર્યોની ઉક્તિઓ ને યુક્તિઓ તો નવ્ય ન્યાયના નવા લેખાશમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે જ, પણ એ ઉપરાંત, એમની મૌલિક યુક્તિઓનો જથ્થો પણ એમાં અમરે લયો છે. પ્રતિવાદીઓનો એક વાદ એવો નથી, એક યુક્તિ એવી નથી, જેનું યશોવિજયજીની મુક્તિ-જબાન ખંડન ન કરતી હોય. અને એક જૈન સિદ્ધાંત એવો નથી, જેનું એમણે નવી દૃષ્ટિએ દર્શન ન કરાવ્યું હોય. વળી, એમના ગ્રંથો માત્ર વિદ્વદ્ભોગ્ય જ છે એવું નથી, જૈન રાકેશાલા જેવા એમના અનંક ગ્રંથો અંદ મનિવાળાઓને પણ સમજાય તેવા છે. દુકમાં, જૈનદર્શનમાં નવ્યન્યાયની પરિપાટીના પ્રવર્તક શ્રીયશોવિજયજી છે, એમ સ્વીકારવું જોઈએ. અસબત, ૧૭ મા અને ૧૮ મા સૈકામાં બીજા પચ્ચ જોના જૈન વિદ્વાનોએ જૈન ન્યાય ઉપર કામ કર્યું છે.

વીસમી સદીના જૈનાચાર્યોની ન્યાય-સેવા :

ઉપાધ્યાયજી મદારાજ પછી, ૨૦ મા સૈકામાં યથેચ્છા કેટલાક આચાર્યોએ અને મુનિઓએ પણ જૈન ન્યાયના વિકાસમાં પોતાનો યથાશક્તિ ફિરો આપ્યો છે, અને તે પણ દેશ-કાળની જરૂરિયાતને લક્ષ્યમાં રાખીને શુદ્ધી શુદ્ધી પદ્ધતિએ. આચાર્યશ્રી વિજયાનન્દસૂરિજી (શ્રી આત્મારામજી) મદારાજે અજ્ઞાનતિમિરમાસ્કર, તત્ત્વનિર્ણયપ્રાસાદ, જૈનગત્વાદર્શ જેવા આકરગ્રંથોની રચના લોકગોસ્ત્રી-હિન્દીમાં કરીને પણ તેમાં જૈન ન્યાયની યુક્તિઓ મુસંગત રીતે ઠાંસી ઠાંસીને બરી છે, તો આચાર્ય શ્રીવિજયનેમિસૂરિજી, શ્રીસાગરાનન્દસૂરિજી, શ્રીવિજયધર્મસૂરિજી, શ્રીવિજયસૂરિજી વગેરેએ સંસ્કૃત ભાષામાં ન્યાય ગ્રંથોની રચના કરી છે. બીજા પચ્ચ આ. શ્રીવિજયદર્શનસૂરિજી, શ્રીવિજયોદય સૂરિજી, શ્રીવિજયજ્ઞાવજ્યસૂરિજી, ઉપાધ્યાય શ્રીમંગળવિજયજી, શ્રીહિમાંશુવિજયજી, શ્રીન્યાયવિજયજી વગેરેએ પ્રાચીન-નવીન જૈન ન્યાય વિશે ગ્રંથ અને લેકચરો રચ્યા છે.

આચાર્ય શ્રીવિજયનન્દનસૂરિજી :

આ જ આચાર્યોની શ્રેણીમાં આચાર્ય શ્રીવિજયનન્દનસૂરિજી પણ થયા છે. નવ્ય ન્યાય-જૈન તથા જૈનેતર બંને-મા તેમની મતિ અપ્રતિહત અને અરુપલિત હતી. ન્યાયશાસ્ત્રનો કોઈ પણ પદાર્થ સમજાવવાની તેમની ખૂબી અને સરળ શૈલી અલોક હતી. એમની આ વિશેષતાઓ એમના ગ્રંથોમાં પણ જોવા મળે છે. એમણે ઠેકઠાક ગ્રંથો રચ્યા છે. એ ગ્રંથોના વિષય ભડે જુદા જુદા હોય, પણ એ વિષયોને યુક્તિ અને તર્કથી ચકાસવાની પદ્ધતિ એમણે સર્વત્ર કાયમ રાખી છે. ન્યાય વિષયમાં એમણે બે ગ્રંથો રચ્યા છે : ‘જૈન તર્કસંગ્રહ’ અને ‘જૈન સિદ્ધાન્તમુક્તાવલી.’ બંને અનુક્રમે અન્નભટ્ટના ‘તર્કસંગ્રહ’ની અને ત્રિશ્વનાથની ‘ન્યાયસિદ્ધાન્તમુક્તાવલી’ની સામે અથવા બરોબરીમાં મૂકી શકાય તેવા ગ્રંથો છે. ગ્રંથકાર વિજયનન્દનસૂરિજી, વીસમી સદીના પ્રભાવક જૈનાચાર્ય શ્રીવિજયનેમિસૂરિજીના પદ્મધર આચાર્ય શ્રીવિજયોદયસૂરિજીના શિષ્ય છે.

જૈન તર્કસંગ્રહ :

આ ગ્રંથ પદાર્થગ્રંથ છે. આમાં જૈનદર્શનસંમત પદાર્થોનો સંગ્રહ છે. આ ગ્રંથનો મુખ્ય હેતુ છે બાલબોધ. એટલે આમાં સરળ રીતિએ પદાર્થોનું નિરૂપણ થયું છે, એ વાત ગ્રંથ જોનારને સહેજે સમજાયે. અને, આ ગ્રંથનો હેતુ, પદાર્થોનો સરળ પદ્ધતિએ બોધ કરાવવાનો હોવાથી જ, આમાં સંગ્રહની દૃષ્ટિ મુખ્ય રહી છે. ગ્રંથકારે એવી વૃત્તિ નથી રાખી કે બધી વાત નવા જ શબ્દોમાં ને નવી જ યુક્તિથી રજૂ કરવી. એમના મનમાં તો એક જ છે કે ચેતકેન પ્રકારેજ બાળજીવો પદાર્થબોધ મેળવે. અને એટલે જ અહીં એમણે ‘પ્રમાણનય’ અને ‘તર્કભાષા’ અને ‘સપ્તભંગી નયપ્રદીપ’ વગેરે ગ્રંથોમાંના પદાર્થોના ઘણે ઠેકાણે અનુવાદ માત્ર કર્યો છે. અલગત, યોજના પોતાની છે. ક્યાંથી શું દેવું ને ક્યાં કઈ રીતે તેને ચૂંચવું એ એમની પોતાની સૂઝનું કાર્ય છે.

જેન ન્યાયના પ્રાવેશિક અંગે અનેક છે. તેમાં જેન તર્કભાષા, સ્યાદાદમુક્તાવલી, અનેકાન્તવાદપ્રવેશ, ગપ્તમંગીનયમ્પ્રદીપ, નય રહસ્ય, જેન ગપ્તપદાર્થી વગેરે વગેરે ગણાવી શકાય. પણ એ પ્રયોગ અમુક યોક્તર વિષયો પૂરતી જ નાન કરીને અટકી જાય છે. હા. ત., 'જેન તર્કભાષા' પ્રમાણ, નય અને નિર્ણયની જ નાન કરે છે; બીજો પદાર્થબોધ ત્યાંથી નહિ મળે. એવું જ બીજા અંગેનું પણ છે. કયાંક પદાર્થબોધ છે તો તેની પદ્ધતિ નિરાળી હશે. કયાંક નિરૂપણ-રીતિમાં જ ગરમડ છે. આથી જિજ્ઞાસુને સંતોષ થઈ શકે એ મુશ્કેલ છે. આ બંધી દૃષ્ટિએ વિચારીએ, તો જેન તર્કસંગ્રહ એક ઉપયોગી વસ્તુ છે. એમાં પ્રનાલયચર્ચા છે. પ્રમેયચર્ચા પણ છે. સૂત્રત્રયની સૂત્રામક રીતો છે. ન્યાયત્રયની નિરૂપણરીતિ છે. તો પ્રકરણમંથ જેવો પદાર્થ સંગ્રહ પણ છે.

અંત્યગત-વિષયપરિચય :

આ અંત્ય ત્રણ ખંડોમાં વહેંચાયેલો છે : દ્રવ્યખંડ, પર્યાયખંડ અને ત્રીજો ધર્મનિરૂપણાન્ત ખંડ. એમાં દ્રવ્યખંડના પ્રત્યક્ષખંડ તથા પરોક્ષખંડ એવા બે પેટાખંડો છે.

ધૃત્તૈવ અને ગુરુને નમનરૂપ મંગલાચરણ કર્યા પછી, 'દેવ-ગુરુપર્માસ્તત્તરમ્' એવા પ્રથમ સૂત્ર દ્વારા, વિશ્વમાં તત્ત્વની જિજ્ઞાસા જ મુખ્ય જિજ્ઞાસા છે અને એ જિજ્ઞાસાને તૃપ્ત કરવા માટે જ પોતાં આ અંત્ય રચે છે એવો નિર્દેશ આપવાપૂર્વક, 'દેવ, ગુરુ અને ધર્મ', એ ત્રણને પરમ 'તત્ત્વ' તરીકે (સૂત્ર ૧), અંત્યકાર ઓળખાવે છે. પછીનાં બે સૂત્રોમાં કમથા: દેવતત્ત્વ અને ગુરુતત્ત્વની ઓળખાણરૂપ વ્યાખ્યા આપે છે (સૂત્ર ૨-૩), અને પછી ગુરુતત્ત્વની વ્યાખ્યામાં આવેલા પદાર્થવાચક 'ભાવ' શબ્દને ઉપાડીને 'દ્રવ્ય, ગુણ અને પર્યાય' એ ત્રણને ભાવ એટલે કે પદાર્થ તરીકે નિરૂપે છે (સૂ. ૪), તેમજ એ ત્રણેયનાં લક્ષણો અને એ ત્રણેનો પારસ્પરિક સંબંધ પણ દર્શાવે છે. (સૂ. ૫-૬)

આ પછી દ્રવ્યખંડ શરૂ થાય છે. દ્રવ્યોની સંખ્યા, ન્યૂનતા તથા તેમનાં સ્વરૂપો (સૂ ૮ થી ૨૮) દર્શાવવાની સાથે આદિ કર્મા, મોક્ષ, સિદ્ધ, વર્ગભૂતા (૧૭-૧૮-૧૯) વગેરેનાં સ્વરૂપો નૂતની પણ અંચકર્તા આપી દે છે. એ જ રીતે જીવદ્રવ્યનું સ્વરૂપ, વર્તાં પ્રમાણની ચર્ચા ઉઠાવે છે (સૂ ૨૬) 'પ્રમાણપ્રમાણ' જ અનુવાદરૂપે પ્રમાણ અને તેના પ્રમાણ્યના સ્વરૂપ (સૂ ૨૬-૩૦) નિરૂપણ કરી, તેને પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એક વહેંચી દે છે. (સૂ ૩૧). ૩૩ થી ૪૧ સુધીના સૂત્રો પ્રમાણ્યનું નિરૂપણ છે. એમાં પાંચ જ્ઞાનનો તથા અવગ્રહ વગેરે તેની વ્યાખ્યાઓ-આ બધું 'પ્રમાણ્યનય'ને અનુસારે જ છે.

૪૨ થી ૬૬ માં સૂત્ર સુધી પરોક્ષખંડનું સ્વરૂપ દર્શાવેલું છે. વિકાદિ-સંમત અનુમિતિ-પરામર્શાદિના સ્વરૂપનું દર્શાવેલું છે. શબ્દ અને ઉપમાનપ્રમાણ્યના સ્વરૂપનું નિરૂપણ છે. ઉપમાનને સ્વતંત્ર પ્રમાણ્ય રૂપે માનના નથી જોઈ શકાય. વૈસદશ્યનું પણ-જ્ઞાન કરાવનાર 'પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન'ને જ માન્ય છે એ પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનને (સૂ. ૪૫) કોઈ ઉપમાનપ્રમાણ્ય પર્યાયશબ્દરૂપે ન સમજે એવા કોઈક વિચાર પ્રમાણ્યતાનો સ્પષ્ટ નિવેધ અંચકારે અત્રે સ્પષ્ટ થાય છે. તદુપરાંત, સ્વસંમત આગમપ્રમાણ્યના સ્વરૂપ 'વચન'ની વ્યાખ્યા, સપ્તખંડીનું સ્વરૂપ અર્થ-અર્થો વહી લેવામાં આવ્યું છે. છેલ્લે ક્ષણિકાદિ નિરૂપીને દ્રવ્યખંડ સમાપ્ત થાય છે.

૭૧ થી ૭૪ એમ ચાર સૂત્રો છે. એમાં ગુણ અને પર્યાય એ બન્નેનું સ્વરૂપ ઉત્તાં બન્ને વચ્ચેનો જે તફાવત બન્નેને 'ગુણ' અને 'પર્યાય' એવી સમજાવવામાં આવ્યો છે. અને

મૂલ્ય
૧ થય
અધિકાર
તત્વનું જ્ઞાન
ફની એકાગ્રતા
કથેયની-પર
જરૂરી છે.
૬૭ વ્યાખ્યા
વ્યાપાર પ્રકાર
૧૪ છે, બન્ને

ચાર ભેદ દર્શાવીને મકત પદાર્થાનુગત પર્યાયને વ્યંજનપર્યાય તરીકે અને અમુક પદાર્થાનુગત પર્યાયને અર્થપર્યાય તરીકે પ્રરૂપવામાં આવેલ છે. આ પછી તરત જ જે દર્શાવેલ 'પર્યાય'ની પરિભાષાથી અમળ છે, તેમને સમ્મત થોવીમ શુભે। પણ વસ્તુતઃ 'પર્યાય' જ છે અને સ્વતંત્ર કોઈ પદાર્થ નથી, એમ ઠરાવવામાં આવ્યું છે (૭૪).

આ પછીનાં દેવતાં નવ સૂત્રોમાં અનિમ-ધર્મનિરૂપણાન્ત ખંડનો સમાવેશ થયો છે. એમાં, ત્રીજા સૂત્રમાં કરાયેલી શુભાત્વની વ્યાખ્યામાં આવતા 'જત' શબ્દને લઈને, 'ન' એ પણ ધર્મતત્ત્વનો જ એક ભાગ હોઈ, અને ધર્મતત્ત્વનું નિરૂપણ હવે શેષ હોઈ, 'ન'ની સંખ્યા તથા નામો (૭૫) દર્શાવીને, એ વતોને વિરતિ તરીકે એટલે કે તે તે પાપોનાં વિરમણ (વિરામ) સ્વરૂપ સંવરતત્ત્વ તરીકે અને એ સંવરના અભાવમાં તે તે પાપોના આચરણને આચરતત્ત્વ તરીકે પ્રરૂપવામાં આવ્યાં છે (સૂ. ૭૬). ૭૭-૭૮-૭૯ એ ત્રણ સૂત્રોમાં ધર્મતત્ત્વનું સ્વરૂપ અને તેના પ્રકાર વર્ણવાયા છે. આમ, તત્ત્વોનું નિરૂપણ અહીં પૂરું થાય છે.

પણ તત્ત્વની જિજ્ઞાસા શમતાં જ જિજ્ઞાસુને નવો સવાલ ઊડે છે. તત્ત્વ તો જાણ્યું, હવે એ જાણીને કરવાનું શું ? એ જાણ્યાનો ફાયદો શો, ફળ શું ? આ સવાલનો ઉકેલ છેલ્લાં પાંચ સૂત્રોમાં અંધકાર આપ્યો છે અને એમાં જ અંધકારની વિશિષ્ટતા છતી થાય છે.

આધ્યાત્મિકતાને વરેલા માનવમાત્રનું અથવા જીવમાત્રનું આખરી ધ્યેય, સંસારનાં તમામ દુઃખોથી પર થઈને મોક્ષ પામવો-એ જ હોય છે. સામાન્ય રીતે ભેઈ શકાય છે કે જીવંત એવું કોઈ પણ પ્રાણી દુઃખથી બચવા અને સુખ મેળવવા માટે હરહંમેશ ઉદ્યમ કરતું જ હોય છે; અને એથી સુખી વધુ સુખ મેળવવા પ્રયત્ન કરતો જ હોય છે. આ ઉપરથી સમજી શકાય છે કે સૌને સુખ ગમે છે, દુઃખ કોઈને નથી ગમતું. હવે આપણા પૂર્વજેએ એક એવા સુખની શોધ કરી છે

કે જે સુખ મેળવ્યા પછી બીજાં કોઈ સુખની જરૂર પડતી નથી, જેનાથી જિંચું બીચું કોઈ સુખ નથી, અને જે એક વાર મળ્યા પછી કદીય ટળતું નથી. એ સુખને આપણે 'મોક્ષ' કહીએ છીએ. પ્રાણી-માત્રમાં રહેલી સુખની અંખના અને દુઃખથી દૂર રહેવાની ઇચ્છાનો મૂળ સ્રોત અથવા આખરી છેડો-તે આ પરમસુખાત્મક મોક્ષ પામવાની ઇચ્છા તે જ.

અને 'મોક્ષ'ને પામવાનો પ્રથમ પ્રયાસ એટલેજ તત્ત્વની ગિજ્ઞાસો. એની તૃપ્તિ તત્ત્વનાં જ્ઞાને થાય જ્ઞાન હંમેશાં શ્રદ્ધાનું જનક બનતું હોય છે. જ્ઞાન જો સાચું હોય તો શ્રદ્ધા પણ તે સાચી જન્માવી શકે. આ અંધમાં વર્ણવેલાં તત્ત્વોને જાણવાનું કૃણ તે જો તત્ત્વો પ્રતિ શ્રદ્ધા થવી એ છે. એ શ્રદ્ધાને અહીં 'સમ્યક્ દર્શન'ના નામે ઓળખાવવામાં આવી છે (સ્ક. ૮૦). તત્ત્વોનું મુચારુ દર્શન થાય તો જ વસ્તુતઃ તત્ત્વ જાણ્યાં કહેવાય ને ?

૮૨ માં સૂત્રમાં, તત્ત્વના જ્ઞાન અને શ્રદ્ધા વિનાના, જ્ઞાન અને શ્રદ્ધાવાળા તેમ જ તે બન્નેની ચરમ સીમાએ પહોંચેલા છવોની અનુક્રમે બહિરાત્મા, અંતરાત્મા તથા પરમાત્મા તરીકે ઓળખાણ આપવામાં આવી છે. એમાં બહિરાત્માની તો કશી ગણતરી જ નથી હોતી. એ જ્યારે અંતરાત્માદશા સુધી પહોંચે છે ત્યારે એનું મૂલ્ય અંકાવું શરૂ થાય છે, ત્યારે જ એને જ્ઞાન અને શ્રદ્ધાની પ્રાપ્તિ થવા દ્વારા એ શ્રદ્ધાના વિષયભૂત-શ્રદ્ધેય તત્ત્વનું ધ્યાન ધરવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે ને એ ધ્યાતાની કોટિએ પહોંચી શકે છે. તત્ત્વનું જ્ઞાન થવા પછી, તે પર શ્રદ્ધા થવા છતાં, એ શ્રદ્ધેય તત્ત્વ તરફની એકાગ્રતા ન કેળવાય તો ધ્યેયપ્રાપ્તિ મુશ્કેલ બની જાય છે. એટલે ધ્યેયની-પરમાત્મદશાની અથવા મોક્ષની-પ્રાપ્તિ વાંછનારે ધ્યાતા થવું જરૂરી છે. ધ્યાતાનું કાંમ હોય છે 'ધ્યાન.' ધ્યાન એટલે એકાગ્રતા. અહીં હજી ધ્યાના અને ધ્યેય વચ્ચે લિન્નતા હોય છે. પણ એ એકાગ્રતાનો જ્યારે પ્રકર્ષ સધાય છે ત્યારે ધ્યાતા-ધ્યેય વચ્ચેની ભેદરેખા ભૂંસાઈ જાય છે, બન્ને

અભિન્ન બની જાય છે. આ અસેદ્ધશાને અટ્ટી 'સમાપત્તિ' (સુ. ૮૩) કહી છે. અને એ સમાપત્તિ એટલે કે ધ્યાનયોગ જ જીવને તત્ત્વજિજ્ઞાસાના, આખરી ફળસ્વરૂપ 'મોક્ષ' સુધી પહોંચાડે છે. છેલ્લા ઉપસંહારસૂત્રમાં અંથકારે આ જ વાત રજૂ કરી છે. તદુપરાંત આ છેલ્લા સૂત્રમાં જ્ઞાનયોગ અને કર્મયોગ દ્વારા પ્રગટતા ધ્યાનયોગ થકી મુક્તિયોગ મળવાની વાત કહીને ભગવદ્ગીતા જેવા ઇતર ગ્રંથો અને અધ્યાત્મસાર જેવા જૈનગ્રંથોના હાઈને સંક્ષેપમાં પણ ખૂબ સ્પષ્ટ રીતે નિરૂપી લીધું છે.

પ્રાંતે પ્રસસ્તિતા શ્લોકો તથા પુષ્પિકા છે.

અંથકારની શેઠી :

અંથકારની શેઠી ખૂબ સરળ કદી શકાય તેવી છે. અવશમાં અંધેરી વાત, તક, વિચાર કે પદાર્થને વધુમાં વધુ સરળ રીતે વિદ્યાર્થીઓને સમજાવવાની અંથકારની આગવી આવડતનો અનુભવ, તેમની માંને અધ્યયન કરનારાઓને છે જ. અને એમની એ આવડત, આ અંથકાર પણ પ્રતિબિંબિત થઈ છે એમ જણાય છે. તેઓ ઘણીવાર, પદાર્થોની સ્પષ્ટતા માટે સ્વયં પદ્યરૂપ કરી દે છે.

અંથકારે ન્યાયવિજિજ્ઞાનનો અભ્યાસ ડાહ્યા કર્યો છે એ વાતની સાક્ષી, એમણે ઠેરઠેર વિસ્તારપૂર્વક ઉદ્ઘટન કે રજૂ કરેલા ન્યાયના પદાર્થો પૂરે છે.

આમ તો આ અંથ સ્વયં સ્પષ્ટ છે. છતાં વાંચતા વાંચતા 'હાંધુ' કે 'કેટકી' જન્યાએ વિસ્તૃત સ્પષ્ટતા જરૂરી છે, એટલે આ અંથ પર મને સૂની તેવી દિખાણી કરતા પ્રેરાયો છું. એ દિખાણી કરવામાં પ્રમાણુતથાત્ત્વલોક-રત્નકાંતારાસિકા, જૈન તર્કભાષા વગેરે વિવિધ ગ્રંથોની સહાય લીધી છે. આ લખવામાં કથંય થી જિજ્ઞાસુ વિરૂદ્ધ કે અંથકારના આચય-વિરૂદ્ધ લખાયું હોય તો તે બદલ વિવિધ પ્રમાણુઓ અને મને આ પ્રથમ પ્રયત્ન દિઈ, કાંઈ પણ શક્તિ અવાજ, તે મુજપુરુષો ને તરફ માફ પાત્ર રહે તેવી પ્રાર્થના કરું છું.

જૈન મુક્તાવલી :

સ્વોપજ્ઞ તત્ત્વકલ્પણતા નામની વૃત્તિ સમેત જૈન મુક્તાવલી અથ, એ પરમપૂજ્ય આચાર્ય શ્રીવિજયનંદનમૂરિજી મહારાજે રચેલો જૈન ન્યાયનો ખીજો અંથ છે. મૂળ અંથ ૧૫૬ કારિકાઓનો બનેલો છે અને તેની રચના, અંથકારે, વિ. સ. ૧૯૭૫માં, પોતે મુનિ-અવસ્થામાં હતા ત્યારે, કરી છે. તેના પરની ટીકાની રચના, મં. ૧૯૮૬માં પોતાની આચાર્યપદાવસ્થામાં કરી છે. આ અંથની પહેલો આવૃત્તિ, સં. ૧૯૮૫માં, અમદાવાદની જૈન અન્ધપ્રકાશક સભા દ્વારા પ્રગટ થઈ હતી. પણ તે આવૃત્તિ અત્યારે અપ્રાપ્ય હોવાથી અહીં તેનું પુનર્મુદ્રણ આપ્યું છે.

અંથના તેમ જ ટીકાના પણ પ્રારંભમાં દેવ-ગુરુવંદનાદિસ્વરૂપ મંગલચરણ કરવામાં આપ્યું છે, અને તર્કસંધોમાં આવતી મંગલવાદની ચર્ચાને સંક્ષેપમાં નિરૂપી, તે અંગેના જૈન દષ્ટિકોણને અંથકારે વિશદ રીતે રજૂ કર્યો છે. પાંચમી કારિકામાં અંથના નિરૂપ્ય વિષયની માહત્તી કરતાં ‘દ્રવ્ય અને પર્યાય’ એમ બે સત્પદાર્થો છે એ બતાવ્યું છે અને તેની ટીકામાં એ બંનેના સત્ત્વની ચર્ચા કરીને પછી નૈયાયિકોને અભિપ્રેત માત્ર પદાર્થોની વિસ્તૃત સમજૂતી આપીને તેનું નિરસન કર્યું છે.

છઠ્ઠી કારિકામાં ‘ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, જીવ, પુદ્ગલ અને કાલ’ એવાં છ દ્રવ્યો અને તેનું લક્ષણ દર્શાવ્યા પછી, તેની ટીકામાં, તર્ક-શાસ્ત્રની રીત પ્રમાણે તે દ્રવ્યોની સિદ્ધિ કરી બતાવી છે. અહીં પ્રસંગોપાત્ત આત્માની ચર્ચા નીકળતાં શરીર, ઇન્દ્રિયો કે મન-એમાંનું કોઈ જ ‘આત્મા’ નથી, પણ આત્મા એ એક સ્વતંત્ર દ્રવ્ય છે, એમ નક્કી કરી આપે છે. એ ઉપરાંત, દક્ષિણવિજ્ઞાનવાદી ખીલો તેમ જ નિત્ય-વિજ્ઞાનવાદી વેદાન્તીઓ તેમ જ સાંખ્યોના, આત્મા વિગેરેના સિદ્ધાંતોનું દિગ્દર્શન કરાવીને તેનું પણ નિરસન કર્યું છે. આ આખીયે આત્મ ચર્ચા, વિશ્વનાથની ન્યાયસિદ્ધાન્તમુક્તાવલીમાં આવતી આત્મચર્ચાનો અનુવાદ છે, એમ અભ્યાસીને જણાઈ આવે છે. આ પછી, ન્યાયદર્શન-

અંશન નવ દ્રવ્યો અને તેનાં સ્વરૂપની ચર્ચા વિસ્તારથી કરીને તે માન્યતાનું નિરસન, જેન માન્યતાની મુખિયુક્ત સમુચિત કરવાપૂર્વક અને દંકાણમાં કયું છે.

સાતથી અગિયાર કારિકામાં ધર્મ, અપર્મ અને આકાશદ્રવ્યોનાં સ્વરૂપ અને જીવ તથા અજીવ દ્રવ્યોની અવગાહનાના પ્રકારો વર્ણવ્યાં છે બારમી કારિકામાં આત્માની વિગેયતાઓ-તે મંડેસવિકાસશીલ છે, વિભુ નથી, ક્રિયાવાન છે અને અનેક છે, એ-વર્ણવી છે. અને એ વિશેષતાઓના સંદર્ભમાં કુદરતનિત્યચેતન્યવાદી સાંખ્ય મનનું નિરસન પણ, ટીકામાં કયું છે. તેરમી કારિકામાં ઉપયોગ એટલે કે જ્ઞાન અને દર્શન એ જીવદ્રવ્યનું લક્ષણ હોવાનું કદી, તે ઉપયોગની પ્રકારસંખ્યા દર્શાવી છે, અને ૧૪-૧૫ કારિકાઓમાં એ પ્રકારનાં મતિજ્ઞાન વગેરે નામો બતાવ્યાં છે. ૧૬ થી ૧૯ કારિકાઓમાં મતિજ્ઞાનના ભેદો અને પેટાભેદો બતાવ્યા છે અને ટીકામાં એ ભેદોનું વિશદ વિવરણ કરવામાં આવ્યું છે. મતિજ્ઞાનના ભેદો ૩૩૬ છે.

આ પછી ૨૩ મી કારિકા સુધીમાં શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, મનઃમર્યાદજ્ઞાન તથા કેવળજ્ઞાનના સ્વરૂપ તથા પ્રકારોનું નિરૂપણ છે. ૨૪મી કારિકામાં પ્રમાણની વ્યાખ્યા બાંધી છે. ૨૫ થી ૩૦ સુવાંનાં કારિકાઓમાં પ્રમાણનું પ્રામાણ્ય નિશ્ચિત કરવામાં જેની ગેરહાજરી નિર્ણાયક બને છે તે સમારોપ તેમ જ તેના વિપર્યય, સંશય અને અનધ્યવસાય એવા ત્રણ ભેદોનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું છે. ૩૧ મી કારિકામાં પ્રમાણના પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એવા બે પ્રકારો ગણાવીને 'પ્રત્યક્ષ'ની વ્યાખ્યા દર્શાવી છે અને તેની ટીકામાં ઇતર દર્શનને અભિપ્રેત પ્રમાણસંખ્યા વગેરેની સજ્જાત કરીને તેનું ખંડન કયું છે. ખાસ કરીને નૈયાયિકોએ સ્વીકારેલાં પ્રમાણો અને તેનાં સ્વરૂપ વિસ્તારપૂર્વક નોંધ્યાં છે.

આ પછી પ્રત્યક્ષના સાંવ્યવહારિક અને પારમાર્થિક એમ બે પ્રકારો, સાંવ્યવહારિકના ઇન્દ્રિયજ અને અનિન્દ્રિયજ એવા બે પ્રકારો (૩૨), 'ઇન્દ્રિય'ની વ્યાખ્યા (૩૩), ઇન્દ્રિયના પ્રકારો (૩૪-૩૫), તેના

વિષયો (૩૬) અને ઇન્દ્રિયો દ્વારા વિષયપ્રકૃત્ત્વ કરવામાં માધ્યમ મળતા જૈનદર્શનસંમત સંનિકર્ષો (ટીકા) વગેરેનું વર્ણન છે. ૩૭ મી કારિકામાં અનિન્દ્રિય-મન અને તત્ત્વજન્ય પ્રત્યક્ષનું નિરૂપણ કરીને સાંખ્યવદારિક પ્રત્યક્ષ તે જ મનિજ્ઞાન તથા ધ્યુજ્ઞાન એવી સ્પષ્ટતા કરી છે. ૩૮ મી કારિકામાં (તથા તેની ટીકામાં) મતિ અને ધ્યનનાં નવ્ય ન્યાયની પરિભાષામાં લક્ષણો આપ્યાં છે, અને ધ્યનજ્ઞાન કરતાં મનિજ્ઞાન પહેલું એ સિદ્ધાંતની તાકિદ ચર્ચા પણ કરી છે. ૩૯ મી કારિકામાં ઈદા એ મંથન નથી એમ નક્કી કરીને તેની ટીકામાં અવમદ્, ઈદા, અપાય અને ધારણા-એ ચારેય મનિજ્ઞાનસ્વરૂપ જ હોવા છતાં, તેનો આ ક્રમ ઠરાવવામાં આવ્યો છે તે ક્રમને-એ ચારેય પ્રકારો વચ્ચે કાર્યકારણભાવ હોવાનું સમજાવીને-યથાર્થ ઠેરવ્યો છે. આ ઉપરાંત, મતિજ્ઞાનના ધ્યુ નિશ્ચિત અને અધ્યુનિશ્ચિત એવા પ્રકાર પણ દર્શાવીને અધ્યુનિશ્ચિતના બેદસ્વરૂપ બુદ્ધિના ચાર પ્રકારો નિર્દેશ્યા છે.

૪૦-૪૧ કારિકામાં ધ્યુજ્ઞાનને બીજી રીતે ચોદ પ્રકારે દર્શાવીને સાંખ્યવદારિક પ્રત્યક્ષનું નિરૂપણ પૂરું કરવામાં આવ્યું છે. ૪૨ થી ૪૬ કારિકાઓમાં પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષની વ્યાખ્યા, તેના અવધિજ્ઞાનાદિરૂપ પ્રકારો વગેરેનું નિરૂપણ છે. વચ્ચે ૪૫ મી કારિકામાં મનઃપર્યવજ્ઞાન તે અવધિજ્ઞાનવિશેષ જ હોવાનું માનતા એક મતનું સંક્ષેપમાં દર્શન કરાવ્યું છે, તો ૪૬ મી કારિકામાં કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શનના મુગ-પદ્ધતિ વિશેના મતનો અછડનો ઉલ્લેખ થયો છે. ૪૭-૪૮ મી કારિકાઓમાં કેવલજ્ઞાની તે નિર્દોષ હોવાથી અર્જુન છે અને તેથી જ તે સુદિનો કર્યા નથી, એ વાતનો નિર્દેશ કરીને, સુદિ ઉપરસન્નિત છે એમ માનવા જતાં આવતી દોષાપત્તિઓ દૂકમાં દર્શાવવા સાથે, પ્રત્યક્ષ-પરિષેદ પૂરો કર્યો છે.

૪૯ મી કારિકાથી બીજી ૫૨મી પરિષેદ સુધી થાય છે. તેમાં પદોક્તપ્રમાણ પાંચ પ્રકારે હોવાનું નિર્દેશી. ૫૦ મી કારિકામાં ‘સ્મરજનું’, ૫૧મી કારિકામાં ‘પ્રવનિજ્ઞાનનું’, ૫૨-૫૩માં ‘ત્તનું’, ૫૪મી

કારણો (૧૦૫-૬), કર્મનાં બંધનકરણ આદિ અષ્ટવિધ કરણો (૧૦૭), કર્મના ટાયોપશમાદિ દ્વારા થતી જ્ઞાનાદિ ગુણોની પ્રાપ્તિ (૧૦૮) વગેરે વિષયોની રજૂઆત કરી છે.

૧૦૯ થી ૧૧૨ કારિકાઓમાં અમુક્ત જીવ અને તેના દેવ, મનુષ્ય, તિર્થંકર અને નારક એ ચાર પ્રકારોનું સમ્પ્રભેદ નિરૂપણ છે. ૧૧૩ માં અમુક્ત તમામ જીવો પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એમ બે ભેદમાં વહેંચાયેલા હોવાનું જણાવીને પર્યાપ્તિને આત્માની વિશિષ્ટ શક્તિ તરીકે ઓળખાવી છે.

જીવભેદોનું નિરૂપણ આમ તો અહીં પૂરું થયું ગણાય, પરંતુ જીવની દૈત્વીક વિશિષ્ટ વિશેષતાઓનું સ્વરૂપ સમજાવવાનો પ્રયાસ ૧૧૪ થી ગાથાથી શરૂ થાય છે. તેમાં જીવો અમુદ્ધાત, લેશ્યા અને યોગ - આ ત્રણી સુક્ત હોવાનું જણાવીને, સાત અમુદ્ધાત, છ લેશ્યા અને પંદર યોગ - આ બધાનાં નામો તથા કયા જીવને આમાંનું શું શું હોય તેનું દિગ્દર્શન ૧૧૫ થી ૧૧૬ થી કારિકા સુધીમાં કરાયું છે. એ પછી અમુક્ત જીવોનું રહેકાણ કયાં? તેની સમજણ બે કારિકાઓમાં આપીને જીવદ્રવ્યનું સ્વરૂપનિરૂપણ પૂરું કરવામાં આવ્યું છે.

એ પછી આવે છે પુદ્ગલદ્રવ્યનું નિરૂપણ. ૧૨૨ થી કારિકામાં પુદ્ગલદ્રવ્ય રૂપી અને પરિણમનશીલ હોવાનું વર્ણવી તેના દશ પરિણામો હોવાનું કહે છે, અને પછીની ૧૨૩ થી ૧૩૨ સુધીની કારિકાઓમાં પુદ્ગલોના બંધન, ગતિ, સંસ્થાન વગેરે દશ પ્રકારના પરિણામોનું સમ્પ્રભેદ નિરૂપણ કર્યું છે. ૧૩૩ થી કારિકામાં છાયા, તડકો, ઉદોગ (અને અંધકાર) વગેરે પણ પૌદ્ગલિક-પુદ્ગલનાં જ પરિણામ રૂપ હોવાની ઘેનદર્શનની માન્યતા દર્શાવી છે. ૧૩૬ થી ૧૪૦ થી કારિકાના પૂર્વર્ધ પર્વતમાં કાલદ્રવ્યનું સ્વરૂપ વર્ણવાયું છે, અને એ કાર્ય જ 'દ્રવ્ય' નામના પહેલા સંપ્રદાયનો વિચાર સમાપ્ત થતાં, દ્વિતીય 'પર્વ' નામના બીજા સંપ્રદાયનો વિચાર શરૂ થાય છે.

પર્યાય બે પ્રકારે છે : સહભાવી અને ક્રમભાવી તેથી જ ગુણ અને પર્યાય એ બન્ને મૂલતઃ પર્યાયાત્મક હોવા છતાં ગુણ સહભાવી હોવાને લીધે ‘ગુણ’ તરીકે અને પર્યાય ક્રમભાવી હોવાને લીધે ‘પર્યાય’ તરીકે ઓળખાય છે, એમ ૧૪૧ મી કારિકામાં કહેવામાં આવ્યું છે. ૧૪૨-૪૩-૪૪ માં સહભાવી પર્યાયાત્મક ગુણોની સંખ્યા ૨૨ ની હોવાનું જણાવવા સાથે તેનાં નામો નોંધ્યા છે, અને પછીની દોઢ કારિકામાં એ ગુણોનો સામાન્ય-વિશેષ-વિભાગ કર્યો છે. ૧૪૬-૪૭ મી કારિકામાં પર્યાયના દ્રવ્યપર્યાય અને ગુણપર્યાય એમ બે ભેદ ઉદાહરણસહિત બતાવ્યા છે. તેની ટીકામાં પર્યાય એટલે ગુણનો વિકાર એવી પર્યાયની વ્યાખ્યા કરી તેના બાર ભેદ પણ પાડ્યા છે, તેમ જ પ્રકારાંતરે અર્થ-પર્યાય અને વ્યંજનપર્યાય એવા પણ પર્યાયના ભેદ હોવાનું જણાવી તે બે ભેદોનું તેના પેટાભેદો તથા ઉદાહરણો વગેરે સાથે વિસ્તૃત સ્વરૂપ બતાવ્યું છે.

આમ, દ્રવ્ય અને પર્યાય—એ બન્ને સત્ પદાર્થોનું નિરૂપણ પૂર્ણ થાય છે અને એ સાથે જ આ ગ્રંથ પણ પૂરો થાય છે. ૧૪૮ થી ૧૫૬ કારિકાઓમાં સુમાપ્તિમંજલ તથા પ્રશસ્તિ છે. આઠ શ્લોકોમાં ટીકાની પ્રશસ્તિ છે. પ્રાન્તે પુષ્પિકા છે.

આ જૈનમુક્તાવલી ગ્રંથની વિશેષતા એ છે કે એક બાજુ, આ ગ્રંથ ભલુનારને ન્યાયસિદ્ધાંતમુક્તાવલી જેવા પાંચગ્રંથોનો બોધ અહીંથી જ મળી શકે છે, તો બીજી બાજુ, આ ગ્રંથ ભલુનાથી પ્રમાણ, નય તેમ જ નિરૂપ વગેરે પદાર્થોની અને તે બધાની પરિભાષાની સાદી અને સરળ-પાયાની સમજૂતી પ્રાપ્ત થતાં, જૈન તર્ક ભાષા અને તેથી ઉપરના જૈન ન્યાયગ્રંથોમાં પ્રવેશ કરવાનું જન સહેલું થઈ પડે છે.

નિવેદન

૧. જૈન તર્કસંગ્રહ અને જૈન મુદ્રાવલ્લી એ જાનને થયેલા પૂરા થયા પછી, પાછળ કેટલાંક ઉપયોગી પરિશિષ્ટો મૂકવામાં આવ્યાં છે તેમાં ત્રીજા પરિશિષ્ટમાં વિદ્યાવાચસ્પતિ પંડિત શ્રી શશિનાથ આચે લખેલો 'નિલેખવિચાર' મૂક્યો છે આ વિચાર નવન્યાયની ગહન પરિભાષામાં લખાયેલ છે અને ખૂબ ચોછા શબ્દોમાં એ વિચારને બારે કુશળતા-પૂર્વક આવેળવામાં આવ્યો છે એટલે એ કડિન તો છે જ, છતાં આ વિચાર જૈન ન્યાયના અભ્યાસીઓને અને તત્ત્વજ્ઞોને ખૂબ ઉપયોગી નીવડે તેવો લાગવાથી અહીં તેનો સમાવેશ કર્યો છે.

૫. શશિનાથ આ ખૂબ નાની વયે, ૫. જગ્યા આ જેવા મહા વિદ્વાન તર્કશાસ્ત્રી શુરુ પાસે તૈયાર થયેલા વિશિષ્ટ કોટિના દારાનિક હતા. તેમણે પોતાનું સમગ્ર જીવન જૈન સાધુઓના અધ્યાપનમાં સમર્પ્યું હતું. પોતાની અધ્યાપક તરીકેની જિંદગીના પ્રારંભનાં કેટલાક વર્ષો તેમણે સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયમાં ગ્રંથીન કર્યા પછી તેઓ શાસન સમ્રાટ ૫. ૫ આચાર્ય મહારાજ શ્રીવિજયનેમિસૂરીશ્વરજી મહારાજ પાસે આવેલા અને ત્યારથી માંડીને લગભગ પીસ્તાળીસ વર્ષ જેટલા દીર્ઘકાળ પર્્યંત તેઓ તેમની સાથે જ રહ્યા અને સાધુઓને અધ્યાપન કરાવતા રહ્યા. ગૃહસ્થ અને જૈનેતર હોય તો પણ જો તે વિદ્વાન હોય, વિદ્યાવાન હોય, તો તેનો સમુચિત આદર થવો જ જોઈએ અને તેનું બહુમાન જળવાવું જ જોઈએ, એવી શાસનસમ્રાટ આચાર્ય મહારાજની નીતિ હતી અને તેને પરિણામે જ આવા વિશિષ્ટ વિદ્વાન પણ પોતાની મમત કારકિર્દી તેમને ચરણે સમર્પાંને રહ્યા હતા.

૫. શશિનાથ આ મૂળ જિંદાર પ્રાન્તના રાંડી ગામના હતા. પોતાની ગૃહાવસ્થામાં અધ્યાપનકાર્યથી નિવૃત્ત થઈને તેઓ સ્વદેશ

રહેવા ચાલ્યા ગયા ત્યારે મિથિલા રિસચ' ઈન્સ્ટીટ્યૂટ-દરબંગાએ તેમને માનદ ગ્રેડેસર તરીકે નીમીને તેમનું ગૌરવ કયું હતું અને તેમણે રચેલા ત્રિતલાવચ્છેદકતાવાદ વગેરે તથા તેમણે સંપાદન કરેલા લક્ષણાવલી વગેરે અનેક ગ્રંથોનું પ્રકાશન પણ કરેલું. ભારત સરકારે પણ તેમને 'વિદ્યાવાચસ્પતિ' ની ઉપાધિ સમર્પીને તેમનું ગૌરવ કયું હોવાનું જાણવા મળે છે. તેઓએ રચેલ 'અન્યોદ્દિસૂક્તાવલી' નામનો નાનકડો કાવ્યગ્રંથ જૈન ગ્રંથપ્રકાશક મળા દ્વારા પ્રસિદ્ધ થયો હતો અને તેમાં તેમણે શામનસુગ્રાહ આચાર્ય મહારાજ પ્રત્યે પોતાનું બહુમાન છ પદો દ્વારા કયું છે અને પોતાના ગુરુ પં. બચ્ચા જા નું સ્મરણાટક લખવા ઉપરાંત પોતાના અન્ય બે ગુરુવર્યો પં. કેશવ જા (પોતાના મામા) તેમ જ પં. જયજ્ઞાત્ર મિથનું પણ વિનમ્રભાવે સ્મરણ કયું છે.

૨. જૈન તર્કસંગ્રહ ઉપર દિપ્તલી સ. ૨૦૩૩ માં લખી. તે પછી તે પતિની થી દલમુખભાઈ માલવજિયાને સંયોધન માટે આપી હતી. તેઓએ ખૂબ આત્મીયતા અને આદરપૂર્વક તે વાંચી જઈને તેમાં સંયોધન કરી આપ્યું છે અને એ રીતે મને પ્રેરણાદન પણ આપ્યું છે.

૩. આ ગ્રંથમાં રહી જવા પામેલી અગુદ્ધિઓ માટે બે જાગૃત જવાબદાર છે : એક તો પ્રેસ અને બીજો હું. ટાઈપો તૃપ્તિ ગયા અને ઉપસ્થા નથી તે માટે પ્રેસ જવાબદાર છે અને પંક્તિઓ કે અક્ષરો રહી જવા પામ્યાં તે અંગે મારી યોગીક બેદરકારી જ કારણભૂત છે, એ મારે સ્વોકારવું જોઈએ. અજ્ઞાતોએ વિનમ્ર નિવેદન કે આ ગ્રંથના છેડાં અપાયેલ ગુદ્ધિપત્રક પ્રમાણે સંયોધન કર્યા વિના આ ગ્રંથનું વાંચન ન કરે.

૪. મારા તથા મતા પૂજ્ય ગુરુમહારાજ અચાર્ય મહારાજ શ્રી વિજયમુર્દેશ્વરમૂર્તિપરજી મહારાજના, મનમાં એક હાજરી પ્રવર્તતી હતી કે આપણા પરમ ઉપદેશી પૂજ્યપુરુષ અચાર્ય શ્રી વિજયનંદન સૂરીપરજી મહારાજના ગર્ભ સુપાને સ્વસ્થિત સર્વપ્રેમ પ્રસિદ્ધ કાવચ જોઈએ. એ હાજરીના દર્શનરૂપે જ આ ગ્રંથનું ગ્રંથ

તૈયાર થઈ શક્યો છે અને તે થવું તે પૂજ્યપુરુષાની કૃપાનું જ પરિણામ છે એમ લાગે છે.

૫. આ ગ્રંથનું મુદ્રણકાર્ય કરવાનો નિર્ણય મં. ૨૦૩૭ ના પૂનાના આનુર્ભાસ દરમિયાન કર્યો અને ત્યારે પૂનાના શ્રી ગોડી પાર્શ્વનાથ જેન ટેમ્પલ ટ્રસ્ટ અર્થાત્ શ્રી સંમના આગેવાનોને આ વાત જણાવતાં તેઓએ આ ગ્રંથના પ્રકાશન અંગેની તમામ દ્રવ્યસહાયનો લાભ પોતાને મળે તેવી માગણી કરી અને તે પ્રમાણે તેમની દ્રવ્ય સહાયથી જ આ ગ્રંથ તૈયાર થયો છે. ગ્રંથનાં મુદ્રણ અંગેની સઘળી વ્યવસ્થા અને જવાબદારી, પ. પૂ. શાસનસમ્રાટ શ્રી વિજયનેમિસૂરી ચરણ મહારાજના પરમ શ્રાવક શા. વાડીલાલ બાપુલાલ કાપડિયાના પૌત્ર શ્રી સુરેન્દ્ર મનુભાઈ કાપડિયા (જેન એડવોકેટ પ્રિ. પ્રેમ, અમદાવાદ) એ ખૂબ ભક્તિ અને ચીવટપૂર્વક સંભાળી છે.

૬. શુદ્ધિપત્રક તથા પરિશિષ્ટો વગેરે તૈયાર કરવામાં મુનિરાજ શ્રી નંદીયોવવિજયજીએ સારી જહેમત ઉઠાવી છે, તે નોંધનીય છે.

અંતમાં, અભ્યાસીઓને આ ગ્રંથ ઉપયોગી બનશે તેા પ્રયત્ન સાર્થક ગણાયો.

— શીલચંદ્રવિજય

विषयानुक्रमः ॥

प्रकाशक्रीय निवेदन

लुवन-साधनानां साधक साधुपुङ्गव

(पूज्य आचार्य श्री विजयनन्दनसूरीश्वरः)

महाराजनो व्यक्तित्व-परिचय)

लुवन-साधनो साधकं हेतुं लुवन

(पूज्य आचार्य श्री विजयनन्दनसूरीश्वरः)

महाराजनो व्यक्तित्व-परिचय)

भूमिका

निवेदन

श्रीजैनतर्कमङ्गले—

द्रव्यस्वण्डे प्रत्यक्षस्वण्डः ।

द्रव्यस्वण्डे परोक्षस्वण्डः ।

पर्यायस्वण्डः ।

घटनिरूपणान्तः स्वण्डः ।

जैन मुक्तावल्यां—

प्रत्यक्षनिरूपणाख्यः प्रथमः परिच्छेदः ।

परोक्षनिरूपणपरिच्छेदः ।

जीवभेदादिपर्यायान्तनिरूपणाख्यः परिच्छेदः ।

परिशिष्टानि—

१ श्रीजैनतर्कसङ्ग्रह-सूत्रपाठः ।

२ श्रीजैनमुक्तावलीमूलकारिकाः ।

३ पण्डित श्रीशशिनाथ झा शर्मणा प्रणीतो निम्नोपविचारः ।

४ जैनमुक्तावलीकारिकाणामकारादिक्रमः ।

- ७ जैनतर्कमहप्रह-तिपणीगत-माक्षिपाठांशसूचिः । २१०
 जैनमुक्तावलीटीकागत-माक्षिपाठांशसूचिः । २११
- ८ मतिपत्र-जैनतर्कमहप्रहगत-प्रत्य-
 प्रत्यक्षसिद्धिशेषनामसूचिः । २१२
 मधुविह-जैनमुक्तावलीगत-प्रत्य-
 प्रत्यक्षसिद्धिशेषनामसूचिः । २१४
- ९ मतिपत्र जैनतर्कमहप्रहगत-
 पदविभाषिकशतसूचिः । २०५
 मधुविह जैनमुक्तावलीगत-
 पदविभाषिकशतसूचिः । २१३
 मुद्रावली । २२५

ॐ ऐं नमः ॥

श्री गङ्गेवरगन्धनाथाय नमः ॥

नमो नमः श्रीगुरुनेमिसूरये ॥

आचार्य श्रीविजयनन्दनसूरि-विरचितः

श्री जैननर्कसङ्ग्रहः ॥

मुनि शीलचन्द्रविजयकृतटिप्पण्यलङ्कृतः ॥

(तत्र द्रव्यखण्डे प्रत्यक्षखण्डः)

टिप्पणी :—प्रणम्य सद्गुरुं रम्यं, नेम्यभ्युदयनन्दनम् ।

करोमि टिप्पणीं काञ्चित्, श्रीजैननर्कसङ्ग्रहे ॥

अथातस्तत्त्वं जिज्ञासूनां जिज्ञासां परिपूरयितुकामो जैनसिद्धान्तमुक्तावस्थादि
ग्रन्थरचनाऽवाप्तयः कीर्त्यभिरामो ग्रन्थस्यास्य प्रणेता आचार्यश्रीविजयनन्दनसूरी
रिरचयिषितजैननर्कसङ्ग्रहग्रन्थव्यूहस्य निष्प्रत्यूहं समाप्तिकामः, 'थयधुइमंगलेणं
जीवे नाणदंसणचरित्तवोहिल्लामं जणयइ' इत्यार्षवचनं मनसि निधाय च,
देवगुरुनमस्कारात्मकं ग्रन्थादौ महलमातनोति—

मूलम्—श्रीनाभेयं नमस्कृत्य, नेमिसूरिं जगद्गुरुम् ।

तन्यने बालबोधाय जैनोऽयं तर्कसङ्ग्रहः ॥१॥

टिप्पणी—श्रीनाभेयमिति । नाभिराजनन्दनं—युगादिजिनं—प्रथमं जैन-
नीर्धङ्करमिति यावत् । नेमिसूरिश्च ग्रन्थकर्तुः प्रगुरुः । स च निजनेष्टिकब्रह्मचर्यं
—सत्त्वशुद्धि—चारित्र्यविव्रता—अद्वयवैदुष्यादिजनितपरमप्रभावानुभावतो जगतां
गुरुर्विव, नमपि नमस्कृत्येत्यर्थः । ननु किमर्थमयं प्रणामपरिश्रमः प्रारम्भ्यत इति
चेदाह—तन्यत इति । तर्कसङ्ग्रह इति । तस्यन्ते—प्रमितिर्विषयीक्रियन्त इति
प्रसिद्धमुपसिद्धत्वात् तर्काः—पदार्थाः । तेऽपि जैनाः—प्रकृतितत्त्वेन जैननीर्ध-
ङ्करस्य सम्बन्धिनः, न तु नैयायिकादिदर्शनप्रसिद्धान्तेषां तु निराकरिष्यमाणः

ननु कोऽयं देवः, किंस्वरूपश्च, यो जगज्जन्तुभिः ससारतारकत्वेन स्तूयते ? इत्याशङ्क्याह—

रागद्वेषाज्ञानविनिर्मुक्तोऽर्हन् देवः । स सकलभावसाक्षात्कारी तीर्थ-
प्रणेता चतुस्त्रिंशदतिशयशाली ॥२॥

रागेति । यस्य रागः, द्वेषः, अज्ञानं च सर्वथा नष्टाः, यश्च सुरासुरनरे
न्दादिकृतां पूजां अर्हति स देव इत्यर्थः । उक्तं च भगवद्भिर्हरिभद्रधरिभिः—

यस्य संक्लेशजननो, रागो नास्त्येव सर्वथा ।

न च द्वेषोऽपि सत्त्वेषु शमेन्धनद्वानलः ॥

न च मोहोऽपि सज्ज्ञान-च्छादनोऽधुद्रवृत्तकृत् ।

त्रिलोकख्यातमहिमा, महादेवः स उच्यते ॥

स च देवः कस्मिन्स्थिताऽमलजलबिन्दुवद्विषमशेषं साक्षात्कर्तुं विनैवेन्द्रियमनःसहाय
समर्थ इत्याह—स सकलेति । जैननये सर्वेऽपि तीर्थङ्करा स्वस्वधर्मनीयपिण्ड्या
तीर्थप्रणेनारः, अत एव स्तुतावपि 'आर्दगराणे तित्थपराणे' इत्युक्तं, तदेवाह—
तीर्थेति । तीर्थं च द्वादशाङ्गीरूपं धर्मप्रवचने चातुर्वर्ण्यः श्रमणसंघो वेति
ध्येयम् । ईदृशं च देवेऽनेकेऽतिशयाः स्वयमेव प्रकटीभवन्ति, केचिद्वाद्याः
पूजार्थं इन्द्रादिदेवैरपि निष्पादन्ते । ते चाऽतिशया मुल्याः चतुस्त्रिंशदित्याह—
चतुस्त्रिंशदिति । अत्र च 'रागद्वेषाज्ञानविनिर्मुक्त' इत्यनेन अपायापगमातिशय-
सूचनम् । गतरागादिदोषस्य च वचनमवितथमेव भवतीति वचनातिशयोऽपि
तेनैव संपूचितः । 'अर्हन्' इति पदेन पूजातिशयः, 'सकलभावे'त्यादिना च
ज्ञानातिशयो वर्णितः । अत्र 'रागद्वेषाज्ञानविनिर्मुक्तत्वे सति अर्हत्वं देवस्य लक्षणं,
शेषं तु तत्स्वरूपनिरूपणम् ॥

क्रमप्राप्तं गुरुत्वं निरूपयितुमाह—

सम्यग्भावप्ररूपकः पञ्चा, द्वाव्रतधारी गुरुः ॥३॥

सम्यगिति । अमूर्खः, भवन्ति, भविष्यन्ति चेति भावाः । समीचीनाः—

षोडश । तत्र चेतनद्रव्ये (जीवद्रव्ये) अस्तिव, वस्तुव, द्रव्यव, प्रमेयत्व, अगुरु-
त्त्व, प्रदेशत्व, चेतनत्वाऽमूर्तत्वरूपा अष्टौ सामान्यगुणाः; ज्ञान, दर्शन, सुख,
वीर्य, चेतनत्व, अमूर्तत्वरूपा विशेषगुणाः षट् च । इदमत्रावधेयं, यद्यपि प्रदेशत्वं
असद्व्यपदेशानुगतत्वेन जातिः, तथापि जैननये पदार्थानां सामान्यविशेषात्मक-
त्वेन जाति-धर्म-गुण इत्यादीनां पर्यायशब्दत्वमेवेत्यवधार्यम् । तथा च जीवद्रव्य-
स्याऽसद्व्यपदेशप्रदेशमयत्वेन प्रदेशत्वमपि तन्निष्ठं, तच्च जानिर्वा गुणो वा धर्मो-
वेत्यनर्थान्तरम् । अतो नात्र प्रदेशत्वस्य गुणत्वाभावो जीवद्रव्ये वा तदभावः
शङ्क्यः । एवमन्यथापि स्वयमेव विचार्यमिति । अचेतनद्रव्ये च जीवेतरस्मिन्
सामान्यगुणा चेतनत्वाऽमूर्तत्वरूपा अष्टौ पुद्गलस्य, चेतनत्व-मूर्तत्वरहिता
अष्टौ च धर्मास्तिकाय-अधर्मास्तिकाय-आकाशास्तिकाय-कालेषु । विशेषगुणा
अपि पुद्गलद्रव्ये स्पर्श, रस, गन्ध, वर्ण, अचेतनत्व, मूर्तत्वरूपाः षट् । धर्मास्ति-
काये गनिहेतुत्व, अचेतनत्व, अमूर्तत्वरूपाः त्रयः । अधर्मास्तिकाये स्थितिहेतुत्व,
अचेतनत्व, अमूर्तत्वरूपास्तयः । आकाशास्तिकाये अवगाहहेतुत्व, अचेतनत्व,
अमूर्तत्वरूपास्तयः । कालेऽपि वर्तनाहेतुत्व, अचेतनत्वाऽमूर्तत्वरूपास्तयः ।

अत्र चेतनत्वं, अचेतनत्वं, मूर्तत्वं, अमूर्तत्वं चेतिगुणचतुष्कं सामान्य-
गुणेषु यथा तथा विशेषगुणेष्वपि गण्यते । अनुवृत्तिप्रत्ययहेतुत्वात् ते सामान्याः,
व्यावृत्तिप्रत्ययहेतुत्वाच्च विशेषाः । तत्र चेतनत्वं सकलजीववृत्तित्वात् सामान्यं,
जिवेतराऽवृत्तित्वाद्विशेषः । अचेतनत्वं सर्वाऽजीववृत्तित्वात् सामान्यं, जीवाऽवृत्ति-
त्वाद्विशेषः । मूर्तत्वं सकलपुद्गलवृत्तित्वात् सामान्यं, पुद्गलेतराऽवृत्तित्वाद्विशेषः ।
अमूर्तत्वं (पुद्गलेतर) अमूर्त द्रव्यमात्रवृत्तित्वात् सामान्यं, पुद्गलाऽवृत्तित्वाद्विशेषः ।

जीवादिद्रव्याणां यथा गुणाः पर्यायाश्च, तथा कतिचित् स्वभावा अपि
वर्तन्ते, परं तेषां गुणपर्यायेष्वेवावर्तमयनान्न पृथगुपादानम् । तथापि शिष्यमति-
वैश्याय ते उपदर्शयन्तेऽन्यतोऽत्र-‘अस्तिस्वभावः, नास्तिस्वभावः, नित्यस्व-
भावः, अनित्यस्वभावः, एकस्वभावः, अनेकस्वभावः, भेदस्वभावः, अभेदस्व-

परं तु द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषमत्रायाऽभावाः सप्त पदार्थाः ।
 तत्र द्रव्यगुणौ वक्ष्येते । उत्क्षेपणापक्षेपणाकुञ्चनप्रसारणगमनभेदान् कर्म
 पञ्चधा । नित्यमनेकमवेतं सामान्यं, द्रव्यगुणकर्मवृत्तिः, परमपरं चेति
 तद् द्विधा । परं मत्ता, अपरं द्रव्यस्यादि । नित्यद्रव्यवृत्तयो व्यावर्त्तका
 विशेषा अनन्ताः । नित्यमम्वन्धः समवायः, एक एव, अष्टमिद्ध-
 वृत्तिः । अभाववधवृत्तिः, प्रागभावः, प्रध्वंसाभावोऽस्त्यन्ताभावोऽन्यो-
 न्याभावश्च । तत्राऽनादिः सान्तः प्रागभावः । सादिरन्तो ध्वंसः ।
 तादात्म्यमिन्नमम्वन्धवारिष्ठप्रतियोगिताकोऽस्त्यन्ताभावः । तादात्म्य-
 मम्वन्धवारिष्ठप्रतियोगिताकोऽन्योन्याभाव इति ॥

परंस्त्विति । अयमत्राशयः—जगदिदं द्रव्यात्मकं, द्रव्याणि च नवाप्रे
 वक्ष्यन्ते । तानि च द्रव्याणि गुणं विना क्रिया विना च नैव द्रव्यत्वं भजन्तीति
 गुण-कर्मकल्पना क्रियते । समानजानीयेषु द्रव्येषु याऽनुगुणप्रतीति 'स्यं घटोऽयं
 घट' इत्याद्यामिका भवति, सा न गिराधारा भवितुमर्हतीति तदर्थं सामान्यं
 कल्प्यते । अनित्यपदार्थानां परस्परं व्यावर्त्तका र्वीया अवयवा एव, नित्यानां
 तु व्यावृत्तिः परम्पां कथं स्यात् । नित्यत्वेन तुल्यत्वात् । अनस्तदर्थं विशेषपदार्थो
 मन्यते । द्रव्येषु च गुणकर्मसामान्यविशेषास्तिष्ठन्ति, ते च न संसर्गेण विना
 स्थानं तत्र शक्ता इति समवायनामा सम्बन्धात्मकः पदार्थः स्वीक्रियते । या
 च भवति 'घटो नास्ती' त्याद्याकांग प्रतीतिः, सा नैव निर्मूलेति तन्मूलरूपोऽ-
 भावनामा पदार्थः स्वतन्त्रोऽभिप्रायस्त इति नैयायिकानां सम्मतम् ॥ तेषां मते
 पदार्थानां लक्षणं स्वरूपं चाह—तत्रेति । उत्क्षेपणेति । कर्म चलनस्वरूपम् ।
 तत्रोत्क्षेपणं शरीराद्वर्त्तमानं देहसंयोगहेतुः । अधोदेहसंयोगहेतुस्त्वपक्षेपणम् । शरीर-
 स्य सन्निकृष्टसंयोगहेतुराकुञ्चनम् । प्रसारणं च ततो विपरीतं, विप्रकृष्टसंयोगहेतु-
 रित्यर्थः । एतत्कर्मचतुष्टयं सुखा गमन-नेचन-स्यन्दनादिवहुप्रकारं कर्म
 गमनम् । नित्येति । वस्तुनामनुगर्तृताकांगप्रतीतिनियामकं सामान्यं इत्यर्थः ।
 तल्लक्षणं तु नित्यत्वे सति अनेकसमवयवम् । यथा—घटत्वं नित्यं, घटसमूहे

भवति चैतन्याप्यन्ताभावः । निःशो योऽभावः सोऽप्यन्ताभाव इति यावत् । तत्र
चेन्न एव अचैतन्याभावरूपः, अचेतन एव च चैतन्याभावरूपः ।

“सर्वमस्ति स्वरूपेण पररूपेण नास्ति च ॥” इति जैनैः मिद्वान्तितन्वात् ॥

द्रव्यगुणपर्यायाख्यः पदार्थास्तत्र कानि कति च द्रव्याणीत्यत्राह—

धर्माधर्माकाशजीवपुद्गलकाला द्रव्याणि ॥७॥ गन्धुपष्टम्भको
धर्मास्तिकायः । स्थित्युपष्टम्भकोऽधर्मास्तिकायः । अवगाहस्वभाव
आकाशः । उपयोगलक्षणो जीवः । ग्रहणगुणः पुद्गलः । वर्तना-
लक्षणः कालः ॥८॥

अस्त्यः—प्रदेशाः । प्रदेशोऽविभाज्यः सर्वम्भो वस्त्वंशः । तेषां कायः—
सम्बोऽस्तिकायः । धर्म एव, अधर्म एव, आकाश एव, जीव एव, पुद्गल एव वा
अस्तिकायो धर्मास्तिकायोऽधर्मास्तिकाय आकाशास्तिकायो जीवास्तिकायः पुद्ग-
लास्तिकायः कालश्च इति षड् द्रव्याणि । कालोऽनन्तो निरवधिश्च, तस्य न
प्रदेशाः । शेषाः सप्रदेशाः । अन्येकं द्रव्याणां कार्यमाह—गतीति । जीवपुद्गल
योगतौ—गमनागमने साहाय्यदायको धर्मास्तिकायः । जीवपुद्गलयोरेव स्थितौ—
रिधगतायां गमनागमनाभावरूपायां साहाय्यदानस्वभावोऽधर्मास्तिकायः ।
तावुमौ चतुर्दशरज्ज्वात्मकलोकव्यापकौ । तौ चाऽचेतनावमूर्त्तौ च । असह्येय-
प्रदेशात्मकौ च । जीवपुद्गलयोरेव यथास्थानमवकाशदानतत्त्वं आकाशम्,
‘अवकाशदमाकाश’ मित्युक्तेः । आकाशं तु लोकालोकव्यापि । तत्र लोका-
काशममह्यप्रदेशात्मकमित्तरत्वनन्तप्रदेशम् । उपयोग इति । उपयोगो ज्ञानं
दर्शनं च । स च जीवस्य लक्षणम् । विध्वर्त्तो यः कोऽपि सूक्ष्मः स्थूलो वा
जीवः स अध्वन्यतोऽप्युपयोगस्याऽव्यक्तमंशं भिभर्त्येव, अन्यथा तस्य जीवत्वं न
स्यादत एव जीवस्य उपयोगो लक्षणमुक्तम् । उक्तं च—“उपयोगो लक्षणम्” ।

स च जीवोऽनन्तमह्यचक्रः । चैतन्यात्मकोऽमूर्त्तश्च । जीवास्तिकायत्वेन
रूपेण स सकललोकव्यापीति । प्रतिजीवं चाऽसह्यचाताः प्रदेशाः । जीवानां च
परस्परं हिताहितबोधदानादिरूप उपकारोऽस्ति । ग्रहणेति । जीवैर्गृह्यमाणत्वाद्

स्थिकाए आगासस्थिकाए जीवस्थिकाए पोगालस्थिकाए अद्दासमए”
इत्यलं विस्तरेण” इति ॥

कालसत्त्वे हेतु च जन्तव. स्वकीयाऽन्धदीयारित्वादिभाव जातुं समर्थो
भवन्ति, अतः कालस्तत्र निमित्तमिति भावः । स च काल. समयाद्युपाधि-
भेदाद् बहुविधो बोध्यः ॥

अत्र नैयायिकाभिमतं दूषयितुं तात्सम्यनद्रव्यादिविभागमुपन्यस्यति—

परं तु, पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशकालदिग्देहिमनांसि द्रव्याणि ।
गन्धवच्चं शीतस्पर्शवच्चमुष्णस्पर्शवच्चमपाकजानुष्णाशीतस्पर्शवच्चं शब्द-
समवायिकारणत्वं अतीतादिव्यवहारहेतुता प्राच्यादिव्यवहारहेतुता ज्ञान-
वच्चं सुखादिसाक्षात्कारहेतुतेति क्रमात्तेषां लक्षणानि । पृथिव्यादयश्च-
त्वारो नित्या अनित्याश्च । नित्याः परमाणुरूपा अनित्या द्व्यणुकादि-
रूपाः । ते च शरीरेन्द्रियविषयभेदान् त्रिधा । पृथिव्यां शरीरं योनिजम-
योनिजं च मनुजकृम्यादीनाम् । इन्द्रियं प्राणम् । विषयः पापाणादिः ।
जले शरीरमयोनिजं वरुणलोके । इन्द्रियं रत्नं, विषयः सरिदादिः ।
तेजसि शरीरं प्राग्बत, तच्च सूर्यलोके । इन्द्रियं चक्षुः, विषयो वह्निमुख-
णादिः । वायी शरीरं प्राग्बत, तच्च वायुलोके । इन्द्रियं त्वक्, विषयः
प्राणादिः । आकाशे इन्द्रियं श्रोत्रम् । आत्मा जीवान्मा परमात्मा च ।
आद्यः प्रत्यक्षं भिन्नः । द्वितीयः सर्वत्र एव एव नित्यज्ञानेच्छाकृति
मान् । आकाशादयो विभवो नित्याश्च । मनोऽणुरूपं नित्यमननं चेति ॥

परं सिद्धिः । कार्यसमवायिकारणं द्रव्यम् । तच्च नवधा पृथ्व्यादिभेदेन ।
तत्र पृथ्वी क्षितिः, आपो जलानि, तेजो वह्निः, वायुः पवनः, आकाशः, कालः
समयः, दिग् दिशा, देही आत्मा, मनश्चेति नव । तेषाममाधारणधर्मरूपाणि
क्रमतो लक्षणान्याह—गन्धेति । पृथिव्यामेव गन्धः, जले च शीतस्पर्श, तेज-
स्येकोष्णस्पर्शः, वायावेवापाकजानुष्णाशीतस्पर्शश्च । रूपरसगन्धरसणाः पाकजा

भवति तत्र, न च कश्चन विज्ञेय इति विचारमाणाति । अनेपु नु इमेऽत्राकन
 पद । पादो नाम विज्ञेयः । नोपपत्तेः । तत्र पादः । अत्र च कश्च
 य स्वयं एवेऽत्राकन, ननुः । अत्राकन म न उच्यते नापि तत्र द्वि धार ।
 म दातव्यं नाप्यनेन दायोऽपि म । आकाशे कर्मणा दृश्यते न
 ज्ञेयो नाप्यने समवायसम्बन्धेन, अत्र आकाशः, आकाशमायिकात्मकः । 'इदानीं
 घट' इत्यादिनातामनरत्नमानायास्तादृशे । कायस्य । 'इयं प्राची' 'इयं
 प्रचीनी' इत्यादिस्वरूपास्य हेतुभूतं द्रव्यं दिग् । आत्मा ज्ञानरत्न । मनसा
 उद्भवति ज्ञानमुक्तादिगुणानां साक्षात्कारे 'अहं सुखो' पापामहे हेतुमिति ।
 पृथ्व्यादीनां विभागमाह पृथिव्यादय इति । सप्तमः । जगतेति । चेष्टाश्रय
 जगत्स्य । दिनादिनप्रातिपदिकायां क्रिया चेष्टा । इन्द्रिये च ज्ञेयतरोरुत्त
 विशेषगुणाऽत्राश्रये मति ज्ञानकारणमनःसंयोगाश्रयवत् । भवति चेन्द्रियमात्रे
 शब्देतस्य ये उद्भूता विशेषगुणा उद्भूतस्वरूपादयस्तेषामनाश्रयं, ज्ञानकारणी
 मूलस्येन्द्रियमनःसंयोगस्य चाऽऽश्रयमिति । उपभोगसाधनं च विषय इति ।
 प्राग्वदिति । अशोभिजमिथर्थः । प्रागेन्द्रियं रूपादिषु मध्ये गन्धस्पर्शं व्यञ्ज
 कत्वाप्यर्थितं, रसनेन्द्रियं रूपादिषु रसमात्रं व्यञ्जकत्वेन जलीयं, चक्षुरिन्द्रिये स्पर्
 शाऽव्यञ्जकत्वे सति परकीयरूपव्यञ्जकत्वात्तत्तमं, स्पर्शमात्राभिः व्यञ्जकत्वाच्च
 त्वमिन्द्रियं वायवीयम् । पार्थिवो विषयः पापाणग्रन्थरादिः । जलीयः मणिर्
 सपुडादिः । हिमकरकाप्रपि तस्यैव, न पुनित्वा इति बोध्यम् । वह्निः सुव
 र्णादिश्च तैजसो विषयः । सुवर्णं तैजसं, अमनि प्रतिबन्धकेऽन्यन्तानलसंयोगेऽ
 व्यनुच्छिद्यमानद्रव्यादिव्यर्थः । वायवीयो विषयः प्राणः । स चैकोऽपि स्थान-
 भेदान् प्राणपानादिसंज्ञां लभते । आकाशाव्यमिन्द्रियं धीवत् । यद्यपि श्रोत्रे-
 न्द्रिये पुरुषभेदानानां, आकाशं त्वेकं निवृत्त्युक्तमिति कथं धीवमाकाशाव्यं
 स्यादिति शङ्कितुं शक्यते, तथाप्युपाधिभेदान्-कर्णजकुच्यत्मात्मकोपाधिभेदादाकाशं
 नाना सम्भवतीति न दोषः । कर्णजकुच्यत्मात्मकात्ममेव धीवमिति यावत् ।
 कालश्च परमावयवहेतुः, अयमस्मान् परः, अयमस्मादपरः इत्यात्मककालिक
 परम्बापगवयोहेतुमिव्यर्थः । स चैकोऽपि उपाधिविनात् क्षणदिनादिभेदं भजति ।

उक्तं च—

“जन्यानां जनकः कालो जगतामाश्रयो मतः ।

परापरत्वधीहेतुः धनादिः स्यादुपाधितः ॥”

इति । दैजिह्वपरत्वापगत्वहेतुश्च दिक् । साप्येकैव, उपाधिभेदात्तु प्राच्यादिव्य-
पदेशं प्राप्नोति । आत्ममिति । तत्र जीवात्मा—इन्द्रियाद्यधिष्ठाता धर्माधर्माधारः
'अहं' प्रत्ययगोचरत्वेन प्रत्यक्षः । तस्य च प्रत्यक्षं मनसैव विशेषगुणसंपर्कवता ।
बुद्ध्यादिगुणानामाश्रयश्च सः । द्वितीय इति । परमात्मेत्यर्थः । परमात्मा
जगत्तः स्रष्टा, स चैको नित्यमिति तस्य गुणा—ज्ञानं, इच्छा, कृतिः—प्रयत्नः—अपि
नित्या एवेति । आकाशेति । आकाश—काल—दिग्देहेनो विभवं—व्यापकाः ।
विभुत्वं च सर्वमूर्तसयोगित्वम् । ते च नित्या—अप्रच्युताऽनुपपन्नस्थिरैकरूपा
इत्यर्थः । मन इति । मनसो व्यापकत्वे ज्ञानानां भिन्नभिन्नेन्द्रियजन्यानां युग-
पद्भावः संभवेत्, न च भवतीत्यतः कल्प्यते मनोऽणु इति । तदपि नित्यं,
अनन्तसङ्ख्यं, प्रतिजीवं पृथक् चेति ॥

एवं नैयायिकमतं निरूप्य तत् स्रष्टव्यमिति—

तत्र । पृथिव्यप्तेजोमनसां पुद्गलस्वरूपाऽनतिरेकात् पुद्गलत्व-
प्रतीतेः सर्वत्राविशिष्टत्वात् । किञ्च य एव पुद्गलाः पृथिवीत्वादिना
परिणतास्त एव जलत्वादिनाऽपि परिणमन्ति । य एव च जलत्वादिना
परिणतास्त एव पृथिवीत्वादिनाऽपि परिणमन्तीति । अन्यथा पटमुवर्णा-
दीनामपि द्रव्यभेदापत्तेः । दिक् च नभःप्रदेशपङ्क्तिरूपैवेति नाति-
रिच्यते ॥ ९ ॥

तन्नेति । पृथिव्यव्यवृत्तिः । मनोऽपि पौद्गलिकमेव, अत एव न नित्यं, पुद्-
गलानामपचयोपचयरूपत्वेनाऽनित्यत्वात् । पौद्गलिकत्वादेव च तन्नाणुरूपमिति
ष्येयम् । एवं च पृथिव्यादीनां पुद्गलास्तित्काय एव समावेशात् स्वतन्त्रपदार्थ-
तेन । यथा च मनसोऽणुत्वाभावेऽपि ज्ञानानामयोगपर्यं संभवति तद् 'जुगवं

दो नरिथ उवओगा' इति मिद्धान्तानुसारेण प्रणिजीवं प्रतिसमयमेकस्यैव-
 पयोगस्य सत्त्वादित्यादिकयुक्तिप्रमाणमभ्यन्तमिति बोध्यम् । किञ्चेति । पृथिवी
 एव कालान्तरे जलतया, जलमेव च कालान्तरे पृथिवीतया परिणमति ।
 एवमन्याभ्यपि पुद्गलद्रव्याणि स्वभिन्नद्रव्यतामाप्नुवन्तीति जैनमतं, एवं च
 कुतो पृथिवी जलं चोभयमपि स्वतन्त्रे द्रव्ये भवितुमर्हेतः । । अन्यथा—चेद् भवन्म-
 तानुसारेण तेषामपि स्वभिन्नद्रव्यतया परिणामिनां द्रव्याणां पार्थक्यं—पृथग्-
 द्रव्यत्वमेवेत्यते तदा इत्यर्थः । पटेति । पटोऽपि कदाचिस्खण्डपटस्याप्युक्ततया
 परिणमतीत्यतो पटस्य खण्डपटस्यापि च प्रत्येकं स्वतन्त्रद्रव्यत्वमेव स्वीकरणीयं
 स्यात् । एवं पटोऽपि पार्थिवः, शरावोऽपि तथा । तथा च तावपि स्वतन्त्रे द्रव्ये
 स्याताम् । यदि च तेषां घटशरायादीनां पार्थक्येन न स्वतन्त्रद्रव्यत्वं, तर्हि
 पृथिव्यादीनामपि पौद्गलिकत्वेनैव न स्वतन्त्रद्रव्यत्वमिति । न केवलं पृथ्व्यादीनां,
 अपि तु शब्दान्धकारातपप्रभोयोनादीनामप्यस्मन्मते पौद्गलिकत्वमेव । उक्तं च—

“सदंधयार उज्जोअ-पभा छायाऽऽतवेहि आ ।

वण्णगन्धरसाफासा, पुग्गल्याणं तु न्वस्खणं ॥” इति ॥

आकाश-काल-आत्मनामस्माभिः स्वतन्त्रद्रव्यत्वमभ्युपगममेव । न
 च तेषामन्येकान्तेन नियन्त्रिमिति तु विशेषः । अस्मन्मते नियमनिर्ब-
 ना सर्वमपि द्रव्यजानं द्रव्यात्मना नियं पर्यायात्मना चानियमिति
 बोध्यम् । यदुक्तं मन्धकारेणैव स्वरचितनैनसिद्धान्तमुक्तावल्या-
 “अवगाहकानां त्रीणपुद्गल्यानां प्रयोगाद्विद्यमानो वा एकस्मा-
 क्षमःप्रदेशान् प्रदेशान्तरमुपगमणे तैः सममाकाशस्यैकस्मिन् प्रदेशे
 विभाग उत्तरस्मिन् गम्योगः । एवं आकाशस्य पूर्वसंयोगध्वंसरूपपरिण-
 त्वापत्त्या विनाशः, उत्तरसंयोगोत्पत्त्याप्यपरिणत्यनुभवाच्चोत्पादः,
 विच्छेदपमांभ्यामे धर्मिभेदस्यावश्यमादिश्यान् । प्रोच्यं आकाशस्योत्पाद-
 ष्यपयोरधिहरणत्वेनानुगतत्वात् । तद्भावाव्ययं चात्र निरयं, उत्पाद-
 विनाशमात्रेऽपि अन्यपिरूपाणद्वायाद् यन्न व्येति तद्वित्यमिति तदर्थः ।

एवं प्रदीपादावपि । न हि तैजसाः परमाणवो दीपपर्यायापन्ना वाताभि-
 पातादिना तेजःपर्यायं परिहायान्धकाररूपपरिणत्यन्तरं भजन्तोऽप्येका-
 न्तेनाऽनित्याः, पुद्गलरूपतया व्यवस्थितत्वात्तेषाम् । न हि पूर्वपर्याय-
 नाश उत्तरपर्यायोत्पाद इत्येतावतैवानित्यत्वं । न हि सुवर्णद्रव्यं हारके-
 गुराद्यवस्थान्तराण्यासादयदप्येकान्ततो ध्वम्नं, आबालगोपालं तेषु
 सुवर्णद्रव्यानुगमस्य प्रतीतत्वात् । ‘घटरूपेण मृदद्रव्यं नष्टं, न मृदद्रव्य-
 रूपेण नष्टं’ ‘घटरूपेण घटो नष्टो न तु मृदरूपेण’ इति प्रतियन्ति च
 लोका अपि वस्तुनो नित्यानित्यत्वमिति ।” किञ्च—आत्मा न विभुः, किन्तु
 शरीरप्रमाणः; तद्गुणानां ज्ञानादीनां तत्रैवोपलभ्यमानत्वात् । यस्य गुणा यत्र
 देशे उपलभ्यन्ते, स तत्रैव वर्तितुं योग्यः शक्यश्च, नान्यत्र, यथा घटपटादि ।
 तथा चात्मेति । आह च—

“ यत्रैव यो दृष्टगुणः स तत्र, कुम्भादिवन्निप्रतिपक्षमेतत् ।
 तथापि देहाद् बहिरात्मतश्च—मतच्चवादोपहताः पठन्ति ॥ ” इति ।

स चात्मा सङ्कोचविकासशीलः, अत एव यादृशो जीवो गच्छे तादृश एव
 क्रीटिकायामपि स्यादिति सङ्गच्छते । धोत्रेन्द्रियमपि निर्वृत्त्युपकरणरूपं पौद्गलि-
 कमेवेति न तदाकाशीर्य, आकाशस्याऽपौद्गलिकत्वेनाऽमूर्तत्वात् । दिगपि न
 स्वतन्त्रं द्रव्यं, किन्त्वाकाशात्मकमेवेत्याह—दिशू चेति ॥

ननु पृष्ठं द्रव्याणीति सिद्धं, तत्र कानि सक्रियाणि कानि वा निष्क्रियाणि,
 उत सर्वाण्येवाऽक्रियाणि सक्रियाणि चेति दर्शनीयमन्यत्राह—

जीवपुद्गलाः सक्रियाः, शेषाण्यक्रियाणि ॥१०॥

जीवेति । ननु क्रियावत्त्वं मूर्त्तत्वं, जीवश्च भवताऽमूर्त्त उच्यते, तत् कथं
 तत्र क्रिया सङ्गच्छते ? सत्यं, किन्तु स्यादादीनां नायं दोषः । शरीरसमागमा-
 दात्माऽपि अम्माकं कथञ्चिन्मूर्त्त एव, तथा च तत्र क्रियावत्त्वे न कोऽपि बाध
 इति । शेषाणि—धर्माधिर्माकाशकाला इत्यर्थः ॥

ननु कानि द्रव्याणि कनिसङ्गमानीनि याव्ये, इत्यन आह—

भाऽकाशादेशस्तद्रव्याणि । जीवपुद्गलकामा अनन्तानि ॥११॥

धर्मास्तिकायोऽधर्मास्तिकाय आकाशास्तिकायैकद्रव्याणि । जीव
अनन्ता इत्युक्तपूर्वं, पुद्गला अत्यन्ता पर, कालोऽत्यन्त एव, अनन्त-
सामयिकत्वादिनि ॥

द्रव्याणां मूर्तामूर्तविभागमाह—

रूपिणः पुद्गलाः । शेषाण्यरूपीणि ॥१२॥

स्पष्टम् ॥

क्रमशो द्रव्याणामन्तर्विभागमाह—

तानि च दशधा । धर्मास्तिकायस्तद्देशस्तत्प्रदेशः । अधर्मास्तिकाय-
स्तद्देशस्तत्प्रदेशः । आकाशास्तिकायस्तद्देशस्तत्प्रदेशः । अद्या समयध-
निर्विभागत्वाच्चास्य न देशप्रदेशसम्भवः । सकलदेशप्रदेशानुगतसमान-
परिणतिमद्विशिष्टं द्रव्यमस्तिकायः । तस्य सांशो भागस्तद्देशः । निरंशो
भागस्तत्प्रदेशः ॥१३॥

तानि—अरूपीणि, अरूपिष्वपि मध्ये धर्माऽधर्माऽऽकाशकाला इत्यर्थः ।
जीवभेदानां पुद्गलभेदानां चामे वक्ष्यमाणत्वात् । कालस्त्वेक एवानन्त इति
तस्य न रक्त्वंदेशादिभेदसम्भव इत्याह—निर्विभागेति । धर्माऽधर्माऽऽकाशा-
लयः स्वयं स्कन्धरूपाः, तेषां च देशप्रदेशौ प्रत्येकमन्तर्विभागाविति नव, दशमध-
काल इति दशभेदा अरूप्यजीवास्तिकायस्येति रहस्यम् । तत्र कोऽयमस्ति
काम इत्याशङ्क्यां तत्स्वरूपमाह—सकलेति । सकला ये देशप्रदेशास्तेषु 'अयं
अस्तिकायोऽयमस्तिकाय' इत्याकारा याऽनुगता—अनुवर्तमाना समाना—ममा-
काश परिणतिः—बुद्धेः परिणामः, अनुगतप्रतीतिरिति यावत्; अस्तिकायवत्स्य
जातिरेव अनुगतप्रतीतिनियामकत्वात्; सद्द्वि-विशिष्टं च यद् द्रव्यं सोऽयम-
स्तिकायः । असद्व्यप्रदेशसमूह इति यावत् ॥ तत्र को देशः कथं प्रदेश

इति चेदाह—तस्येति । अस्तिकायस्य रक्षणधामकरत्येत्यर्थः । सांशः—सावयवो
भागः सप्रदेश इति यावत् । प्रदेशश्च तस्यास्तिकायस्य निरशो—निर्विभाग्यो
भाग इति ॥ धर्माऽधर्माऽऽकाशानां सिद्धिस्त्वेवम्—जीवपुद्गला लोके एव गम-
नागमनादिरूपां गतिं कुर्वते, नाऽलोके । अतो ज्ञायते यत्तेषां लोके गतौ साहाय्य-
कारकं किमपि द्रव्यं वर्तते, तद्य तैरपेक्ष्यते । अलोके च तस्याऽभावात् तेषां तत्र
गतिः । यच्च तद् द्रव्यं स धर्मास्तिकायः । यदा जीवपुद्गलानां गत्यात्मकं कार्यं
विशिष्टकारणजन्यं विशिष्टकार्यत्वात् गान्धर्वकुरवत् । यच्च तत्कारणं स धर्मा-
स्तिकायः । एवं जीवपुद्गलानां स्थितिः—स्थिरता लोके एव भवत्येव, न त्वलोके;
गमनाभावात् । लोके च गतिकारणधर्मास्तिकायसत्त्वेऽपि यदपेक्षणात् तेषां
स्थिरता भवति सोऽधर्मास्तिकायः । जीवादीनां स्थित्यात्मकं कार्यं विशिष्ट-
कारणापेक्षं कार्यविशेषत्वात्, शिष्यादौ शरीरादिवदिति च प्रयोगः । पक्षैक-
देशस्य दृष्टान्तत्वे न कापि हानिरिति ध्येयम् । यद्य तत्रापेक्ष्यते सोऽधर्मास्तिका-
यः । आकाशसिद्धिस्त्वेवम्—द्रव्याणि यत्किञ्चित्पदार्थमधिष्ठाय तिष्ठन्ति
साधारणादाद्येयवान्यथानुपपत्तेर्वा इति ॥

धर्माऽधर्माऽऽकाशान् स्वरूपतः परिचाययति—

धर्माधर्मा लोकरूपरिमाणायमङ्ख्येयप्रदेशकौ ॥१६॥

आकाशं लोकालोकभेदाद् द्विविधम् । तत्त्वक्षणे त्विदं—धर्मादीनां
वृत्तिर्द्रव्याणां भवति यत्र तन् क्षेत्रम् । तैर्द्रव्यैः सह लोकस्त्वद्विपरीतं
तल्लोकालयम् ॥ प्रदेशा लोकरूपाऽतद्गता, अलोकस्याऽनन्ताः ॥१५॥

लोकपरिमाणौ—लोकव्यापकौ । शेषं सर्वमुक्तप्रायत्वात् स्पष्टमेवेति ॥

सर्वे चैतेऽजीवास्तिकाया मुख्यवृत्त्या जीवस्यैवोपयोगिन इति जीवाभावे
तेषां निष्प्रयोजनत्वापत्तिरनोऽस्ति जीव इति स्वीकार्यमेव, तस्य चोपयोगो
लक्षणमित्युक्तं पूर्वमेव, स च जीवः कतिविधः । इत्याशङ्काऽधुना वर्तते, तत्राह—

जीवा द्विधा—मुक्ताः संसारस्थाश्च ॥१६॥

जीवन्ति दशविधप्राणान् धारयन्तीनि जीवाः—प्राणिनः । ते च पुन-
संसारिभेदाद् द्विधेयर्थः । मुक्तिः—दृग्गन्धर्वमृगजनिपरमानन्दरूपा आत्मा
यैस्ते मुक्ताः, संसारातीता इति यावत् । संसारगति—अपरापरगतिध्वस्तगतिर्ज्ञाता
अस्मिन्निति संसारस्तत्र स्थिताः—संसारस्थाः, कर्ममलजित्तत्वेन मुख्यभावा-
त्संसारे चङ्क्रमणशीला इत्यर्थः । अस्मिन् भेदद्वये समस्तजन्तुजानस्य सङ्ख्या
इति भन्तव्यम् ॥

मुक्तजीवप्रकारानाह—

तत्र मुक्ता जिना-ऽजिन-तीर्था-तीर्थ-स्वयंबुद्ध-प्रत्येकबुद्ध-बुद्ध-
बोधित-नपुंसक-स्त्री-पुंलिङ्ग-गृह-न्य-स्वलिङ्गे — का — नेकंतिप्ररूपणा-
भेदात् पञ्चदशधा ॥

मुक्ताभावस्थायां जीवाः सर्वेऽप्येकविधा एव, मुक्तिगमनात्पूर्वदशामात्रेषु तु
तेषां भेदा इत्यवधार्यम् । जिनेति । ये तार्थहरत्वमवाप्स्य मुक्ताः—सिद्धाः, ते
जिनसिद्धा । ये तीर्थहरत्वे विनैव केवलित्वमवाप्स्य सिद्धास्तेऽजिनसिद्धाः । ये
तीर्थस्थापनानन्तरं सिद्धास्ते तार्थसिद्धाः । ये तु तीर्थस्थापनात् पूर्वमेव मरु-
षादिवन् सिद्धास्तेऽनोर्थसिद्धाः । ये अन्यप्रदत्तोपदेशानिरपेक्षं स्वयमेव बुद्धाः
सिद्धाश्च ते स्वयंबुद्धसिद्धाः । ये तु एकं कारणं—भववैराग्यकारणमवाप्स्य बोध-
माप्ताः सिद्धाश्च ते प्रत्येकबुद्धसिद्धाः । ये तु गुरुरूपदेशाद् बोधमाप्तवन्तस्ते बुद्ध-
बोधिताः सिद्धाः । ये नपुंसकलिङ्गाः स्त्रीलिङ्गाः पुंलिङ्गा वा दोशमादाय सिद्धा-
स्ते नतलिङ्गसिद्धाः । ये गृहस्थिता एव, न तु दोषा मुनिवेषध्यायादि तैरास्तौ,
तेषां गृहस्थित्वे एव वेचलजाननुपपत्तेऽजास्ते गृहिलिङ्गसिद्धाः । येऽन्यलिङ्गे-
जनेनगलिङ्ग एव मिष्यग्नि ते अन्यलिङ्गसिद्धाः । ये स्वलिङ्गे—जैनवेष एव सिद्धि-
नि ते स्वलिङ्गसिद्धाः । एकस्मिन् समये ये द्रुपादयोऽष्टोत्तरशतपर्यन्ताः सिद्ध-
नि तेऽनेकसिद्धाः । एकस्मिन् समये एकस्यैव सिद्धौ स एकमिह इति ॥

ननु मुनिः का तदीनि भेदाह—

मुक्तिः कर्मक्षयः परमानन्दो वा । न त्वान्यन्तिकदुःखध्वंसो दुरित-
ध्वंसो वा, तस्याऽपूरुषार्थत्वात् ॥१७॥

जीवस्य संसारवासः कर्महेतुकः । यदा कर्म समर्थं क्षीयते तदाऽऽत्मनो-
ऽनन्तगुणायमकमानन्दोऽत्मकं स्वाभाविकं स्वरूपमाविर्भवति, तदा चाऽऽमा-
देद्देवात्मनोभिः कर्मजनितैर्मुक्तो भवति, कर्मणोऽभावादेव । सिद्धिगतौ च तस्य
निव्रामो भवति । तत्र सोऽनन्तज्ञानानन्तदर्शनानन्तसुखानन्तवीर्यात्मकनिज-
गुणानन्तकालमनुभवतिष्ठति । सैव मुक्तिः । सैव च सकलानां संसारव्यप्र-
पुरुषाणामर्थत्वेन पुरुषार्थः । को नाम दुःखसर्कर्ममुखलेशं हित्वा परमसुखा-
त्मकं मोक्षं नार्थयतीति ! ।

केचित्तु दुःखस्यात्यन्तिकं ध्वंसमेव, दुःखकारणदुरितध्वंसमेव वा मोक्षं
मन्यन्ते । नैष पशुः समुचितः । यतस्तेषां मते मोक्षस्य ध्वंसरूपता; मोक्षा-
वाप्यनन्तरमपि तेषां आत्मविशेषगुणानामुच्छेदो भवति । वस्तुनरतु आत्मविशेष-
गुणोच्छेद एव तेषां मोक्षः । एतादृशो ध्वंसात्मक उच्छेदात्मको वा मोक्षो जडम-
हीनामेव पुरुषार्थत्वेनाभिमतो भवितुमर्हति, न तु जिनप्रवचनसेवायदातमतीनाम् ।

ननु कर्मक्षयो मुक्तिरित्यत्र किं कर्म ? कतिविधं तत् ? इत्यत्राह—

ज्ञानदर्शनावरणवेद्यमोहनीयायुर्नामगोत्रान्तरायभेदादष्टधा कर्म,
कार्मणवर्गणानिष्पन्नं पौद्गलिकम् ॥१८॥

ज्ञानेति । साकारो-विशेषो वा उपयोगो ज्ञानम् । अनाकारः-सामा-
न्यात्मको वा उपयोगो दर्शनम् । 'इदं किञ्चित्' इति दर्शनं, 'इदं द्रव्यं' इति
च ज्ञानम् । यद्वा 'इदं द्रव्यं' इति दर्शनं, 'अयं घट' इति तु ज्ञानम् । तत्र
ज्ञानं आव्रियते येन कर्मविशेषेण तज्ज्ञानावरणं कर्म । दर्शनस्याधारकं च
दर्शनावरणं कर्म । जीवैः सुखं दुःखं च यस्मिन्नेवेन वेद्यते तद्वै कर्म । जीवो
मुच्यते-सारासाराविवेकमूढो भवति यद्वशात् तत् कर्म मोहनीयम् । यद्वशा-
ज्जीवो देवादिगतिषु तिष्ठति, स्वयोग्यायुषः समाप्तिं विना च नान्यत्र भवे

गन्तुं शक्नोति, तदायुः कर्म । यदशास्त्रीयो नमति गत्यादीन् पर्यायान् प्रति
 तन्नामाभिधं कर्म । 'अयमुच्चः, अयं नीचः' इति यदशास्त्रीयः कीर्त्यते तं
 शीघ्रं कर्म । अन्तरायकर्म च जीवस्य दानादिलब्धिस्फोरणे विनकारकम् ।
 अष्टविधमप्येनम् कर्मणः पञ्चनवद्वयं द्वाविंशतिचतुर्विंशच्चारिंशद्विपञ्चमेभ्यः ।
 एतच्च पौनःलिकमित्याह-कर्मणेति । कर्मपुद्गलसमूहः कर्मणवर्गणः । सा
 चाऽनन्तपुद्गलकर्मण्यमयी । असंज्ञातप्रदेशात्मन आत्मनः प्रतिप्रदेशमन्तरा
 कर्मपुद्गलकर्मणाः संज्ञानाः सन्ति । ते चानन्तप्रदेशा अनन्तरास्य । यदा
 तं कर्मपुद्गलाः सर्वभा क्षीणा आत्मप्रदेशेभ्यश्च परिश्रुता भवन्ति तदैव
 ऽऽमनो मुक्तिरगम्य इति ज्ञेयं, ततश्च कर्मक्षयाय सदोपमवता प्राप्तिरिति
 भावेत्यर्थं चेति ॥

ननु कं कर्मणवर्गणानि पञ्चमिति, तत्र का वर्गणा ? कनिविधा च सा ?
 कर्मणवर्गणायाः क्रमश्च कः ? इत्यावेयम् । अत्र आह-

धौदागिहवैक्रियादाहकतेनमभापोच्छ्रासपनःकर्मणाभिधा वर्गणाः ॥१२॥

अन्था धौवि दस्या अदस्याध बह्व्यो वर्गणाः, अत्र तु प्रवृत्तचारं जीवैव
 क्षीणवाचःचटैव दर्शिताः । अस्मदादिमनुष्याणां निरर्थं च दशरमैर्धाविह
 तं नवद्वयपुद्गलसमूह औदागिकवर्गणा । देवनास्त्राणां शरीरैर्धौवि, तत्र
 पादपुद्गलसमूहं वैक्रियवर्गणा । चतुर्विंशत्तथाः समुद्रभूतविशिष्टप्रयोगः
 आहकतेनमभापोच्छ्रासपनः, तद्वत्तथा पुद्गलसमूह आहारकवर्गणा । भुक्तव्यादाव
 पाचनार्थं पुद्गलसमूहं, तद्वत्तथा पुद्गलसमूहो नैत्रमवर्गणा । त्रैलोक्य
 मने भवः, पुद्गलसमूहः, स-अ-द-व्य-म-का एव । तत्र च भागानि पादपुद्गलसमूह
 मने भवः । उच्छ्रासपनस्य पुद्गलसमूहो उच्छ्रासवर्गणा । अनन्तरा
 पुद्गलसमूहो नैत्रमवर्गणा । कर्मणवर्गणाः सन्ति ॥

॥१२॥ चतुर्विंशत्तथाः समुद्रभूतविशिष्टप्रयोगः

प्रत्येकमभव्यानन्तगुणसिद्धानन्तभागपरमाणुस्कन्धनिष्पन्नाः ॥२०॥

उत्तरोत्तरमनन्तगुणाः ॥२१॥

प्रत्येकमिति । ष्ठाः सर्वा अपि वर्गणा अभव्येभ्योऽनन्तगुणाः; येषु कालत्रयेऽपि मोक्षगमनयोग्यता नैव सम्भवति तेऽभव्यजीवाः, तेषां या सङ्ख्या, तस्याः अनन्तसङ्ख्या गुणनानन्तरं या सङ्ख्या जायते, तावत्परिमाणा ये परमाणूनां स्कन्धास्तैर्निष्पन्नाः । पुनः कीदृशैस्तैर्निष्पन्नाः । इत्याह—सिद्धानन्तेति । इह मुक्ताः—सिद्धिगतिमापन्ना जीवा अनन्ता सन्ति । तेषामनन्ता भागाः क्रियन्ते । तन्मध्याच्चैको योऽनन्ततमो भागः सोऽप्यभव्यजीविभ्योऽनन्तगुण इति सिद्धान्तः । तस्याऽनन्ततमभागस्य याऽनन्ता सङ्ख्या, तावत्परिमाणा ये परमाणुस्कन्धास्तैर्निष्पन्ना प्रत्येकमेता वर्गणाः । अष्टापि वर्गणा अभव्यजीवसङ्ख्याया अनन्तगुणप्रमाणे सिद्धजीवसङ्ख्याया अनन्तभागप्रमाणैश्च पुद्गलसमूहैर्निष्पन्ना इत्याशयः ॥ परस्परं च ताः क्रियमाना इत्यत्राह—उचरेति । अयं भावः—औदारिकवर्गणायामनन्तगुणाः वैक्रियवर्गणायामनन्तगुणाः स्कन्धाः । वैक्रियापेक्षया आहारकवर्गणायामनन्तगुणाः स्कन्धाः । एवं क्रमशः कर्मणवर्गणापर्यन्तं बोध्यम् । विशेषजिज्ञासुभिः पञ्चमकर्मप्रन्थादयोऽवलोकनीयाः ।

जीवप्रथमभेदः मुक्तजीवः सविस्तरं प्ररूपितः, अधुना जीवस्य द्वितीयभेदरूपसत्सारिजीवस्य स्वरूपं सप्रकारमाह—

मंसारस्था द्विधा—स्थावराश्च त्रसाश्च ॥२२॥

तिष्ठन्ति इति स्थावराः । सुखदुःखनिमित्तोत्पत्तावपि ये नैव कदाचिदपि स्वस्थानादन्यत्र गमनागमनं कर्तुं समर्थास्ते स्थावरा इत्यर्थः । त्रस्यन्तीति त्रसाः । सुखनिमित्ते दुःखनिमित्ते बोत्पन्ने ये स्वस्थानादन्यत्र गन्तुमागन्तुं वा समर्थास्ते त्रसा इत्यर्थः ॥

पुनस्तदभेदानाह—

द्वितयेऽपि द्विधा—पर्याप्ताऽपर्याप्तभेदात् ॥

द्वितयेऽपि—स्थावरास्तथाप्यर्थः । स्थावराः पर्याप्ता अपर्याप्ताश्च । एवं त्रसा अपि पर्याप्ता अपर्याप्ताश्च । पर्याप्तिस्वरूपं वक्ष्यति । स्वयोग्यपर्याप्तीन् ये समापयन्ति ते पर्याप्ताः । स्वयोग्यपर्याप्तिं चाऽसमाप्यैव ये म्रियन्ते तेऽपर्याप्ताः । अपर्याप्ता द्विधा करणतो लब्धितश्च । यैः स्वीयपर्याप्तयो नावापि समाप्ताः, अवश्यं समापयिष्यन्ते तु, ते करणाऽपर्याप्ताः । ये तु स्वयोग्य पर्याप्तीन्समाप्यैव म्रियन्ते ते लब्धपर्याप्ताः । एवं पर्याप्ता अत्र द्विधा—करणतो लब्धितश्च । स्वक्रियाः पर्याप्तयो यैर्नावापि समाप्ताः, अवश्यं समापयिष्यन्ते तु, ते लब्धपर्याप्ताः । स्वीयपर्याप्तिसमापकाश्च करणपर्याप्ताः ॥

ननु पर्याप्तिः का ? कतिप्रकारा सा ? इत्याशङ्क्यामाह—

पर्याप्तिश्चाहारादिग्रहणपरिणमनादिहेतुरात्मनः शक्तिविशेषः । आहारशरीरेन्द्रियप्राणभाषामनोभेदात् पञ्चविधा । ताश्चैकाक्षविकलाश्च पञ्चाश्वाणां क्रमाच्चतस्रः पञ्च पदं च ॥२३॥

पर्याप्तिश्चेति । आहारादीति । आदिपदाच्छरीरेन्द्रियप्राणभाषामनसो परिग्रहः । यया शक्त्या जीव आहारपुद्गलान् गृहीत्वाऽऽहारतया परिणमयति साऽऽहारपर्याप्तिः । यया खौदारिकादिशरीरयोग्यवर्गणादलिकान् गृहीत्वा शरीरमन्त्रेण परिणमयति सा शक्तिः शरीरपर्याप्तिः । यया तु शरीरयोग्यवर्गणा-
मप्यनः सागभूतान् पुद्गलानाद्येन्द्रियरूपतया परिणमयति सा जीवस्य शक्ति-
रिन्द्रियपर्याप्तिः । यया आसोच्छ्वासरगणापुद्गलान् गृहीत्वा आसोच्छ्वासतया परिणमयति मुञ्चति सा प्राणपर्याप्तिः । यया भाषावर्गणादलिकान् यया च मनोवर्गणादलिकानादाय क्रमशो भाषावेन मनमन्त्रेण च परिणमयति विमुञ्चति सा क्रमशो भाषापर्याप्तिर्मेन पर्याप्तिश्चेति । पश्येनाः शक्तयो जीवमन्त्रे । ननु कस्य जीवस्य द्वयं इत्याशङ्क्यामाह—ताश्चेति । एकैकाक्षविकलाश्वादीनां सम्भेदं स्वस्य स्वमेव वक्ष्यति । एकैकाक्षविकलाश्वादीनां चतस्रः आहारशरीरेन्द्रियप्राण-

भेदान् पर्याप्तयः । विह्वलाश्च द्वीन्द्रियादयस्तेषां चतसस्ता एव, पञ्चमी तु
साधारणाऽपि । पञ्चासाः पञ्चेन्द्रियास्तेषां सर्वा अपि-पडपि पर्याप्तय इत्यर्थः ॥

स्थावरभेदानाह—

स्थावरा एकेन्द्रियाः । ते च पृथिव्यस्तेजोवायुवनस्पतयः । तत्र
वनस्पतयः प्रत्येकाः साधारणाश्च । प्रत्येका वादरा एव । साधारणाः
पृथिव्यप्तेजोवायवश्च सूक्ष्मवादरभेदाद् द्विधा ॥२४॥

एकं स्पर्शनात्मकमिन्द्रियमेषां त एकेन्द्रियाः । रक्तिकमणिपाषाणादयः
पृथ्वीकायः । जलादिकमकायः । वदद्यादिस्तेजस्कषायः । उदभ्रामकादिर्वायुर्वायु-
कायः । वृक्षादिर्वनस्पतिकायश्च । प्रत्येका इति । यत्रैकस्मिन् जीवस्यैकं शरीरं
ते प्रत्येकाः । उक्तं च—‘एगमरीरे एगो जीवो जेसि तु ते य पत्तेया’
इति । यत्र त्वैकस्मिन् शरीरेऽनन्ता जीवास्ते साधारणाः । साधारणवनस्पतय
इत्यर्थः । उक्तं च—‘जेसिमणंताणं तणू एगा साधारणा ते उ’ इति । चक्षुषा
दृश्यते स वादरः । चक्षुषाऽदृश्यश्च सूक्ष्मः । पञ्चविधा अपि सूक्ष्मेन्द्रियाः
सकललोकव्यापका इति मन्तव्यम् । ‘पत्तेयतरुं मुत्तुं पञ्चवि पुढवाइणो
सयलओए । सुद्धुमा हवंति नियमा, अंतमुद्धुताउ अदिस्सा’ इतिवचनात् ॥

प्रसक्तयं सप्रभेदमाह—

प्रमा द्वित्रिचतुःपञ्चेन्द्रियत्वेन चतुर्विधाः । द्वीन्द्रियाः कृमि-
शङ्खाद्याः । त्रीन्द्रिया यूकामत्कुणादयः । चतुरिन्द्रिया दंशमक्षिकादयः ।
पञ्चेन्द्रिया नारकतिर्यग्मनुष्यदेवाः ॥२५॥

स्पर्शनरसनश्रवणेंद्रियद्रव्योपेना द्वीन्द्रियाः । स्पर्शनरसनप्राणोपेताल्लो-
न्द्रियाः । स्पर्शनरसनप्राणनभुरन्विताश्चतुरिन्द्रियाः । स्पर्शनरसनप्राणचक्षुःश्रोत्र-
गमन्विताश्च पञ्चेन्द्रियाः ॥

पञ्चेन्द्रियविस्तरमाह—

काशास्तिकाये लोकाकाशस्य प्रदेशास्तावन्तः प्रदेशा एकैकरयेत्यर्थः । गमनेति । कर्मपुद्गलग्रहणं तन्मोचनमपि ज्वित्यस्य क्रियेति वेद्यम् । शरीरेति । न सर्वमूर्त-
विभुरित्यर्थः । स्वेति । आत्मनः स्वीयबोधोत्पत्तौ न संयोगो कस्याप्यपेक्षा, स
तु स्वयमेव स्वं धुष्यते इत्यर्थः ॥

ननु संवेदनं बहुविधं भवति, तत्र किं यथार्थं किं वाऽयथार्थमिति ज्ञातुं
ज्ञाने प्रामाण्यमप्रामाण्यं च श्रूयं, तच्च प्रमाणं विना नैव ज्ञेयं, ततश्च किं
प्रमाणमिति वाच्यमत आह—

स्वपरव्यवसायि संवेदनं प्रमाणम् ॥२९॥

स्वं—प्रमाणात्मकं ज्ञानं, परं—विषयं च व्यवसाययति—निश्चाययति यत् तत्
संवेदनं—ज्ञानं प्रमाणम् । प्रमाणात्मकज्ञानस्यैव स्वभाव एव यत्, तत् स्वं परं
च व्यवसाययत्येव । तथा च प्रयोगः—प्रमाणात्मकं ज्ञानं व्यवसायस्वभावं
समारोपविरोधित्वाद्, यन्नैवं तन्नैवं घटवदिति । अत्र स्वपरव्यवसायित्वविशिष्ट-
संवेदनत्वं प्रमाणस्य लक्षणम् । सामान्योपयोगात्मके दर्शनेऽतिप्रसक्तिवारणाय
संवेदनत्वम् । स्वपरबोधकत्वं तु संशयादावपीति तद्वारणाय व्यवसाय्यमिति । ज्ञानं
परोक्षमितिवादिनां मतनिरासाय स्वेति । बाह्योऽर्थो नारयेवेतित्राह्यपदार्थाप-
लापिनां मतनिराकरणाय परेति । न त्वनधिगतार्थगन्तृत्वादि प्रमाणं स्मृत्यादेर-
प्रामाण्यप्रसङ्गादिति । अत्रत्योऽधिकविस्तारो मुक्तावल्यादेरवसेयः ॥

ननु ज्ञाने प्रामाण्याप्रामाण्यनिश्चये सतीदं प्रमाणं, इदं न प्रमाणं, इति
भिर्नेतुं शक्यते । तत्र किं प्रामाण्यं, किं चाऽप्रामाण्यं, तच्चोभयमपि कथं जायते
ज्ञापने चेति वाच्यं, अप्राह—

**प्रमेयाऽव्यभिचारित्वं प्रामाण्यं, तद्वितरत्त्वप्रामाण्यं; तदुभयमुत्पत्तौ
परत एव, ज्ञप्तौ तु स्वतः परतश्च ॥३०॥**

यज्ज्ञानं प्रमेयं न व्यभिचारि तत्प्रमाणम् । यत्तु तद्व्यभिचारि तदप्रमाण-
मित्यर्थः । इदमत्र बोध्यं—सर्वमपि प्रमाणमप्रमाणं वा ज्ञानं स्वापेक्षया प्रमाणम-

विषयीभूतद्रव्येण संयोगस्य शक्यत्वात् । द्रव्ययोरेव संयोग इति नियमाच्चेन्द्रि-
यस्य विषयगतगुणादिप्रत्यक्षे न संयोगः, किन्तु तत्रेन्द्रियसंयुक्तसमवायः;
इन्द्रियसंयुक्तं द्रव्यं, तत्समवेतो गुणादिमिति कृत्वा । एवमेव इन्द्रियसंयुक्त-
द्रव्यसमवेतरूपादिगुणादिः, तत्र समवेता रूपत्वादिजातिस्तत्प्रत्यक्षे इन्द्रिय-
संयुक्तसमवेतसमवायः सन्निकर्षः । एते त्रयोऽपि चाक्षुष-स्पर्शनप्रत्यक्षे
कारणम् । द्वितीय-तृतीयौ तु घ्राणजे रासने च प्रत्यक्षे हेतुः । शब्दस्य श्रोत्रा-
वच्छिन्ने आकाशे समवेतत्वाच्छब्दधावनप्रत्यक्षे श्रोत्रसमवायः सन्निकर्षः ।
शब्दसमवेतशब्दत्वप्रत्यक्षे च श्रोत्रसमवेतसमवायः सन्निकर्षः । अभावप्रत्यक्ष-
इति । 'घटाभाववद्भूतल' मित्यत्र भूतलं विशेष्यं, तत्र घटाभावो विशेषणमिति
विशेषणतैव सन्निकर्षोऽभावप्रत्यक्षजनकः । एकं पुनः सप्तमधतुष्टयसन्निक-
र्षोऽप्यस्ति । तदुक्तं केशवमिश्रेण—“घटगतपरिमाणादिग्रहे चतुष्टयसन्नि-
कर्षोऽप्यधिकं कारणमिष्यते । सत्यपि संयुक्तसमवाये तदभावे दूरे परि-
णामाद्यग्रहात् । चतुष्टयसन्निकर्षो यथा—इन्द्रियावयवैरर्थावयविनां, इन्द्रि-
यावयविनाऽर्थावयवानां, इन्द्रियावयवैरर्थावयवानां, अर्थावयविनामिन्द्रिया-
वयविनां सन्निकर्ष इति ” ॥

तदेतदखिलमालजालं वृथैवेत्यभिप्रायेणाह—सन्निकर्षस्यैवाऽप्रामाणिकत्वा-
दिति । तस्याऽज्ञानतया जडत्वात् । न हि ज्ञानस्य कारणं व्यापारो वा कदाचिद्
जडत्वेन कुत्रापि दृष्टौ । ज्ञानस्य हि कारणं सर्वदा चैतन्यमेव, व्यापारोऽपि चैत-
न्यरूप एव भवितुमर्हति । भवता च ज्ञानस्य कारणमपीन्द्रियं जडं स्वीक्रियते,
व्यापारोऽपि सन्निकर्षात्मको जड एवाऽभिप्रीयते । तत्कथं प्रमाणपदवीमारु-
हेदेतत् ! तदुक्तं प्रमाणनयनस्यालोके—“न वै सन्निकर्षादेरज्ञानस्य प्रामा-
ण्यमुपपन्नं, तस्याऽर्थान्तरस्यैव स्वार्थव्यवसितौ साधकत्वमत्रानुपपत्तेः ”
इति । यदि च जडस्यापि तस्य कर्णत्वं व्यापारत्वं च, तदा घटादिपदार्थस्यापि
कथं न तत्तेत्यलं प्रसङ्गेनेति ॥

इति श्री जैनवर्कसङ्ग्रहे द्रव्यखण्डे प्रत्यक्षखण्डः ॥

आगमप्रमाणं सप्तमह्मचात्मकमिति सप्तमह्ममाह—

सर्वत्रायं ध्वनिर्विधिप्रतिषेधाभ्यां स्वार्थमभिदधानः सप्तमह्ममनु-
गच्छति ॥

सर्वत्र—प्रमाणवाक्ये, ध्वनिः शब्दः । सर्वोऽपि शब्दो विधायको निषेधक-
श्चापि । स्वार्थविधाने परार्थनिषेधे च कृते एव स्वार्थकथनं सुतरां भवतीति
भावः । यद्यन् प्रमाणवाक्यं तत् सप्तमह्मचात्मकमेव । अत एव यत्रैकादिमेव
मह्म उक्तं तत्रापि दोषमह्मा आक्षेप्यन्त्याः । यत्र तु नैकोऽपि मह्मस्तादृशं पटोऽयं
पटोऽयमित्यादि लौकिकं वाक्यं वस्तुतो नैव प्रमाणम् ॥

सप्त मह्मानेवाह स्वरूपतः—

स्यादस्त्येव सर्वमिति विधिकल्पनया प्रथमो मह्मः । स्यान्नास्त्येव
सर्वमिति निषेधकल्पनया द्वितीयः । स्यादस्त्येव स्यान्नास्त्येवेति क्रमतो
विधिनिषेधकल्पनया तृतीयः । स्यादवक्तव्यमेवेति युगपद्विधिनिषेध-
कल्पनया चतुर्थः । स्यादस्त्येव स्यादवक्तव्यमेवेति विधिकल्पनया युग-
पद्विधिनिषेधकल्पनया च पञ्चमः । स्यान्नास्त्येव स्यादवक्तव्यमेवेति
निषेधकल्पनया युगपद्विधिनिषेधकल्पनया च षष्ठः । स्यादस्त्येव स्या-
न्नास्त्येव स्यादवक्तव्यमेवेति क्रमतो विधिनिषेधकल्पनया युगपद्विधि-
निषेधकल्पनया च सप्तमः ॥

स्वयमेवैषामर्थमाह—

तत्र स्यात्—रुच्यञ्चित् स्वद्रव्यक्षेत्रकालभावरूपेणाऽस्त्येव सर्वं
कुम्भादि, न पुनः परद्रव्यक्षेत्रकालभावरूपेण । तथाहि—कुम्भो द्रव्यतः
पार्थिवत्वेनास्ति, नाऽऽप्यादिरूपत्वेन । क्षेत्रतः पाटलिपुत्रकत्वेन, न
कान्यकुब्जादित्वेन । कालतः शैशिरत्वेन, न वासन्तिकादित्वेन । भावतः
श्यामत्वेन, न रक्तादित्वेन । अन्येष्वेतररूपाण्यस्या स्वरूपहानिप्रसङ्ग इति ।

प्रमाणेति । वस्तुमात्रमनन्तधर्मात्मकं, तादृशस्य च तस्य परिच्छेदः प्रमाणेन कृतः । नयस्तु तस्यैवाऽनन्तधर्मात्मकवस्तुनोऽनन्तधर्माणां मध्यतः एकधर्मं गृह्णाति, तदितरधर्माश्च न तिरस्करोति, तिरस्कारे तु दुर्नयत्वापत्तेः—तादृशो योऽप्यवसायः सः । नैगमः सामान्यविशेषवादी । सङ्ग्रहः सामान्यमात्रवादी । व्यवहारो विशेषवादी । ऋजुमूत्रस्तु वर्तमानश्लेषिकपदार्थवादी । शब्दस्तु लिङ्गकारकादिभेदेनाऽर्थभेदवादी । पर्यायभेदेनार्थभेदवादी समभिरूढः । तत्तच्छब्दवाच्यक्रियापरिणतवस्त्वेव मन्यत एवम्भूत इति संक्षेपः ॥

ननु प्रमाणान्नपस्य को भेदः ? इत्याह—

प्रमाणैकदेशत्वाच्चैषां ततो भेदः ॥६५॥

प्रमाणप्रख्यातानन्तधर्मात्मकवस्तुन एवैकदेशाभिधायिनो नयाः । ततश्च नया एकदेशमभिदधति पदार्थस्य, प्रमाणं च सङ्पूर्णमेव वस्त्वभिदधानीति द्वयोर्भेदः ॥

ननुपमानमपि स्वतन्त्रं प्रमाणमस्ति, कथं तदत्र नोक्तमत आह—

अत्र संज्ञासंज्ञिसम्बन्धज्ञानमुपमितिस्तत्करणं सादृश्यज्ञानमुपमानमिति तु प्रत्यभिज्ञानान्तर्भावादेव न पृथगिति ॥६६॥

कस्यचिन्मनसि राज्ञा जाता 'कीदृशगवयः ?' इति । तदनन्तरं स केनचिदारण्यकेनोक्तः 'यथा गौस्तथा गवयः, गोसदृशो वा गवयपदवाच्यः' इति । ततश्च स जनः कदाचिदारण्यं प्रविष्टस्तत्र च तेन गोसदृशः पदार्थो दृष्टस्तदा गोसादृश्यदर्शनं जायते, तदेवोपमितीकरणम् । ततश्च स आरण्यकोक्तं स्मरति 'गोसदृशो गवयपदवाच्यः' इति । एतच्च स्मरणमुपमिती व्यापारः । तदनन्तरं यद् 'गवयो गवयपदवाच्यः' इति ज्ञानं भवति तदुपमिति रिति । एवं च कथमुपमानं न स्वतन्त्रं प्रमाणम् ? अत्राह—प्रत्यभिज्ञानेति । यदि सादृश्यज्ञानार्थं उपमानं, तदा वैसादृश्यज्ञानार्थमपि स्वतन्त्रं प्रमाणं किमप्यमुपगत्तव्यं । न च तत्राऽप्यु-

पगम्यते । अत एवोपमानमपि न प्रत्यभिज्ञानावृथगिति भावः । स एतत्
जिनदत्तः इतिवद् गोसदृशो गवयपदवाच्य इत्यस्यापि प्रत्यभिज्ञानाकारत्वाद् ॥
इति श्रीनैनर्कसङ्ग्रहे द्रव्यखण्डे परोक्षखण्डः ॥

उक्तं जीवस्वरूपमथ पुद्गलमाह—

ननु पूर्वमुक्तं 'वर्णगंधरसा फासा पुग्गल्याणं तु लवखणं', 'रूपिणः
पुद्गला' इत्यादि, तत्र के कनिविधाश्च वर्णगंधरमस्पर्शा इति वक्तव्यं, अत आह—
कृष्णनीलोहितपीतशुक्ला वर्णाः । तिलकदुकपायाम्लमधुरा रसाः ।
सुरभ्यसुरभी गन्धौ । शीतोष्णस्निग्धरूक्षगुरुलघुकर्कशमृदवः स्पर्शाः ।
छायाऽऽनपोद्योतशब्दादयः पुद्गलपरिणामा एव ॥६८॥

प्रतिपुद्गलं एको वर्ण एको रस एको गन्धः स्पर्शद्वयं चास्त्वयेवेति । छाया
द्विविधा—तद्दर्शविकारात्मिका यथा दर्पणादिस्वच्छपदार्थेष्वस्मच्छाया । प्रति-
बिम्बात्मिका चास्माकं प्रतिच्छाया याऽऽनपादिषु प्रकाशादिषु च दृग्गोचरा
भवति । सा यदि पौद्गलिकी न स्याद दृग्गोचराऽपि न स्यादिति । आतप-
सूर्यप्रकाशात्मकः, उद्योतश्चादिप्रकाशः, तावपि पौद्गलिकौ । शब्दोऽपि
पौद्गलिक एव । अधुना तत्तन्वैज्ञानिकैः शब्दस्य रेकोर्ट्यन्त्रादिक्यन्त्रेषु सङ्ग्रहः,
केमेरायन्त्रद्वारा गृह्यमाणव्यविषु चास्मदादीनां छायायाः सङ्ग्रहः क्रियते, सोऽपि
शब्दच्छाययोः पौद्गलिकत्वसाधनायारम्भमिति ॥

पुद्गलभेदानाह—

स्वप्नदेशप्रदेशपरमाणुभेदाच्च पुद्गलश्चतुर्धा । तत्र परमाणुर-
प्रदेशः ॥६९॥

स्वप्नादिरवस्थं पूर्वं धर्मादिनिरूपणावसर उक्तमेव । परमाणुरिति ।
धूर्तावनेनापि शब्देन यं छेत्तुं मेतुं च नैव कदापि शक्यते स परमाणुः ।

प्रवृष्टः-प्रकर्षप्राप्तः अणुः-परमाणुः-निर्विभाग्यः पुद्गलांशः । स च कारण-
मेव भवति न कार्यं, नित्यत्वादन्वयत्वाच्च । तदुक्तम्-

“कारणमेव तदन्तर्यं सूक्ष्मो नित्यश्च भवति परमाणुः ।

एकरसवर्णगन्धो द्विस्पर्शः कार्यलिङ्गश्च ॥” इति ।

कालस्य लक्षणं स्वरूपं चाह-

वर्तनान्तरक्षणः कालः । नवपुराणादिपरिणामा वर्तना । आवलिका-
दयश्च व्यवहारार्थं कल्प्यन्ते ॥७७॥

पूर्वमेवेदमुक्तप्रायमिति ॥

इति श्रीजैनतर्कसङ्ग्रहे द्रव्यखण्डः ॥

मित्ततामुपयान्तीति व्यञ्जनाः । क्रमजन्मत्वाच्च पर्यायाः । विभावगुणेति ।
 मत्स्यादयो ज्ञानादिगुणस्य पर्यायाः । मत्स्यादिपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वाच्च व्यञ्जनाः ।
 जीवद्रव्यस्यैवेति । न चोत्पत्त्यनन्तरं सर्वदाऽवतिष्ठन्ति इति विभावाः ॥

अथ पुद्गलपर्यायानाह—

पुद्गलस्यापि द्व्यणुकादयो विभावद्रव्यव्यञ्जनपर्यायाः । रसरसान्तरगन्धगन्धान्तरादयो विभावगुणव्यञ्जनपर्यायाः । अविभागिपुद्गलपरमाणवः स्वभावद्रव्यव्यञ्जनपर्यायाः । वर्णगन्धरसैकैकाऽविरुद्धस्पर्शद्वये च स्वभावगुणव्यञ्जनपर्यायाः ॥

द्व्यणुकादय इति । ते च स्वोत्पत्त्यनन्तरं न सर्वकालमवतिष्ठन्ति इति ते पुद्गलद्रव्यस्य विभावाः । क्रमभावितात्पर्यायाः । द्रव्यस्यैवेति । द्व्यणुकादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वाच्च व्यञ्जना इति । रसरसान्तरेति । एते गुणाः । क्रमजन्मत्वात्पर्यायाः । न च सर्वदाऽवतिष्ठन्तेऽपि तु परावर्तन्ते इति विभावाः । पुद्गलद्रव्यस्येमे । मधुरकट्वादिसंज्ञां भजन्तीति व्यञ्जनाः । अविभागीति । यद्यपि पुद्गलद्रव्ये परमाणूनां गमनागमनं चलत्येव, तथापि परमाणुर्वेन ते पुद्गले सन्त्येव सर्वदेति अविभागिपुद्गलपरमाणवः पुद्गलद्रव्यस्य स्वभावाः । गमनागमनादिपरिणामवत्त्वात् पर्यायाः । पुद्गलद्रव्यस्यैवेति । परमाणुपदप्रवृत्तिनिमित्ततया च व्यञ्जनाः । वर्णगन्धेति । प्रत्येकं पुद्गले एको वर्ण एको गन्ध एको रसोऽविरुद्धस्पर्शयुगलं च सदैवाऽवतिष्ठति एवेति स्वभावोऽयं वर्णादिगुणानाम् । स च वर्णादीनां गुणानाम् । अन्यान्यरूपेण परिणमनात्पर्यायः । वर्णादिसंज्ञाहेतुत्वाद्व्यञ्जन इति ॥

अन्यानपि द्रव्यस्य पर्यायान् दर्शयति—

एवमेकत्व-गृह्यत्व-मद्व्या-मंस्थान-संयोग-विभागादयोऽपि पर्यायाः ॥

ननु व्यञ्जनपर्यायः कः ? कथं तद्विपरीतोऽर्धपर्यायः ? अत्राह—

एवं सकलव्यवस्थानुगतं सत्त्वं व्यञ्जनपर्यायः । प्रतिव्यवस्थानुगतं
चार्थपर्यायः ॥

सकलव्यक्तिषु अनुगतं यस्मात् तदित्यर्थः । सत्त्वापेक्षयाऽपसङ्ग-
व्यक्तिष्वनुगतं घटादि घटादि चार्थपर्याय इत्यर्थः ॥

ननु किमिदं पदार्थमात्रे सत्त्वं अत्राह—

उत्पादव्ययध्रीव्यात्मकं च सत् ॥७३॥

न त्वर्थक्रियाकारित्वमात्रं सत्त्वम् । वस्तुमात्रं वर्तमानस्वपर्यायापेक्षयोऽपदे
पूर्वपर्यायत्वेन विनश्यति, पर्यायद्वये चैकमेव द्रव्यमनुसरतीति वस्तुमात्रस्योपा-
दात्मकता, नाशात्मकता, ध्रुवता च ॥

ये तु पर्यायान्नाभिमन्यन्ते, काञ्चित्च गुणत्वेन मन्यन्ते तन्मन्युपदर्शयति—

परे तु रूपरसगन्धस्पर्शसङ्ख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरता-
परत्वगुरुत्वद्रवत्वस्नेहशब्दबुद्धिपुण्ड्रः खेच्छाद्वेपप्रयत्नधर्माधर्मसंस्काराश्च
तुर्विनातिगुणाः । रूपादिचतुष्टयं पृथिव्यां पाकजमनित्यं च, अन्य-
पाकाकर्म नित्यमनित्यं च । परिमाणमणु महद् दीर्घं ह्रस्वं च । परता-
परत्वे दिक्कृते कालकृते च । द्रवत्वं मांसिदिकं नैमित्तिकं च । शब्दो-
ध्वन्यात्मको वर्णात्मकश्च । पुद्भिः स्मृतिरनुभवश्च । अनुभवो यथार्थोऽप्य-
धार्थश्च । प्रत्यक्षानुमित्युपमितिगोचरभेदाच्चतुर्विधोऽपि । तत्करणमपि
चतुर्धा । (अमाधारणं कारणं कारणम्) । समसाम्यसमसापिनिमित्तभेदात्
कारणं त्रिविधम् । गोनपरिपश्यन् रूभेदादयथार्थानुसरतिषा । प्रपन्नः
मृगनिनिर्गुणितोऽनयोनिभेदान् विधा । गंस्कारो वेगो भावना स्थिति-
स्यावकश्च । तत्र “वायोनेत्रैरादग तेजगो गुणा, जलधितिप्राणभृता चतु-
र्यं । दिक्कालयोः पञ्च तरेण पाञ्चरे, महेधरेऽष्टौ मनमस्तथैव च” इति ॥
बोधिनि । अत्रैकविंशः इत्यर्थः । तेषां मते “द्रव्याश्रिता निर्गुणक्रिया

गुणाः' । मानव्यवहाराऽसाधारणं कारणं परिमाणम् । पराऽपरव्यवहारासाधी-
रणकारणे परम्थापरत्वे । दूरस्थे समीपस्थे च दैशिकपरत्वापरत्वे । ज्येष्ठे
कनिष्ठे च कालिकपरत्वापरत्वे । आद्यपतनाऽसमवायि गुरुत्वम् । आपस्यन्द-
नाऽसमवायिकारणं द्रवत्वं । तच्च सांसिद्धिकं जले, नैमित्तिकं पृथ्वीतेजसोः ।
धूर्णादिविण्डीभावहेतुर्गुणः स्नेहः । श्रोत्रप्राप्तो गुणः शब्दः । सर्वव्यवहारहेतु-
र्गुणो बुद्धिः । समवायीति । यन्समवेतं कार्यमुत्पद्यते तत्समवायिकारणम् ।
कार्यकार्य-कारणैकार्थाऽन्यतरप्रत्यासत्या समवायिकारणे प्रत्यासन्नं ज्ञानादि-
भिन्नं कारणमसमवायिकारणम् । तदुभयभिन्नं निमित्तकारणम् । संशयेति ।
एकरिमन् धर्मिणि विरुद्धनानाधर्माविगाहिज्ञानं संशयः । मिथ्याज्ञानं विपर्ययः ।
व्याप्यारोपेण व्यापकारोपस्तर्कः । चिकीर्षादिजनितः प्रयत्नः प्रवृत्तिः । द्विष्ट-
साधनताज्ञानजनितो यत्नो निवृत्तिः । शरीरनिष्ठप्राणसञ्चारे कारणं जीवनयोनि-
यत्नः । द्वितीयादिपतनाऽसमवायिकारणं वेगः । अनुभवजन्या स्मृतिहेतुर्मावना ।
अन्यथाकृतस्य पुनस्तदवस्थापादकः सत्कारः स्थितिस्थापकः । वायोर्नवेति ।
स्पर्शसङ्ख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्ववेगा वायोः । स्पर्शाषष्टकं रूपं
वेगो द्रवत्वं च तेजसः । स्पर्शाषष्टकं रूपरसस्पर्शाः वेगो गुरुत्वद्रवत्वे स्नेहश्च
जलस्य । स्नेहत्यागेन गन्धस्वीकागेण चैत एव चतुर्दश पृथ्व्याम् । बुद्धिमुख-
दुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नाः सङ्ख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागाः भावना धर्माधर्मौ
च चतुर्दशैत आत्मनः । सङ्ख्यादिपञ्चकं कालस्य दिशश्च । सङ्ख्यादिपञ्चकं
शब्दश्चाकाशस्य । सङ्ख्यादिपञ्चकं बुद्धीच्छाप्रयत्ना ईश्वरस्य । सङ्ख्यादिपञ्चकं
परावापरत्ववेगाश्च मनस इति द्रव्याणां गुणव्यवस्था ॥

तन्मतं खण्डयति—

तन्न, यथायथं पर्यायादिष्वन्तर्भावात् ॥७४॥

क्रमभाविनि सहभाविनि च पर्याय एवामीषां समावेशादिति ॥

इति श्री जैनतर्कसङ्ग्रहे पर्यायखण्डः ॥

म च धर्मो द्विविध इति दर्शयति—

गृहिधर्मः साधुधर्मश्चेति द्विधा ॥७८॥

गृहिणां देवतो विरतिः, साधूनां सर्वतः ॥७९॥

गृहस्थानां संसारिजीवानां धर्म—आचारो गृहिधर्मः । साधूनां स साधु-
धर्मः । देवतः—स्थूलतन्, सावयवयोगादिरिति । साधूनां च सर्वतः—सर्वसावयव-
योगादिरतिरूपो धर्म इत्यनयोर्भेदः ॥

दृष्टगन्तव्यतयं ज्ञात्वा किं प्रयोजनं ? इत्याशङ्कयामाह—

तत्त्वश्रद्धानं सम्यग्दर्शनं शमाद्यभिव्यक्तयः शुभात्मपरिणामः ॥८०॥

शुद्धनैवानि ज्ञात्वा तानि श्रद्धेयानि—‘इमान्येव तत्त्वानि सत्यं, पवित्रं
तत्त्वं च, नातोऽन्यत् किञ्चित्तत्त्वम्’ इति । एतच्च तत्त्वश्रद्धानं ‘सम्यग्दर्शनं’-
नाम्नोच्यते । सम्यग्दर्शनं च शम-संवेग-निर्वेदा-नुकम्पा-ऽऽस्तित्वरूपैः पञ्च-
भिर्लक्षणैर्ब्यक्तयः शुभ आत्मपरिणामः ॥

तच्च सम्यग्दर्शनं आत्मपरिणामरूपं कथमवाप्यते इति तद्भेदनिरूपण-
द्वाराऽऽह—

औपशमिकं क्षायोपशमिकं ध्यायिकमिति तत्रिधा ॥८१॥

मिथ्यात्वमोहनीयस्य कर्मण उपशमाद् भावि सम्यग्दर्शनं औपशमिकमुच्यते ।
उपशमश्चोदयमागच्छतः कर्मणो विप्र, ममः—स्थिरीकरणं—उदयागमननिरोध इति
यावत् । क्षयोपशमः—उदयप्राप्तस्य मिथ्यात्वस्य क्षयः, उदयमागच्छतश्च तस्यो-
पशमः, तेन निवृत्त्यं क्षायोपशमिकनामकं सम्यक्त्वम् । ध्यायिकं च दर्शनमोह-
त्रिकस्याऽनन्तानुबन्धिकपायचतुष्कस्य च क्षयेण निर्वृत्तात्मपरिणामरूपम् ॥

नन्वेतत्सम्यग्दर्शनमात्मनि किं करोतीति चेदाह—

तत्प्रागवस्थो बहिरात्मा । तद्वान् अन्तरात्मा प्राक्कैवल्यात् ।
कैवली परमात्मा ॥८२॥

तदिति । सम्यग्दर्शनावाप्तेः प्राग् जीवो बहिरात्मोऽप्युच्यते । सम्यक्-
प्राप्तिश्च त 'अन्तरात्म' स्वरूपमाजनं करोति । अन्तरात्मा चाऽवश्यं केवल-
ज्ञानप्राप्तको भविष्यत्येव । केवलावाध्यनन्तरं च स एवात्मा परमात्मा भवतीति ॥

अत्रेदमवधार्यं-त्रिविधा ह्यात्मनोऽवस्था । प्रथमा बहिरात्मदशा, द्वितीया
अन्तरात्मदशा, परमात्मदशा च तृतीया । तत्र यदाऽऽत्माऽनधिगतसम्यक्त्वः
सन् मिथ्यादर्शनमोहितो भवति, तद्वशाच्च भवं दुःखकारणमपि सुखकारणं
सर्वस्वं च मन्यते, तत्रैव च स्वकीयं समग्रं सामर्थ्यं व्ययति, तदा स आत्मनः
शुद्धस्वरूपाद् बहिर्भूतः सन् बहिरात्मदशां भजते । एतस्यामात्मनः शुद्धस्वरूप-
मतीवाऽऽवृत्तं भवति । यदा तु स एवात्मा प्रबलपुण्यपुरुषार्थयोगतोऽन्वीकृत-
मोहः सन्नपुनर्बन्धकभावमासाद्य विहितप्रश्लिभेदः करणचतुष्टयक्रमेण सम्यक्त्व-
मवाप्नोति, तदा स भवं सर्वदुःखानां मूलकारणं मन्वानोऽहिंसासंयमादिरूपं
धर्मानुष्ठानमेव परमसुखनिदानं बुध्यते, यथाशक्ति च तत्र व्यापिषत्यपि । तदैव
च स स्वकीयात्मनः शुद्धस्वरूपसन्मुखमवस्थानादन्तरात्मदशां विमर्शति । अस्यां
दशायां यद्यपि नात्मनः पूर्णशुद्धस्वरूपप्राकट्यं, कर्मणामप्यापि विद्यमानत्वात् ।
तथाप्यत्रात्मनः स्वरूपावारकाणि कर्माणि सुतरां शिथिलीभवन्ति अस्पीभवन्ति
च । इयं च दशाऽऽत्मनः परमात्मदशायाः परमकारणम् ।

स चान्तरात्मा यदोत्तरोत्तरं स्वस्वरूपान्तर्मुखो भवति, तदा क्रमशः स
सर्वाण्यपि कर्माण्यवधूय स्वर्दीयं यथार्थं परिपूर्णं निरुपाधिकं निरावरणं स्वरूपं
समधिगच्छति । इयमेव च तस्य परमात्मदशा ॥ उक्तं च न्यायविशारदैरन्याया-
चार्यमहाशयोपाध्यायभगवद्भिरध्यात्मसारे-

“कायादिष्वेष्टिगत्मा, तदधिष्ठातान्तरात्मनामेति ।

गतनिःशेषोपाधिः परमात्मा कीर्तिनस्तज्ज्ञैः ॥

रिषयकपापापेक्षः नशाश्रद्धा गुणेषु च द्वेषः ।

तन्नाम च यदा, पापात्मा स्यात्तदा व्यक्तः ॥

तत्त्वश्रद्धा ज्ञानं, महाव्रतान्यग्रमादपरता च ।
 मोहजयश्च यदा स्यात्, तदान्तरात्मा भवेद्व्यक्तः ॥
 ज्ञानं केवलसंज्ञं, योगनिरोधः समग्रकर्मवृत्तिः ।
 सिद्धनिवासश्च यदा, परमात्मा स्यात्तदा व्यक्तः ॥”
 तत्रान्तरात्मा ध्याता । परमात्मा ध्येयः ॥

अन्तरात्मना परमात्मा ध्यानेन ध्यातव्यः । परमात्मनो ध्येयत्वात् । ध्येय-
 ध्यानप्रभावाच्च ध्यातैव ध्येयो भवतीति ध्येयम् ॥

नन्वत्र किं ध्यानं ? इत्याह—

ऐकाग्र्यसंविच्छिन्धानं । ध्येयैकता समापत्तिः ॥८३॥

ध्येतत्त्वस्यैकाग्रभावेन संवेदनं ध्यानमित्यर्थः । ‘सोऽहं’ इतिरूपेण
 ध्येयेन समभैक्ष्यं यदा स्यात्तदा तदेव ध्यानं परमप्रकर्षभाव विभ्रत् समापत्ति-
 संज्ञां लभते ॥

‘इदं च ध्यानं कथं साध्यं ? ध्यानस्य च किं फलं ? इत्याह—

ज्ञानपूर्वककर्मयोगाद् ध्यानयोगः । ध्यानयोगान्मुक्तियोगः ॥८४॥

न केवलं ज्ञानयोगाज्ज्ञानं केवलकर्मयोगाद्ध्यानयोगोऽपि तु ज्ञानयोग-
 कर्मयोगमिश्रणादेव ध्यानयोगः साध्यः । ज्ञानपूर्विकायाः क्रियाया एव सर्वत्र
 कार्यसिद्धौ समर्थत्वात् । अन्यत्रः पुनर्न ‘अभ्यासवैराग्याभ्यां च तन्निरोधः’ इति ।
 ध्यानयोगस्य फलं तु मुक्तिरिव । एवं च परमानन्दमय-शुद्धात्मस्वरूपामक-
 मोक्षप्राप्तेः कारणत्वेन ध्यानयोगः सदा सुतरां सेव्य इति भावः ॥

इति श्रीजैनतर्कसङ्ग्रहे धर्मनिरूपणान्तः खण्डः ॥

इति श्रीजैनतर्कसङ्ग्रहः ॥

तेषां पदधराः पूज्याः श्रीलकस्मृतसूरयः ।
 तेषां पदधराः पूज्याः श्रीयशोभद्रसूरयः ॥ २ ॥
 श्रीगुमङ्गरमूरीशारतेषां पदधरान्नथा ।
 तेषां पदे समायाताः श्रीगूर्योदयगूरयः ॥ ३ ॥
 मुनिना शीलचन्द्रेण तेषां शिष्याणुना मया ।
 रचिता बालबोधार्थं तर्कसङ्ग्रहटिप्पणी ॥ ४ ॥
 गुप्तिगुप्तिन्मोनेव-मितं वैक्रमवामरे ।
 अथयुक्मितपञ्चस्य त्रयोदश्यां विधौ कृता ॥ ५ ॥
 गोधरानगरे रम्ये, धर्मरथानविमूषिते ।
 रचिता टिप्पणी सेयं, जीयाच्चन्द्रार्यमावधि ॥ ६ ॥

सर्वव्यवहारहेतुर्गुणो बुद्धिः । सा द्विधा, अप्रमा प्रमा च । तत्राऽप्रमां प्रति दोषः कारणं, स च पित्तदूरत्वादिरूपोऽनेकविधः । प्रमां प्रति पुनर्गुणः कारणं; स च प्रत्यक्षे विरूपणवद्विशेषसन्निकर्षः । अनुमितौ साध्यवति साध्य-
व्याप्यवैशिष्ट्यज्ञानं; उपमितौ शक्ये सादृश्यज्ञानं । शब्दबोधे योग्यतायास्तात्प-
र्यस्य वा प्रमा इति । निर्विकल्पकं तु न प्रमा, नाऽपि भ्रमः, प्रकारतादिशून्यत्वात् ।

अनुकूलवेदनीयं सुखम् । प्रतिकूलवेदनीयं दुःखम् । इच्छा कामः । सा द्विधा, फलविषयिणी उपायविषयिणी च । तत्राऽद्या प्रति फलज्ञान कारणं, द्वितीया प्रति विष्टसाधनताज्ञानम् । सुखं दुःखाभावश्च फलम् । एवं कृतिसाध्यत्वप्रका-
शिका कृतिसाध्यक्रियाविषयिणीच्छा चिकीर्षा, 'पाकं कृत्या साधयामीति तदनु-
भवात् । तां प्रति कृतिसाध्यताज्ञानमिष्टसाधनताज्ञानं च कारणम्; बलवद्विष्ट-
साधनताज्ञानं प्रतिबन्धकम् । प्रयत्नः कृतिः, प्रवृत्तिः-निवृत्तिः-जीवनयोनिद्वय-
भेदम् त्रिधा । तत्रेच्छाजन्या प्रवृत्तिः । अत्र कृतिसाध्यताज्ञानमिष्टसाधनता-
ज्ञानं बलवद्विष्टाऽननुबन्धिव्यज्ञानमपि कारणम् । एवं विधेरपि प्रवर्तकत्वानुगोप-
नेष्टसाधनत्वादिकमेवार्थः । आचार्यास्तु आपाभिप्रायो विषयः, त्रिद्विमाप्रत्ये-
च्छावाचिवात् । 'स्वर्गकामो यत्रनेत्यादौ याग स्वर्गकामवृत्तिसाध्यतया
आप्तेष्ट इत्यर्थः इति । द्वेषजन्या निवृत्तिः । जीरनाद्वृत्तजन्तो गुणो जीवनयोनि-
द्वयः, स चातीन्द्रियः प्राणसंसारकारणम् । आपवतनाऽममवादिकारणं गुरुत्वं,
नित्यमनियं च । आपवस्यदनाऽसमवायिकारणं द्रव्यः; मांसिद्रिकं नैदितिकं च,
नित्यमनित्यं च । जटपमानी नित्यमन्यथाऽनित्यम् । वृक्षादिपिण्डायादहेतु-
र्गुणः स्नेहः, मित्रोऽनित्यः । वेगमिथित्वापह्नवान्भेदान् संस्कारविधिः ।
कर्मत्रेगत्रेभेदाद् वेगो द्विविधः, मूलनाशकः । अन्यथाहृतस्य पुनःप्रदत्तधा-
रादकः स्थितिरथापह्न कटादिदृष्टिरीतिर्मन्त्रिणः । शिवादिचतुष्टयकृति-
रिति केचित् । स्वयंप्रवृत्तिजनकः उद्देशादनात्मकनिश्चयजन्तो बलवृत्ति-
रुत्तिजो भावनामकारः । विहितकर्मजन्तो धर्मः स्वर्गदिमाद्यम् । विहित-

संयोगे सति पूर्वपट्टनाशः ततः पटान्तरोत्पत्तिरित्यपि बोध्यम् । मूर्तयोः समान
देशनाशिरोधाश्च पूर्वतन्त्रव एव तन्त्रन्तरसंयोगात् पूर्वपट्टे सत्येव पटान्तर-
मारभन्त इत्यलम् ।

पृथग्व्यवहारासाधारणकारणे पृथक्त्वं, तन्नियतादि सद्यथावत् । संयुक्त-
व्यवहारहेतुः संयोगः । तत्र स्थेनशैलादिसंयोगोऽन्यतरकर्मजः, मेघयोः संयोग
उभयकर्मजः, कपालतरुसंयोगात् तरुकुम्भयोः संयोगः संयोगजः सयोगः ।
तत्र कर्मजोऽप्यभिघातनोदनमेदाद् द्विधा । तत्र शब्दहेतुराद्यः, शब्दाऽहेतु
द्वितीयः । संयोगनाशको गुणो विभागः । पूर्ववत् त्रिविधः । तृतीयो विभागजो
विभागः कारणमात्रविभागजन्यः कारणाऽकारणविभागजन्यश्च । तत्राद्यो यत्रैक-
कपाले कर्म, ततः कपालद्वयविभागः, ततो घटारम्भकसंयोगनाशः, ततो पट-
नाशः, ततस्तेनैव कपालविभागेन सकर्मणः कपालस्याऽकाशविभागो जन्यते,
तत आकाशसंयोगनाशः, तत उत्तरप्रदेशसयोगः, ततः कर्मनाश इति । एकस्य
कर्मण आरम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागजनकत्वस्याऽनारम्भकसंयोगप्रतिद्वि-
विभागजनकत्वस्य च विरोधान्न तेन कर्मणैव देशान्तरविभागो जन्यते । आरम्भ-
कसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागवनोऽवयवस्य सति द्रव्ये देशान्तरविभागाऽमम्भवात्
द्रव्यनाशात् पूर्वमपि देशान्तरविभाग इति । एवं यत्र हस्तक्रियया हस्ततरुविभागे
शरीरेऽपि विभक्तप्रत्ययो भवति, तत्र काश्याऽकारणविभागेन कार्याऽकार्य
विभाग इति ।

परापरव्यवहारासाधारणकारणे परत्वाऽपरत्वे । ते च द्विविधे, दिक्कृते काश-
वृत्ते चेति । तत्र बहुतरमूर्तसयोगान्तरितत्वज्ञानाद् दैशिकपरत्वमुपपद्यते, तद-
र्थायम्भज्ञानात् तदपरत्वम् । अत्र दिक्पिण्डसंयोगोऽसमवायिकारणम् । एवं बहु-
तरमूर्त्यपरिस्पन्दान्तरितजन्मज्ञानात् कालिकपरत्वं, अन्पनरमूर्त्यपरिस्पन्दान्तरित-
जन्मज्ञानात् तदपरत्वम् । अत्र कालपिण्डयोः सयोगोऽसमवायिकारणम् ।
अनेशबुद्धिनाशाश्च तत्रागः ।

सर्वव्यवहारहेतुर्गुणो बुद्धिः । सा द्विधा, अप्रमा प्रमा च । तत्राऽप्रमां प्रति दोषः कारणं, स च पित्तदूरत्वादिरूपोऽनेकविधः । प्रमां प्रति पुनर्गुणैः कारणं; स च प्रत्यक्षे विशेषणवद्विशेष्यसन्निकर्षः, अनुमितौ साध्यवति साध्य-
व्याप्यवैशिष्ट्यज्ञानं; उपमितौ शक्ये सादृश्यज्ञानं; शाब्दबोधे योग्यतायास्तत्त्व-
र्यस्य वा प्रमा इति । निर्विकल्पकं तु न प्रमा, नाऽपि भ्रमः, प्रकारतादिशून्यत्वात् ।

अनुकूलवेदनीयं सुखम् । प्रतिकूलवेदनीयं दुःखम् । इच्छा कामः । सा द्विधा, फलविषयिणी उपायविषयिणी च । तत्राऽद्या प्रति फलज्ञान कारणं, द्वितीयां प्रति विष्टसाधनताज्ञानम् । सुखं दुःखाभावश्च फलम् । एवं कृतिसाध्यत्वप्रका-
रिका कृतिसाध्यक्रियाविषयिणी इच्छा विक्रीर्षाः 'पाकं कृत्वा साधयामी'ति तदनु-
भवात् । तां प्रति कृतिसाध्यताज्ञानमिष्टसाधनताज्ञानं च कारणम्; बलवद्विष्ट-
साधनताज्ञानं प्रतिबन्धकम् । प्रयत्न कृतिः, प्रवृत्ति-निवृत्ति-जीवनयोनियन्-
भेदात् त्रिधा । तत्रेच्छाजन्त्या प्रवृत्तिः । अत्र कृतिसाध्यताज्ञानमिष्टसाधनता-
ज्ञानं बलवदनिष्टाऽननुबन्धित्वज्ञानमपि कारणम् । एवं विधेरपि प्रवर्तकवानुरोधे-
नेष्टसाधनत्वादिकमेवार्थः । आचार्यास्तु आत्माभिप्रायो विष्यर्थः, लिङ्मात्रस्ये-
च्छावाचिवात् । 'स्वर्गकामो यजेते'त्यादौ यागः स्वर्गकामकृतिसाध्यतया
भाष्येष्ट इत्यर्थे इति । द्वेषजन्त्या निवृत्तिः । जीवनादृष्टजन्तो गुणो जीवनयोनि-
यन्तः, स चातीन्द्रियः प्राणसञ्चारकारणम् । आपपतनाऽसमवायिकारणं गुरुत्वं,
नित्यमनित्यं च । आयस्यन्दनाऽसमवायिकारणं द्रवत्वं; सांसिद्धिकं नैमित्तिकं च,
नित्यमनित्यं च । जलपरमाणौ नित्यमन्यत्राऽनित्यम् । चूर्णादिपिण्डीभावहेतु-
र्गुणः स्नेहः, नित्योऽनित्यश्च । वेगस्थितिरुत्थापकभावनाभेदात् संस्कारत्रिविधः ।
कर्मजवेगजभेदाद् वेगो द्विविधः, मूर्त्तमात्रवृत्तिः । अन्यथाकृतस्य पुनस्तदवस्था-
पादकः स्थितिरुत्थापकः फटादिपृथिवीवृत्तिरतीन्द्रियः । शिथ्यादिचतुष्टयवृत्ति-
रिति केचित् । स्मरणप्रत्यभिज्ञाजनकः उपेक्षाऽनात्मकनिधयजन्तो जीववृत्ति-
रतीन्द्रियो भावनासंस्कारः । विहितकर्मजन्तो धर्मः स्वर्गादिसाधनम् । निषिद्ध-

कर्मजन्योऽधर्मो नरकादिसाधनम् । श्रोत्रप्राप्तो गुणः शब्दः, ज्ञानि-वर्णभेदाद
द्विधा । वीचितरङ्गन्यायेन तदुपतिरिति ॥

चलनात्मकं कर्म; उन्नेषणापक्षेपणाकुञ्चनप्रसारणगमनभेदात् पञ्चधा ।
भ्रमणरेचनस्यन्दनोर्ध्वचलनतिर्यग्गमनानां गमन एवान्तर्भावः । गुणभिन्नत्वे सत्य
समवायिकारणत्वं कर्मणो लक्षणम् । कर्मवजातिः प्रत्यक्षसिद्धा; एवमुन्नेषणा
दिकमपि । नित्यत्वे सति अनेकसमवेतत्वं सामान्यत्वम् । संयोगादीनां
नित्यत्वमभावस्य न समवेतत्वं गगनमानादेनैनिकसमवेतत्वमिति तन्निगमः
तद् द्विविधं परमपि च । परत्वमधिकदेशवृत्तित्वमपरत्वमल्पदेशवृत्तित्वम् । सं
जात्यपेक्षयाऽधिकदेशवृत्तिवात् सत्तायाः परत्वं, द्रव्यत्ववृद्धिबीजादीनां परत्वं
परत्वं च; चैत्रत्वादिजातेरपरत्वमेव ।

“अपक्षेपभेदस्तुल्यत्वं सङ्करोऽथाऽनवस्थितिः ।

रूपहानिरसम्बन्धो, जातिबाधकसङ्ग्रहः ॥”

अनयो नित्यद्रव्यवृत्तिर्विशेषः, परमाणूनां तथाऽन्येषां च नित्यद्रव्याणां
परस्परभेदकः स्वत एव न्यावृत्तः । नित्यसम्बन्धः समवायः । अवयवाऽवयविनो-
जातिव्यक्त्योर्गुणगुणिनोः क्रियाक्रियावतीर्नित्यद्रव्यविशेषयोश्च स सम्बन्धः ।

द्रव्यादिपट्काऽन्योन्याभाववत्त्वमभावत्वं, तद्वानभावः । स द्विधा, संसर्गा-
भावान्योन्याभावभेदात् । संसर्गाभावविधा—विनाश्यभावः प्रागभावः, जन्याभावो
प्वंसः, नित्यसंसर्गाभावोऽन्यन्ताभावश्चेति । अन्योन्याभावभिन्नाभावः संसर्गाभावः ।
सादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावोऽन्योन्याभावः । अत्र तत्तत्कारण-
तत्तद्भूतलादिकं तत्तदभावानां सम्बन्धः । इत्थं च भूतले घटादावपस्यति
पुनरारम्भे च घटात्यन्ताभावस्य नित्यत्वेऽपि न तत्र घटात्यन्ताभावबुद्धिः
अज्ञेयादविनाशशार्छा चतुर्थोऽयमभाव इति केचित् । प्रागभावप्वंसौ स्वप्रति-
योगिमवायिकारणवृत्तौ । अत्र प्वंसप्रागभावयोरधिकरणे नात्यन्ताभाव इति
प्राचां मतम्, प्वंसादिकालावच्छेदेनाप्यन्यन्ताभावो वर्तते इति नव्याः ।

अत्र ज्ञेयत्वादिकं मत्तानां पदार्थानां साधर्म्यम् । समवायिवचनेकत्वे सति
भावत्वं च पञ्चानाम् । द्रव्यादयस्त्रयः सत्तावन्तः । गुणादीनां पञ्चां निर्गुणत्वं
निष्क्रियत्वं च । सामान्यादीनां सामान्याऽनधिकरणत्वम् । द्रव्यस्य समवायि-
कारणत्वम् । गुणकर्मभिन्नानामसमवायिकारणत्वं वैधर्म्यम् । काञ्चिकाऽन्यसम्बन्धा-
वच्छिन्नवृत्तित्वं नित्यद्रव्याणां वैधर्म्यम् । अणुपरिमाणकालादिगतपरममहत्परि-
माणातीन्द्रियसामान्यविशेषपदार्थानां च कारणत्वं वैधर्म्यं, तदितरेषां साधर्म्यम् ।
परिमाणस्य स्वसमानजातीयोऽहृष्टपरिमाणजनकत्वात्तानुपरिमाणं कारणम् ।
कारणत्वं चात्राऽन्यथासिद्धिरूपत्वे सति नियतपूर्ववृत्तिचम् । तच्च त्रिविधं,
समवायिकारणत्वा-ऽसमवायिकारणत्वं-निमित्तकारणत्वभेदान् । समवायसम्ब-
न्धेन कार्याप्रयत्वं समवायिकारणत्वम् । समवाय-स्वसमवायिसमवेतत्वाऽन्य-
तरसम्बन्धेन समवायिकारणे प्रयासत्वं कारणं ज्ञानादिभिन्नमसमवायिकारणम् ।
उक्तकारणद्वयभिन्नकारणत्वं निमित्तकारणत्वम् । अन्यथासिद्धा पञ्च । यन्
कार्यं प्रति कारणस्य पूर्ववर्तिना येन रूपेण गृह्यते, तत्कार्यं प्रति तद्रूपमवधारयति,
यथा घटं प्रति दण्डरूपम् । तस्य स्वानन्देणाऽन्यदवधारितेको न सत्, किन्तु
कारणमादायैवाऽन्यदवधारितेको गृह्यते ते प्रति तदवधारयति, यथा घटं प्रति
दण्डरूपम् । अन्यं प्रति पूर्ववर्तिनं गृह्यन्नेव तस्य तत्कार्यं प्रति पूर्ववर्तिनं गृह्यते,
तस्य तत्कार्यं प्रत्यक्षवधारयति, यथा घटं प्रयाकानाम् । इदं वाऽऽहारात्
राशेऽसमवायिकारणत्वरूपाकानांतेव घटं प्रति जनकत्वे बोध्यं, राशेऽन्यदवधारितेन
जनकत्वे तु पञ्चमवधारयति । तत्कार्यजनकं प्रति पूर्ववर्तिनं गृह्यन्नेव तस्य
तत्कार्यं प्रति पूर्ववर्तिनं गृह्यते, तस्य तत्कार्यं प्रत्यक्षवधारयति, यथा बुद्ध्या-
न्निर्गुः बुद्धादिरूपेण घटं प्रति जनकत्वे । अन्यदवधारितेऽन्यदवधारितेन एव
कार्यसम्बन्धे तद्विनिर्वाहकत्वमिदं, यथा घटमात्रं प्रति राशेऽवधारितं । एवं
प्रकारे महार्थं कारणजनकत्वात्प्रत्यक्षवधारयति, अथ हि महत्त्ववर्तने कारण-
जनकत्वे तत्पक्षेन महत्त्ववर्तकत्वात्प्रत्यक्षम् । अथ दण्डेनेव घटं प्रति तदवधारितं
धरेनेनेत्यादि शिष्टदुर्दिष्टत्वार्थमिति मन्यन्ते ।

माऽभावाऽयोगात् । एतेन वायौ रूपसमवायसत्त्वेऽपि रूपाभावान्न तद्वत्ताधी-
रित्यपि निरस्तम् । किञ्च, वायौ रूपवत्ताधीर्विरहाद् रूपाभावो रूपाभावात्
तद्वत्ताधीर्विरह इत्यन्योन्याशयः । इत्थं च समवायिकारणवदिप्रवादोऽप्यस्तं
न गत इति ।

अभावरथापि आपवात् कृत्ताधिकरणत्वमेव । न चानन्ताधिकरणान्मकत्व-
कल्पनापेक्षयाऽतिरिक्तकल्पनाया लघोरसम्बन्धिनि वाच्यम् । तर्हिभावाधिकरणत्वा-
ऽभावस्यातिरिक्तत्वेऽप्यसिद्धान्तापत्तेः, धर्मकल्पनालाघवाच्च । सप्रतियोगिकत्वं
चाऽत्राऽभावद्वयभावेऽन्यप्रतियोगिकत्वमिव तद्वाटे तदनुदिननित्यव्यवहारविष-
यत्वादिरूपम् । एतेनाधाराधेयभावस्य तत्तदधिकरणानां तत्तदिष्टियाऽपादनात्
तत्तच्छब्दसमन्वायभावप्रत्यक्षवश्यं चाऽघटनं निरस्तम् । इत्थं च 'घटो नास्ती'
त्यादावपि तदुपलक्षितं स्वरूपमेव भेदगर्तम् । न हि घटकादेऽपि तदभावाधी-
रत्वात्; यत्काळे यद्द्रव्यं येन परिणमति तत्काळे तस्य तत्स्वरूपत्वात् । प्राग-
भावादिविशेषणं वाच्यते । इत्थं चोक्तमाश्रय्यादिप्रक्रियाऽपि मण्डिता । कारण-
मपि लाघवाद्वादा शक्तिरेव, नियतपूर्ववर्तिवादिकं च तदभिप्रेत्यहम् । मानं
चात्र कार्योपरान्यथानुपपत्तिः । सामान्या अपि प्रतिनियतमात्राः प्रतिनियतकार्य-
कारित्वमतीन्द्रियशक्तिसन्तरेणाऽसम्भाव्यम् । उदतिधास्याः शब्दादेव । बीजा-
दुग्दिपदनादिवाच्यं तत्प्रवाहस्य नानवस्था दोषाय, अशङ्कम् । एवं च दाहा-
दिकं प्रति मत्पादभावस्य कारणवाक्यनलाघवनपि । कार्यमपि तदमदा नष्टम्,
सर्वथा सतोऽमनो वाऽच्छायात् । कथं हि अतिरिक्तत्वेन सन् कार्यं, न तु स्वनिर्ग-
मेनि नेतुं, तर्हि भावानां द्रव्यवर्गावतक कालकालात् तन्निर्गमेन तदुपपत्त्या सन्-
दर्शस्वरूपतया चाऽमनो घटादेरुपपत्त्युत्पत्तिं तिस्रिभिरिति न । इत्थं च मत्प्रवदा-
नान्तर्भूतममालम्बेनदिकोद्भावनमप्यनेनोक्तं दशादिति ह्येव विमर्शः ॥५॥

इत्यपि विमर्शः—

धर्माधर्मनमोनीह-पुत्रगनेऽममपा ।

इत्यपि मुख्यधर्माध-रत्वं तत्तदुदाहरणम् ॥६॥

वैषयवृत्तिद्रव्य-ध्याप्यजातिमत्त्वं तेन न परमाण्वादावव्याप्तिरित्यप्यतिष्ठ
रूपादौ । क्षितिजलयो रसवत्त्वं गुरुत्ववत्त्वं । घ्राणादीनामपि तत्त्वेन तदुन्नेयम् ।
पृथिवीनेत्रसोर्नेमिच्छिद्रवत्ववत्त्वं, तच्च तत्समानाधिकरणद्रव्यव्याप्यजातिमत्त्वम् ।
पृथिव्यग्नेजोवाय्वाकाशात्मनां विशेषगुणवत्त्वं साधर्म्यम् । यस्य यत् साधर्म्यं,
हेयत्वादि विना, तदितरेषां वैधर्म्यं बोध्यमिति द्रव्यस्वरूपम् ।

तदेतन्न सम्यक् । तथा हि-पृथिव्यग्नेजोवायुमनांसि नावत् पुद्गलद्रव्य-
मेव, मूर्त्तिक्रियावत्त्वात् । आत्मपणिमिता वा पृथ्व्यादयः पुद्गला जीवा एव,
भनुजादिवत् । भावमनस्वात्मगुण एवेति न तेषां पृथग् द्रव्यत्वम् । पृथ्व्यादि-
पमाणव एव हि प्रयोगविसृताभ्यां जलान्नित्वेन परिणमन्ति । जातिभेदेनाऽ-
त्यन्तं तेषां भेदे चान्योन्यमुपादेयभावो न स्यात्, अस्ति चाऽयं चन्द्रकान्ता-
जलस्य, जलान्मुक्ताफलादेः, काष्ठादनलस्यानिलाजलस्य चोत्पत्तेरानुभविक्त्वात् ।
यद्द्रव्यं यद्द्रव्यत्वंसजन्यं तत् तदुपादानोपादेयमिति नियमाच्च । दृष्टं चैतत्
खण्डादं महापटत्वंसजन्ये, करकात्वंसजन्ये जले, पाषाणत्वंसजन्ये भस्मनि च ।
अन एव च पाषाणभस्मपरमाणूनामन्येन पाषाणस्यापि गन्धवत्त्वम् । इत्थं च
गन्धः पृथ्व्यामेव, स्नेहो जले एव, रूपवत्त्वं क्षित्यादित्रयाणामेवेत्यादि निरस्तम्;
पाषाणादौ गन्धस्येव पृथ्व्यादौ सर्वत्र स्नेहादेः सिद्धेः, अनुकटत्वाच्चाऽप्रत्यक्षम् ।
एवं च गन्धं प्रति पृथिवीत्वेन, स्नेहं प्रति जलत्वेनेत्यादिकारणताभेदाऽकल्पनला-
भमपि । पुद्गलत्वेनैव रूपादिकं प्रति कारणतायां लघीयत्वात् । एतेन लक्षणा-
न्वयि खण्डितानि ॥६॥

धर्मादीन् लक्षयन्ति-

गत्पुष्कारकोऽमर्हत्त्व-प्रदेशोऽरूपिनिश्चयः ।

एकद्रव्यं समान्यातो, धर्मो धर्मपिदेशिभिः ॥७॥

गतीति । स्वत एव गतिपणिमितामवतां जीवपुद्गलानां गतेरपेक्षाकारणं
मत्स्विभावः । उपकारो हि सर्वत्र गतिस्थित्यवगाहपणिनद्रव्यसामान्येन व्या-

प्रियमाणतैव । धर्मास्तिकायाऽधर्मास्तिकायल्लोकाकाशास्तिकायैकजीवास्तिकायानां
 प्रत्येकमसङ्ख्येयाः प्रदेशाः । अल्लोकाकाशस्याऽनन्ताः । पुद्गलानां सङ्ख्येया-
 भसङ्ख्येया अनन्ताश्च । नाऽणोः प्रदेशाः । अत्रेदं बोध्यम्; द्वये प्रदेशाः, द्रव्य-
 रूपाः पर्यायरूपाश्च । तत्र रूपादयः पर्यायरूपाः, तैरणुरपि सप्रदेशो बोध्यः ।
 पुद्गलवर्जानि धर्मास्तिकायादीनि अरूपीणि । जीवपुद्गलवर्जानि एतानि निष्क्रि-
 याणि । जीवाः—पुद्गलाधेतो देशान्तरमास्कन्दन्तः समुत्प्लव्यन्तेऽतः क्रियावन्तः
 धर्मादयस्तु पूर्वावष्टव्यप्रदेशात् प्रदेशान्तरमपि विनलितुमनुसहमाना देशान्तर-
 प्राप्तिवृत्तकृत्याधारतां कथं प्रतिपश्यन्ते ? । उत्पादविमलभुणा क्रिया तु सर्वत्र
 सदाऽस्त्येव । एवं जीवपुद्गला अनेकद्रव्याणि, रूपाणि त्वेकद्रव्याण्येव । नैरा-
 समानजातीयानि द्रव्यान्तराणि सन्तीति भावः ॥७॥

तथैवाऽधर्म आदिष्टः, परं स्थित्युपकारकः ।

अवगाहद आकाशो, यस्तूनामवगाहिनाम् ॥८॥

तथैवेति । पूर्वोक्तस्वरूप इत्यर्थः । अधर्मोस्तिकायः स्वत एव स्थितिरि-
 णामवतां जीवपुद्गलानां स्थितेरपेक्षाकारणम् । अवगाहमानधर्मानदिद्रव्याणाम-
 वगाहनेऽपेक्षाकारणमाकाशम् ; न पुनरवगाहमानं पुद्गलादि बलादवगाहयति ।
 अत्र धर्माऽधर्मप्रदेशानां लोकाकाशप्रदेशाभ्यन्तरवर्ति-वात्तयोन्तरवकाशदानेनो-
 पकरोति । पुद्गलजीवानां तु स्वप्नतराऽमङ्गलप्रदेशाभ्यन्तरवत् क्रियावताञ्च
 संयोगैर्दिमागैश्चाप्युपकरोति । अत्रैकस्याव्यवगाह्यावगाहोपाधिमेवाज्ञानत्वेऽपि
 न छतिरिति ॥ ८ ॥

अनन्तोऽयं प्रदेशश्च, मोक्षलोकश्चिमागभाह ।

तदमङ्गलमेधमागादि—व्याप्यनामवगाहना ॥९॥

आममन्नाथ लोकान् मा—ऽर्जीवानां व्यवहारना ।

मूर्ताऽमूर्तमर्मेदेन, द्विविधाधारणारना ॥१०॥

एकप्रदेशमुच्येय-प्युक्ताऽन्या तत्र गर्वतः ।

प्रदेशानां हि संसार-विसर्गो स्तः प्रदीपवत् ॥११॥

अनन्तोऽयमिति । आकाशस्याऽनन्ता प्रदेशाः । आकाशे द्युविरलक्षण-
मेकस्वर्प तद्वर्मादिद्वयैरवगाढं लोकाकाशमिदमुच्यते, तच्छून्यं स्वलोकाकाशमिति ।
यथाद्गुल्फाऽसहस्रयोग्यभागप्रमाणैरसहस्रैर्भागैरसहस्रेषु लोकाकाशप्रदेशा विम-
शन्ते, तत्रैकस्मिन्नसहस्रेषु प्रदेशेषु वियम्यन्ते जपन्यत एकजीवस्यावगाहो भवति,
कस्यचित् पुनस्तादृशे स्रग्द्वये; कस्यचित्तादृशेषु त्रिषु स्रग्द्वयेष्वन्यादि । आस-
मस्ताच्चेति । केवलिनः पुनः समुद्रपातकाले स्रक्ललोकाकाशोऽवगाहो भवति;
अत्रोदरस्य त्वेकमपि प्रदेशं स नामात्मनि ।

अथ धर्मास्तिकायादीनामजीवानामवगाहनामाह-अजीवानां त्विति । सा
द्विविधा, मूर्त्तावगाहनाऽमूर्त्तावगाहना च । तत्राद्या पुद्गलानाम् । सा चैकप्रदेशादिषु
मात्रा; न चथा-परमाणोरैकस्मिन्नेव प्रदेशोऽवगाहना, द्व्यणुकस्यैकस्मिन् द्वयोर्वा,
त्र्यणुकस्यैकस्मिन् द्वयोस्त्रिषु वा; एवं यावत् सहस्रेषुऽसहस्रेषुऽनन्तप्रदेशस्य च
स्रक्लन्त्यैकादिषु सहस्रेषुऽसहस्रेषु वा प्रदेशेष्ववगाहना बोध्या । अचित्त-
महास्रक्लन्त्यस्य तु केवलिसमुद्रपातवत् समस्तलोकेऽपि स्या । यथैकप्रदीपप्रभाव-
यामिते भूमिगृहे प्रदीपसदृशप्रभापुद्गलानामयनुप्रवेशो दृष्टस्तद्वदेकस्मिन्नेव
नमःप्रदेशे घनपरिणतिविशेषेणानन्तपरमाणुस्रक्लन्त्याप्यवस्थानं न विरुद्धमिति ।
द्वितीयामाह-अन्येति । धर्मास्तिकायाऽधर्मास्तिकाययोः कृत्स्ने लोकाकाशोऽव-
गाह इति । नन्वसहस्रेषु भागादिषु जीवानामवगाहे को हेतुरित्यत आह-
प्रदेशानामिति । यथा प्रदीपः स्वल्पेऽवकाशे सद्बोचमास्थायास्ते महति चोपपन्ने
विकाशं भजते, तथाऽयमप्रदेशानां सद्बोचविकाशधर्मत्वात् प्रकर्षप्राप्तसद्बोच-
स्यात्मनो लोकस्यैकस्मिन्नसहस्रेषु भागेष्ववस्थानं, प्रकृतविकाशप्राप्तस्य च केवलिनः
सर्वलोकेऽवगाहो, मध्यमावस्था चाऽनेकमेवेति । अनन्तानन्तप्रदेशप्रचित-
कर्मणशरीरोपग्लेषाच्च जघन्यतोऽप्यसहस्रेषु प्रदेशेष्ववगाहितैव, नैकादिप्रदेशावगा-
हिता; जीवस्य स्वभावो द्वावमिति ॥ ९-१०-११ ॥

द्वितीयस्तत्र विज्ञेयः, पट्विकल्पसमन्वितः ।

आनुगामि-वर्द्धमाना-ऽवस्थितेतरभेदतः ॥२२॥

द्विधेति । अवधिज्ञानं द्विविधं, भवप्रत्ययज्ञानं क्षयोपशमनिमित्तं च । आद्यं नारकदेवानाम् । अत्रापि मुख्यं कारणं क्षयोपशम एव, परं तस्य क्षयोपशमस्य कारणं भव एवेति कारणकारणत्वादि-थम् । द्वितीयं पट्विधम् । तत्रोत्पत्तिशून्य-दन्त्यत्राप्यनुवर्त्तमानमानुगामिकम् । उत्पत्तिस्तत्र एव विषयावभासक्रमनानुगामि-कम् । उत्पत्तिक्षेत्रात् क्रमेण विषयव्याप्तिमदगाहमानं वर्द्धमानम् । उत्पत्तिक्षेत्र-पेक्षया क्रमेणापीभवद्विषयं ह्रियमानम् । आकेवलप्राप्तेरामरणाद्वाऽवस्थित्यनं देवादिजात्यन्तरस्थायि वाऽवस्थितम् । यद्योयते वर्द्धते च, वर्द्धते ह्रियते च, प्रविशति चोत्पद्यते चेत्यनवरिधतम् । न.वनिष्ठे ह्रीदं क्वचिदेकस्मिन् वस्तुनि, शुभाशुमानेकसयनस्थानलाभात् ॥ २१-२२ ॥

मनःपर्यायकं नाम ज्ञानं द्विविधमिष्यते ।

ऋजुमतिर्विपुलधीः, केवलं केवलं मतम् ॥२३॥

मन इति । मनः पर्यायज्ञानं द्विविधं ऋजुमतिमनःपदं ~~विपुलधीः~~ विपुलधीः मनःपर्यायज्ञानं च । विपुलधमतेपाताभ्यां च प्रथमान् पदम् ~~विपुलधीः~~ विपुलधीः ज्ञानस्वरूपम् । लक्षणाभ्यां वाच्यत इति ॥ २३ ॥

प्रमाणं निरूपयति-

प्रमाणं च तदेव स्यात्, ~~व्यवसायस्य~~ व्यवसायस्य

व्यवसायस्य नाम तत् पण्डितैः ~~निरूपयति~~ निरूपयति

यतस्तस्यास्ति प्रामाण्यं मनो ~~निरूपयति~~ निरूपयति

प्रमाणमिति । तदिति । पदार्थं

व्यवसायस्य ज्ञानं प्रमाणमित्यर्थः । ~~निरूपयति~~ निरूपयति

प्रमाणमेवाभिमतं ज्ञानं, व्यवसायस्य

रत्नमिति ज्ञानम् । अयं प्र यक्षयते ।
रूपो बोध्यः ॥२६-२७॥

संशयमाह-

तत्संशयोऽनवस्थिता-

ज्ञाने साधक्यायक-

यथा स्थाप्यते किं वा.

नदिति । साधक्यायकप्रम

ज्ञाने संशयः । यथा अयं स्थाप्यते

विषये तु विविनादी गामादर्थान्

अनध्ययमाह-

अथाऽनध्ययमाह-

न रिद्विः समा-

ज्ञाने यथायथा

अपेति । अथाऽनध्ययमाह-

रत्नमिति ज्ञानम् । अयं प्र यक्षयते

रूपो बोध्यः ॥२६-२७॥

अथ अनाद्यमाह-

नरूप इति

रूपे

नरूपेति । अथ अनाद्यमाह-

रत्नमिति ज्ञानम् । अयं प्र यक्षयते

रूपो बोध्यः ॥२६-२७॥

अथ अनाद्यमाह-

पट इति ज्ञानं तथेन्द्रियसम्बन्धं विनापि द्वितीयदिनेऽभौतिकप्रत्यक्षं, तादृशज्ञानं प्रदर्शयितुं सामान्यस्य पटस्वरूप सत्त्वादिति ध्रुवते ।

ज्ञानरश्मिप्रतापमतिरुतु यद्विषयकं ज्ञानं तथैव । इत्थं च 'सुरभि चन्दन' मिति चाधुपे सौरभस्वरूपं भानं, धूमनेन धूनीपटम् ज्ञानेऽनुपपत्तसाये धूलीपटलस्य भानं च ज्ञानलक्षणया । एवं रजःशरीरे सर्पादिभ्यः सर्पश्चादिभानमपि ज्ञान-लक्षणया । योगप्रथमो युक्त-युज्जानयोर्गतिद्विविधा द्विविधः । तत्र योगाभ्यास-वर्गीकृतमनस्समाधिसमामादितविविधमिद्विधं, तस्य विनैव ध्यानं मदा सर्व-प्रत्यक्षम् । युज्जानो विषयव्यावृत्तमानसः, तस्य तु ध्यानमदकोर्णैरिति ।

अथाऽनुमितिः । सा च परामर्शजन्यज्ञानरूपा, यदा व्याप्तिकरणज्ञाना-मिका । अत्र व्याप्तिज्ञानं करणं, न तु व्याप्यत्वेन ज्ञायमानं शिष्टं, अनागतत्वेन विनष्टेन च शिष्टेनानुमित्यनुपादापत्तेः । नव्याऽनुमितिं प्रति मनस्त्वेनैव करण-त्वमाहुः । व्याप्तिश्च साध्यरदन्याऽवृत्तिर्वै, हेतुव्यापकमाध्यसामानाधिकरण्यं वा । अत्र व्याप्तिग्रहे व्यभिचारज्ञानाभावः, सहचारज्ञानं च कारणं, न्योदर्शनमपि वञ्चिदुपयुज्यते । अत्र शब्दानिवृत्तयं एकधर्माभ्युपगमे द्वितीयस्य नियतप्राप्तिरूप-स्तर्कोऽप्यवेक्षितः । तथाहि-यद्ययं वद्विमानं स्यात्तदा धूमवान् स्यात्, कारणं विना कार्यानुपपत्तेः । यद्यत्राप्याशङ्क्य तदा व्याघातात् साऽपमार्या, शब्दाया व्याघाता-वधित्वात् । कारणं विनापि हि यदि कार्यं स्यात्तदा धूमाद्यर्थं बह्वयादेर्नियमन-उपादानं न स्यादिति । व्यापारश्च परामर्शः, स च व्याप्तिविशिष्टस्य पक्षेण सह वैशिष्ट्यावगाहिज्ञानम् । तच्च पक्षे 'पक्षे व्याप्य' इति ज्ञानं 'पक्षो व्याप्यवानिति'ति ज्ञानं वा । अनुमितिरपि 'पक्षे साध्यं' इति 'पक्षः साध्यवानिति'ति वा । द्विविधादपि तस्मात् 'पक्षः साध्यवानि'त्येवानुमेदयन्त्ये । केचित्तु पक्षविशेषकपरामर्श-स्यैवानुमितिहेतुतेति । पक्षनाशयत्र हेतुः । सा च मिषाधयिषाविरहविशिष्ट-सिद्धचमावः, न तु सिद्धयमवमानं, सिद्धौ सत्यामपि मिषाधयिषासत्त्वेऽनुमिते-र्भावात् । नापि साध्यसन्देहः, विनापि न घनगर्जितेन मेघानुमानात् । अनेन सिषाधयिषामात्रस्यापि पक्षत्रात्वमात्मन्, विनापि तां तदनुमानात् ।

प्रतीयन्तर् 'अनेन मद्यी मदीया गौ' रिते निधय उपमितिरिति पूर्वोत्तर-
मीमांसिनः ।

अथ शाब्दबोधः । तत्र पदज्ञानं करणं; दृष्ट्या पदजन्यपदार्थस्मरणं स्वा-
पारः; वृत्तिश्च शक्तिरुपगमाऽन्यतरसम्बन्धः । तत्र पदेन सह पदार्थस्य साक्षात्
सम्बन्धः शक्तिः । सा चाऽस्माच्छब्दादयमर्थो बोधव्य इतीश्वरगुणमिच्छा;
आधुनिकनाम्यपि साऽस्त्येव । नव्यास्त्राधुनिकसङ्केतितेऽपि शक्तिप्रामाण्यं;
तेषामिच्छामात्रमैव शक्तित्वात् । शक्तिग्रहश्च व्याकरणादेर्भवति । तत्र धातु-
प्रवृत्तिप्रत्ययानां शक्तिग्रहो व्याकरणाद् भवति । वञ्चित् मनि बाधके त्यग्यते;
यथा वैयाकरणसाम्यात्तस्य कर्तरि शक्तिरुच्यते, तत्र गौकात् त्यग्यते; किन्तु
कनौ शक्तिर्लापवान् । पञ्चमीत्यस्य पाकं करोतीत्यनेन विवरणात् नृप्रो यत्पार्थ-
क्यात् । रथो गच्छति जानातीत्यादावाश्रयत्वादौ नश्यतीत्यादौ प्रतियोगित्वे
निरुद्धकृत्वा । लट्त्वेन हि शक्तिर्निर्द्धारत्वेन च लङ्गमेति युगपदवृत्तिद्वयाऽनस्यु-
पगमेऽपि न वर्तमानवादोनामनन्वयः । अथ कर्तुमान्निधानं चैव; पञ्चमीत्यत्र
तृतीया स्यादिति चेन्, न; अनभिहितसङ्ख्याके कर्तरि ति नाप्यर्थः । आत्मात्र-
रूपेण क्रियानुस्यदिनेत्यङ्कः शाब्दबोध इति शाब्दिकाः । यथा चैवो धामं गच्छ-
तीत्यत्र प्रामादप्रतिज्ञाश्रयनिष्ठसंयोगानुसङ्गधेयाऽभिलक्ष्मणो वर्तमानकालवृत्ति-
रर्थापार इति बोधः । नैयायिकास्तु प्रथमान्वार्थमुप्यविशेषकः सः । उत्प-
रदके प्रामनिष्ठसंयोगानुसङ्गधेयापागनुसङ्गदर्तमानवृत्तिनिमित्त इत्येव बोधः । न
चैवं पश्य मृगो पादवीथय धावनस्य दर्शनदर्मैवे न स्यादिति बाध्यम् । तत्र
धावनकर्तृमृगकर्मकदर्शनाश्रयः चन्द्रिदन्त्यस्योपाद् वाक्यार्थस्यैव कर्मवत्त्वः । नाना-
र्थे समवायः द्वितीया ।

उपमानाऽपि उच्यते । शीमादिति, दया रजसादिपदानां रजसा-
पदो नीलविरिति च शक्तिः, यत्र सपहसंज्ञादारेव इति विदिते तु न स्यात् ।
अपहसद्वारः, दया शीतिरः विदितव्यस्य इति न्यायः विदितव्यं बोधिते

यदि तद् विज्ञातीयमेव तदा लक्षणैव । यत्र यौगिकार्थरूढार्थयोः स्वातन्त्र्येण
 योस्तयौगिकरूढम्, उद्भिदादिपदम् । अत्र हि तरुगुल्मादिर्यागविशेषोऽपि
 बुध्यते इति ।

अथ लक्षणा । सा च शक्यसम्बन्धरूपा । तथा च ('गङ्गायां घोषे' इत्यत्र)
 प्रवाहरूपशक्यार्थसम्बन्धस्य तीरे गृहीतत्वात् तीरस्य स्मृतिः, नतः शाब्दबोधः ।
 इयं च तात्पर्यानुपपत्तिप्रतिसन्धानाद् भवति । नान्वयानुपपत्तिलक्षणाधीनम् ।
 तदा हि यद्यी प्रवेगय इत्यादौ लक्षणा न स्यात्, यष्टिषु प्रवेगान्वयानुपपत्तेरभा-
 वात्; तेन सप्रवेशे भोजनतात्पर्यानुपपत्त्या यष्टिषु लक्षणा । एवं काकेभ्यो दधि
 रक्ष्यतां, उत्रिणो यान्तीत्यादावपि बोध्यम् । किञ्चैवं गङ्गापदस्य क्वचित्तीरे
 क्वचिद् घोषपदस्य मत्स्यादौ लक्षणेति नियमो न स्यात् । अत्र शक्तिलक्षणा
 अन्यत्रसम्बन्धेनैवपदार्थान्वितस्वशक्यार्थशान्दबोधं प्रति पदानां सामर्थ्यात्
 लक्षणिकानां शाब्दबोधे पदान्तरं कारणमिति केचिन् । अत्र लक्षणा द्विधा, केवल-
 लक्षणा लक्षितलक्षणा च । गङ्गायां घोष इत्यत्राद्या, द्विरेफपदस्य भ्रमरेऽपरा ।
 एवं विषं मुहुस्त्वेत्यत्र जहत्स्वार्था, यष्टीः प्रवेगयेत्यादावजहत्स्वार्था । तत्त्वमसीत्यादौ
 वेदान्तिनां जहद्जहत्स्वार्थाऽपि । केचित्तु 'काकेभ्यो' इत्यत्रैवेयम् । एवं गौणी-
 शुद्धेत्यादयोऽपि मेदा अवगन्तव्याः । वानये तु शक्तेरभावान्नलक्षणाऽपि नास्ति ।
 गभीरायां नद्यां घोष इत्यत्र नदीपदस्य नदीतीरे लक्षणा, गभीरपदार्थस्य स्थान-
 तिरैचित्र्यान्नया सहाऽभेदान्वयः । एकदेशान्वयाऽस्वीकारे तु नदीपदस्य
 गभीरनदीतीरे लक्षणा, गभीरपदं तात्पर्यमाहकम् । एवं समासेऽपि । तत्र चतुर्विहौ
 चित्रगुरित्यादौ गोपदस्य गोमति लक्षणा नचि चित्राऽभेदान्वयः यदा गोपदस्य
 चित्रगोमति लक्षणा, चित्रपदं तात्पर्यमाहकम् । एवमारूढवानरो वृक्ष इत्यत्र
 वानरपदस्य वानरगोहकर्मणि लक्षणा, आरूढपदं तात्पर्यमाहकम् । तत्पुरुषे पूर्वपदे
 लक्षणा, राजपुरुष इत्यादौ निपातानिरक्तनामार्थयोर्भेदेनान्वयस्याऽप्युक्त्याद्
 राजपदार्थेन पुरुषपदार्थस्य साक्षान्नान्वयस्तस्माद् राजपदे राजसम्बन्धिनि लक्षणा,
 पुरुषेण सहाऽभेदान्वयः । न चात्र लुप्तविभक्तः समग्रं, अमृन्विभक्तेरपि ततो

बोधात् । इन्द्रे धवसदिगे छिन्नीय्यादौ धवः मदिरथ विभक्तार्थद्वयप्रकां
 पुष्यते । न चैकक्रियान्वयिभ्यरूपसाहित्ये लक्षणा, क्रियामेदेऽपि तर्क
 साहित्यस्याऽननुभवाच्च । अत एव लाघवाद् राजपुगेहितौ सायुग्यकामौ यदे
 सामिभ्यत्र द्वन्द्व आश्रीयते । किन्तु वास्तवमेदे द्वन्द्वः, नीलपटयोरभेद इत्य
 नीलपदस्य नीलत्वे घटपदस्य घटत्वे लक्षणा, अभेद इत्यस्य चाऽश्रमाऽभेद ।
 धान्न दोषः । समाहारद्वन्द्वे तु अहिनकुलमिम्यादौ परपदेऽहिनकुलसमाहारे ल
 पूर्वपदं तात्पर्यमाहकम् । भेरीशृदङ्गं वादयेत्यत्र तु स्वाश्रयवृत्तित्वसम्बन्धेन सम
 रस्यान्वयः, एवं पद्ममूल्यत्वादावपि । परे त्वहिर्नेकुलश्च पुष्यते, प्रत्येकमेकत्र
 समहारसंज्ञा च भ्रैकत्वं नपुंसकत्वं च प्राणितूर्येत्यादि सूत्रेणोक्तं तत्रैव,
 भ्रैकवचनमसाधिति यदन्ति । पितरौ भसुरावित्यादौ पितृपदे जनकद्वय
 भसुरपदे श्रीजनकद्वयत्वोर्लक्षणा । घटा इत्यादौ घटोपरिस्थितिसम्भवान्न ल
 कर्मधारये नीलोत्पलमिम्यादावभेदसम्बन्धेन नीलपदार्थ उत्पलपदार्थे प्रकार
 लक्षणा । अत एव निपादस्थपति याजयेदित्यत्र कर्मधारय एव; श्रुतिबोधि
 जनानुपपत्त्यैव च तस्य गृहस्यापि यागोपयुक्ताभ्ययनस्य कल्प्यत्वात् । उप
 मर्देषिपलीत्यादौ परपदे तत्सम्बन्धिनि लक्षणा, तथा च कुम्भसम्बन्ध
 समीपं पिपलीसम्बन्धमिन्नमर्दमिव्यन्वयबोध इति ।

अथाश्रयसितियोग्यताऽऽकाङ्क्षातात्पर्यज्ञानानि कारणानि । तत्रासत्तिर्यक्
 दार्धेन सह यत्पदार्थस्यान्वयोऽपेक्षितस्तयोरव्यवधानेनोपरिस्थितिः । तेन गिरिमुलं
 बदिमान् देवदत्तेनेत्यत्र न बोधः । नीलो घटो इत्यं पट इत्यत्र त्वासत्तिभेदेऽपि
 शाब्दप्रमा । एकपदार्थेऽपरपदार्थसम्बन्धो योग्यता । तज्ज्ञानाभावाच्च ब्रह्मता
 सिञ्चतीत्यत्र न शाब्दबोधः । अपूर्वकार्यार्थस्थलेऽपि सम्भवत्येव तत्तत्पदार्थोपरि
 सति संशयरूपं निश्चयरूपं वा योग्यताज्ञानम् । ननुयास्तु उक्तस्थाने सेके बहि
 करणकवाभावरूपाऽयोग्यतानिधयेन प्रतिबन्धभाज शाब्दबोधः; सदभावनिश्चयस्य
 मौक्तिकसमिद्धर्षाऽजन्मदोषविशेषाऽजन्मज्ञानमात्रे प्रतिबन्धकत्वात् । योग्यता
 नविज्ञावाच शाब्दबोधविलम्बोऽगिह इत्याहुः । नाभिद्वयास्त्वयोग्यता

निधयोऽपि न प्रनिवृत्त्यक्तः, तात्पर्येऽपि एवं गृह्यपनिमित्ति स्तावकवाक्यात् सन्तो-
षोपलब्धेः । दक्षिणा सिद्धर्थात्यपि वाक्यस्फोट एव, तात्पर्यविषयाऽवाधरूप-
योग्यतासत्त्वान्, अमुज्ज्वलेन मिश्रतंति सत्र तात्पर्यादिति वदन्ति । येन
पदेन विना यत्पदस्याऽन्वयाऽननुभावकत्वं तेन मह तरयाकाङ्क्षा । यथा क्रिया-
पदेन कारकपदस्य । यस्तुतो घटकर्मभावो धे प्रति घटपदोत्तरद्वितीयोपा-
काङ्क्षाज्ञानं कारणं, तेन घटः कर्मत्वमानयनं गृह्यित्यत्र न शाब्दबोधः । अय-
मेति पुनो राज्ञः पुरुषोऽपसार्यतामित्यादौ तात्पर्यग्रहाधीनोऽन्वयबोधः । जिज्ञासां
प्रति योग्यता आकाङ्क्षेति तु तत्त्वम् । सा च स्मारिततदाक्षिप्तयोरविनाभावे
सन्ति श्रोतरि तदुत्पाद्य संमर्गावगमप्रागभावः । वस्तुरभिप्रायस्तात्पर्यम् । तज्ज्ञाना-
देव सन्धवमानयेत्यत्र क्वचिदध्वस्य क्वचिद्वृणस्य च बोधः । न चात्र प्रकरणा-
दीनां कारणत्वं, अननुगमात् ; तात्पर्यज्ञानजनकत्वेनानुगमे च गौरवात् । इत्थं
च वेदेऽपि तात्पर्यज्ञानार्थमीश्वरः कल्प्यते । न च तत्राध्यापकतात्पर्यज्ञानं हेतुः,
सर्गादौ तदभावात् । संवादिशुक्लवाक्यादावपीधरीयमेव तत् । अन्ये तु नाना-
र्यादौ क्वचिद्वेदं कारणम् । वेदे तु मीमांसापरिशोधिनाऽन्यायादेवार्थोऽवधार्यते
इति वदन्तीति ।

कवित्वास्तु प्रत्यक्षानुमागमाख्य एव प्रमाणानोरुपाहुः । अथार्थापत्तिर-
पीति प्रामाकराः । उपपाद्यज्ञानेनोपपादककल्पनमर्थापत्तिः । सा द्विविधा, दृष्टा-
र्थापत्तिः श्रुतार्थापत्तिश्च । यथा दिवा अमुज्ज्वलस्य प्रत्यक्षदृष्टेन पीनत्वेनानुपपद्य-
मानेन रात्रिमोजनकल्पना, यथा च ज्ञानवर्षजीविनो देवदत्तस्य श्रुतेन गृहासत्त्वेना-
नुपपद्यमानेन बहिरसत्त्वकल्पना ॥ अनुपलब्धिरपीति भाट्टवेदान्तिनो । तत्र
ज्ञानकरणाज्ज्ञानाभावानुभवासाधारणं कारणमनुपलब्धिः । अत्र वेदान्तिभिरु-
प्रमाणचैतन्यस्य विषयावच्छिन्नचैतन्याभेदो ज्ञानगतप्रत्यक्षत्वं, प्रमातृसत्तातिरिक्त-
सत्ताकत्वामावध्य विषयगतप्रत्यक्षत्वम् । अत्र घटाद्यवच्छिन्नं चैतन्यं विषयचैतन्यं,
अन्तःकरणवृत्त्यवच्छिन्नं चैतन्यं प्रमाणचैतन्यं, अन्तःकरणावच्छिन्नं चैतन्यं प्रमातृ-
चैतन्यम् । तत्र तैजसमन्तःकरणं चक्षुरादिद्वारा घटादिदेनं गत्वा तदाकोणे

सांख्यवह्निर्द्विः ॥ १३॥
 किमिदं सांख्यवह्निर्द्विः ॥ १३॥
 स्पष्टत्वेन तद्व्यवहृत् ॥ १३॥
 तस्य विकल्पप्रत्ययं ॥ १३॥
 धिमतः पर्याययोगस्तु ॥ १३॥
 इन्द्रियं च । आद्यं च ॥ १३॥
 कारणत्वम् । परं मनोवर्त्तते ॥ १३॥

भावमनश्च ।
 र्गणास्कन्धा
 ताम् । एतेन
 । शरीरव्या-
 चिन्तातद्धि-
 गं, तथा च

। अन्यथा
 । इन्द्रियत्वे च
 । तस्यैवमप्य-
 च । ज्ञान-
 यापि तद्वेतु-
 श्वारणाच्च ।
 स्याणुत्वसिद्धि-

दर्शयति-एतद्-
 द्विधा । इन्द्रिया-
 एवमनुमानादीनामप्य-

अयेन्द्रियानिन्द्रिये ॥ १३॥
 इन्द्रियमिन्द्रियं ॥ १३॥
 इन्द्रियमिन्द्रियं ॥ १३॥
 इन्द्रियमिति । ॥ १३॥
 योगाद् इन्द्रो जीवः । ॥ १३॥
 मित्यादि । तत्र इन्द्रो जीवः । ॥ १३॥
 जुष्टं शब्दादीनां ॥ १३॥
 मित्यर्थः ॥ १३॥

तदभेदानाह-

तच्चोक्तं पत्रक-
 द्विधा तद् ॥ १३॥
 निर्वृत्तिरूपक-
 लब्धिशाश्वत-
 तदिति । ॥ १३॥

पायूपस्थान्यपि
 पञ्चविधमपीति

म् ।
 तः ॥ १८॥
 त्वे मतीति
 त्वं वा ।

अधानिन्द्रियं निरूपयति—

अनिन्द्रियं मनो द्विधं, द्रव्यभावप्रकारतः ।

एतद् द्वयं मवेद् द्वेधा, मतिश्रुतविकल्पतः ॥३७॥

अनिन्द्रियमिति । अनिन्द्रियं मनः । तद् द्विविध, द्रव्यमनो भावमनश्च ।

तत्र 'सर्वात्मप्रदेशवर्तिमनःपर्याप्तिकरणेन चित्तार्थं गृहीता मनोवर्गणारकन्धा द्रव्यमनः । भावमनस्तु चित्तचेतनयोः साध्यवसानादिरूपो जीवोपयोगः । एतेन मनोऽयु इति निरस्तम् । सर्वाङ्गीणमुखाद्युपपत्तये मनोवर्गणापुद्गलानां शरीरध्यापकत्वकल्पनात् । पौद्गलिहत्यादेव चास्य जातिस्मरणादिममयेऽतिचिन्तातत्त्वित्तसङ्घटनमूर्च्छाऽपि सङ्गच्छते । अथ च द्रव्यमनोयोगो ज्ञानमामान्ये कारणं, तथा च मनोऽणुत्व एव सुषुप्तौ पुरीतति वर्तमानेन तेन ज्ञानाऽजननं सङ्गच्छते । अन्यथा सुषुप्तेष्वप्राकालोत्पन्नज्ञानव्यक्तेस्तत्सम्बन्धेनात्मनश्च प्रत्यक्षत्वापत्तेः । तदतीन्द्रियत्वे च मानाभावादिति चेत् । न । रासनदाले वाचरासनोभयोत्पत्तिवारणस्येत्यमप्यसम्भवात् । रासनादिसामग्र्याः स्पर्शानप्रतिबन्धकत्वकल्पने गौरवाच्च । ज्ञानसामान्यद्वाराणमपि तत्त्वयोपशमादिरेव । इत्थं च चर्ममनसयोगस्यापि तदेतुत्वमपारं, विजातीयात्ममनसयोगस्यैव हेतुत्वेनैव निरुक्तप्रत्यक्षवारणाच्च । युगवदनेकप्रत्ययाऽनुपत्तौ तु स्वभाव एव कारणमित्यनोऽपि न तस्याणुवसिद्धिरिति । एवं निरूपितं सांख्यवैयर्थिकमथ तन्मतिश्रुतात्मकमेवेति दर्शयति—एतद् द्वयमिति । इन्द्रियव्रमनिन्द्रियजमिति द्वयमपि मतिश्रुतमेवाद् द्वेधा । इन्द्रियानिन्द्रियजत्वेन मतिश्रुतयोरेवान्तर्भवतीति भावः । एवमनुमानार्दानामप्यत्रैवान्तर्भावो बोध्य इति ॥३७॥

अथ मतिश्रुतयोर्लक्षणमाह—

स्पर्शश्रुताननुसायांघ-मितरं चेतरं मतम् ।

अग्रहादिका प्रोक्ता, चतुर्थैव मतिर्यतः ॥३८॥

स्पर्शदिति । मतिज्ञानत्वं श्रुताऽननुपारित्वे मतीन्द्रियजन्यमनोजन्यज्ञानान्यतरत्वम् । अग्रहादिकवदुपयोगजन्यज्ञानत्वं वा । श्रुतानुमारित्वं श्रुतज्ञानत्वं,

अथ प्रकारान्तरेण ध्रुवं विभजते-

ध्रुवज्ञानं ममागमानं, चतुर्दशविधं निर्मेतः ।

अक्षरं संति सम्यक् च, सादृ सान्नं तथा गमि ॥४१॥

एवमङ्गप्रविष्टं च, प्रतिपत्तादित्तं मतम् ।

सांख्यगृह्यार्थिकं प्रोक्तं, मर्यवं च यथामति ॥४२॥

ध्रुवेति । ध्रुवज्ञानमक्षराऽनक्षरादिभेदेन चतुर्दशधा । तत्राक्षरं त्रिधा, -
संज्ञा-व्यञ्जन-लक्ष्यभेदात् । बहुविधलिपिभेदमप्यं भाष्यमाणमकारादि द्वितीयं;
एते चोपचाराभ्यूने । लक्ष्यज्ञां निश्चिद्यमनोनिमित्तः ध्रुतोपयोगस्तदावरणक्षयोप-
शमो वा । इदमेकेन्द्रियाणामपि, अव्यक्ताक्षरत्वाभात् । अनक्षरध्रुवमुच्छ्वसितादि,
तस्यापि भावध्रुवहेतुत्वात् । समनस्करय सञ्ज्ञिध्रुवम् तद्विपरीतमसञ्ज्ञिध्रुवम् ।
सम्यक्ध्रुवगङ्गाऽनङ्गप्रविष्टं, लौकिकं तु मिथ्याध्रुवम् । स्वामित्वचिन्तायां तु
भजना । सम्यग्दृष्टिगृह्णातं मिथ्याध्रुवमपि सम्यग्, अविश्रयमाविवादिना यथा-
स्थानं तदर्थविनियोगात् । विपर्ययाभिमिथ्यादृष्टिगृह्णातं सम्यगपि मिथ्या । एक-
पुरुषाद्याश्रित्य सादि, नानापुरुषाद्याश्रित्यानादि । एवं सान्नानन्तभेदादपि भाष्यौ ।
गमिकं सदृशपाठं प्रायो दृष्टिवादगतम् । अगमिकमसदृशपाठं प्रायः कालिक-
ध्रुवगतम् । अङ्गप्रविष्टं गणधरकृतं, अनङ्गप्रविष्टं तु स्थविरकृतम् । अत्र मति-
ध्रुवोन्निष्यनियमः सर्वद्वयेष्वनसर्ववर्गयिषु । मतिज्ञानं साम्प्रतविषयं, ध्रुवं
त्रिकालविषयम् । यद्यपि मतिस्मृतिचिन्तारूपेण मतेरपि त्रिकालविषयत्वं,
तथापि तद्विज्ञोपयोगावच्छेदेन; ध्रुवत्वं कोपयोगावच्छेदेन तदित्यदोष इत्येवं
मतिध्रुवलक्षणं सप्रभेदं सांख्यगृह्यार्थिकं प्रत्यक्ष निरूपितम् ॥४०-४१॥

अथ पारमार्थिकं तदाह-

पारमार्थिकमुत्पत्ता-प्रात्ममात्रसमाश्रितम् ।

विकलं सकलं चाद्य-मवधिर्मनआख्यकम् ॥४२॥

पारमार्थिकमिति । तथैव चात्ममात्रजन्यवम् । तच्चोपत्ताविशिष्टमनोनि-
 र्देशमेव । तेनाऽवस्थादे क्षयोपगमभावापन्नकर्मपुद्गलजन्यवेऽपि न क्षतिः ।
 तद्विधि, विह्वल गच्छ च । तत्राद्यवधिज्ञानं मनःपर्यायज्ञानं च ॥५२॥
 तत्रावधिज्ञानं निरूपयति—

विशिष्टावृत्तिविच्छेदा-दवर्धा रूपिगोचरः ।

विशिष्टेति । अवधिज्ञानं रूपिगोचरमस्याप्यत्रिपयनागालिज्ञानवृत्तिज्ञान-
 रस्याप्यजातिमत्त्वम् । तादृशज्ञानं च परमावधिज्ञानम् । इदं चाऽवधिज्ञानावरण-
 क्षयोपगमनिशेधाद्भवति ॥

मनःपर्यायज्ञानं निरूपयति—

मनःपर्यायकं ज्ञानं, हृदयमात्रगोचरम् ॥४३॥

अनेकद्विनिधानानां, शुद्धसंयमशालिनाम् ।

आपृष्टरार्द्धमाख्यातं, संज्ञिनां चित्तवन्दरम् ॥४४॥

मन इति । मनोमात्रसाक्षात्कारि मनःपर्यायज्ञानम् । चिन्त्यमानाः स्तम्भ-
 कुम्भादयो बाधपदार्थास्तु मनोद्रव्याणां तथारूपपरिणामान्यथानुपपत्तिप्रसूतानु-
 मानन एवावगम्यन्ते । अथास्य स्वामिन आह—अनेकेति । इदं मनुष्यक्षेत्रजति-
 सर्वसंज्ञिनां मनोभाववेदकम् । आमर्षोपध्यायनेकद्विमतामप्रमत्तसंयतानां मनः-
 पर्यायज्ञानावरणक्षयोपगमादुपपद्यते ॥४३-४४॥

अत्र नन्यमनमाह—

आधिज्ञानमेवेद-माहूर्नव्या मद्राशयाः ।

युवे भेदाभिधानं च, धर्मभेदाभिप्रायतः ॥४५॥

अन्धीति । नव्यास्तार्किकास्तु मनोद्रव्याणां माहकमिदमवधिविशेष-
 १ भेदाभिधानं च धर्मभेदाभिप्रायम् । अप्रमत्तसंयमविशेषजन्यतावच्छे-
 दिकायाः अनाया एव कल्पनात् । सत्यं च

भेदे द्वीन्द्रियादिमूढमसङ्कल्पजननपरिणतद्रव्यविषयमपि मन-पर्यायज्ञानं स्यात् ;
 चेष्टाहेतोरिव मनसस्तद्ग्राह्यत्वात् । न च ज्ञानस्य पञ्चविधत्वोच्छेदादुत्सृष्टापत्तिः ।
 भाषावलयविवेकेनोत्सृष्टाभावादित्याहुः ॥४५॥

केवलज्ञानं निरूपयति—

धातिकर्मक्षयोद्भूतं, सर्वभावप्रकाशकम् ।

केवलज्ञानमाख्यातं, सरलं सरलं सदा ॥४६॥

धातिकर्मेति । ज्ञानावरणदर्शनावरणमोहनीयान्तर्गायक्षयत्वेवज्ञान-
 सुषण्णे । न च योगजधर्मानुगृहीतमनोजन्यमेवेदं, धर्मानुगृहीतेनापि मनसा
 एवेन्द्रियार्थज्ञानस्य जनयितुमशक्यत्वात् । तत्त्वं च सर्वविषयत्वम् । तच्च
 सामान्यधर्माजनवच्छिन्ननिश्चिद्धधर्मप्रकारकावे सति निश्चिद्धधर्मविषयकत्वम् ।
 इत्थं च प्रमेयवदिति ज्ञाने केवलदर्शने च नाभिव्याप्तिः । अत्र केवलज्ञानं स्व-
 समा-नाधिकरणकेवलदर्शनसमानकालीनं न वा !; केवलज्ञानक्षणत्वं स्वसमा-
 नाधिकरणदर्शनक्षणान्यवहितोत्तरद्वयप्यं न वा ! एवमाथा क्रमोपयोगवादिनां
 युगपदुपयोगवादिनां यदेव केवलज्ञानं तदेव केवलदर्शनमिति वादिनां च साधारण्यो
 विप्रतिपत्तयः । एतच्च तत्त्वं ग्रन्थान्तरग्रन्थोऽवसेयम् ॥४६॥

केवलज्ञानवानेदाराहर्माधरो रागद्वेषाज्ञानविरहितत्वादित्याह—

तद्वतो दोषमुक्तत्वा-दर्ष्टत्वं प्रतिपादितम् ।

तस्माच्च तत्र नैवेष्ट्या, क्षित्यादीनां तु कर्तृता ॥४७॥

तद्वत इति । केवलज्ञानजनः । दोषा रागद्वेषनोहा । अर्हत्वमष्टप्रानिहायादि-
 पूजायोग्यतीर्तद्वयमित्यर्थः । अयदेव च प्रवचनं त्रिकालाऽवस्थितमविच्छिन्न-
 प्रभावशालि च । इत्थं च जगत्कर्तृत्वाऽनादिमुदेष्टादिनिर्गता । अनेक-
 दुःखमयस्य जगदः कारणे तस्य प्रयोजनाभावात् । भावे वा गगादिमन्त्रप्रसङ्गा-
 दित्याह- तस्मादिति । गगादिदोषमुक्तत्वादित्यर्थः । ननु तथापि क्षित्यादिकं

अथ द्वितीयः परोक्षनिरूपणपरिच्छेदः ॥

परोक्षमुपक्रमते—

परोक्षं चाथ कथ्यते ॥४८॥

परोक्षमिति ॥४८॥

अथ लक्षणपुरःसां सदभेदसङ्ख्यामाह —

तदस्पष्टं समाख्यातं, पञ्चधा पूर्वपण्डितैः ।

तत्प्रपञ्चोऽथ विज्ञेयो—वक्ष्यमाणो यथाक्रमम् ॥४९॥

तदिति । परोक्षमित्यर्थः । पञ्चधेति । स्मरणप्रत्यभिज्ञानतत्त्वानुमानागम-
भेदतः पञ्चप्रकारमित्यर्थः । शेषं स्पष्टमिति ॥४९॥

अथ प्रत्येकं दर्शयति—

संस्कारबोधमभूत-मनुभूतार्थगोचरम् ।

तदित्याकारकं ज्ञानं स्मरणं कथितं युधैः ॥५०॥

संस्कारेति । स्पष्टम् । यथा तत्सौर्ध्वरविम्बमिति । अनुभवमात्रजन्यज्ञानं
स्थितिरिति परमार्थतन्त्रेण प्रमुष्टतत्ताकस्यापि तत्त्वम् । न च गृतेरप्रामाण्यं,
प्रत्यक्षादिवदविसंवादात्वात् । न चानुभवप्रमात्वायत्तत्वात्तत्, स्वविषयपरिच्छेदे
स्वानन्वयात् । अन्यथा तानुमितेःप्युपत्तौ परापेक्षत्वेनाप्राप्त्यर्थं स्यादिति ॥५०॥

प्रत्यभिज्ञानमाह —

तिर्यगूर्ध्वत्वसामान्य-प्रभृत्यालम्बनं तथा ।

संकल्पनात्मकं ज्ञानं प्रत्यभिज्ञानमिष्यते ॥५१॥

तिर्यगिति । अनुभवस्मृतिहेतुकं तिर्यगूर्ध्वतासामान्यादिगोचरं तदेवेद-
मित्याकारकं ज्ञानं प्रत्यभिज्ञानं प्रत्यभिज्ञानाभीतिप्रतीकसिद्धम् । यथा तज्ज-
तोय एवायं गोपिण्डः, गोसदृशो गवयः, गोविलक्षणो हिपः, स एवायं जिनदत्तः,

इदं न समाहृतं। समं ये प्राप्नुवन्तं मरणं मृत्युमिति वादि। न चेदं मृत्युमिति वादि निरस्तः।
 मृत्युः प्रयासः। न मृत्युः मृत्युमिति वादि। एतेन सामान्यव्यवस्थायां निरस्तः।
 इत्थं च 'अथ मरणमिति वादि' इति मृतामृतमिति वादि निरस्तः। अनुभूतव्यसौ
 पक्षनिर्णयः 'मोक्षमिति वादि' इत्यादेशः। प्रमाणात्तरतापत्तेः। अनुभूतव्यसौ
 मरणपदवाच्यमिति वादि निरस्तः। प्रमाणात्तरतापत्तेः। अनुभूतव्यसौ
 तर्कमाह—

विकालवर्त्तिनोऽर्थः स्यत् माध्यमाधनयोः सन्तु ।
 सम्बन्धादिस्तदात्म्य-मूढापरमुनामकम् ॥५२॥

उपलब्धभेत्तरोद्भूतं विज्ञानं परिकीर्त्यते ।
 सत्ये ॥स्मिन्निदं चेति, तर्कस्तार्किके शेषरैः ॥५३॥

विकालेति । भक्तदेवकालावच्छेदेन साध्यसाधनभावादिविषय उद्-
 स्तर्कः । यथा यावान् कश्चित् धूमः स सर्वो पदो मृत्येव भवति, यदि
 विना वा न भवति । न च स्वस्यापहस्ताधनसामानाधिकरणव्याप्येयोर्यथा
 भूयोदर्शनव्यभिचारदर्शना सहकृतेनेन्द्रियेण तदमष्टोऽस्तु, सामान्यलक्षणया
 सकलसाध्यसाधनसंश्लेषपदद्वारापि सम्भावदिति वाच्यम् । 'तर्कयामी'
 सन्नुभवसिद्धेन साध्यसाधनदर्शनस्मरणप्रत्यभिज्ञानाजनितेन तर्कणेन सकल-
 साध्यसाधनसंश्लेषपदद्वारेण यातिमष्टोपपत्तेः । सामान्यलक्षणया मानाभावान् ।
 ज्ञातेनापि सामान्येन उद्भूतं विना सकलव्यवस्थानुपपत्तिश्च । व्याप्यारोणेन व्याप-
 कारोपस्तर्कस्तु विपर्ययपर्ययमायां तत्रचिः उद्भूतिपटकनयैवोपयोगीति । 'पट
 शब्दमात्रं पटस्य वाचकं, पटमात्रं पटशब्दवाच्यं' इत्यादिवाच्यवाचकभावोऽपि
 तर्कणैवावगम्यते, तस्यैव सकलशब्दार्थगोचरत्वात् । उपलब्धभेत्ति । सहचार्यः—

शब्दमात्रं पटस्य वाचकं, पटमात्रं पटशब्दवाच्यं' इत्यादिवाच्यवाचकभावोऽपि
 तर्कणैवावगम्यते, तस्यैव सकलशब्दार्थगोचरत्वात् । उपलब्धभेत्ति । सहचार्यः—
 मथानुमानं निरूपयति—

मार्थं परार्थं चादिमं त्विदम् ।
 स्मृतिहेतुस्माध्यस्ति ॥५४॥

वचिद् प्रयुज्यते नाम दृष्टान्तादिरिहापि च ।

वचिदिति । मन्दमतीन्द्रियोऽर्थः । दृष्टान्तादिरिति । दृष्टान्तोपनय-
निगमनानीति । तथा च पञ्चावयवमपि परार्थानुमानमिति ॥

अत्र दृष्टान्तं निरूपयति—

स्याद् दृष्टान्तोऽविनाभाव-प्रतिपक्षेः क्षित्वास्पदम् ॥५८॥

द्वेधोक्तोऽथ स साधर्म्य-वैधर्म्याभ्यां मृधीमुखैः ।

अन्तर्व्याप्तिर्वहिव्यप्ति-श्रेति व्याप्तिर्दिधा मता ॥५९॥

स्यादिति । अविनाभावेति । व्याप्तिस्मरणस्थानं दृष्टान्तो यथा महान-
सादिरिति । तदमेदावाह-द्वेधेति । साधर्म्येति । साधर्म्यदृष्टान्तो वैधर्म्यदृष्टा-
न्तश्च । यत्र साधनसत्तायामवश्यं साध्यसत्ता प्रकाश्यते स आद्यः; यथा यत्र यत्र
धूमस्तत्र तत्र वह्निर्यथा महानसे । यत्र तु साध्याभावे साधनस्याऽवश्यमभावः
प्रदर्श्यते सोऽपरः; यथाऽग्न्यभावे न भवत्येव धूमो यथा जलाशये । दृष्टान्त-
लक्षणप्रविष्टव्याप्तिभेदावाह-अन्तर्व्याप्तीति । पक्षीकृत एव विषये साधनस्य
साध्येन व्याप्तिरन्तर्व्याप्तिः, अन्यत्र तु बहिव्याप्तिः । तत्रान्तर्व्याप्त्या पक्षीय-
साधनसम्बन्धमहान् पक्षीयसाध्यसंसर्गमानम् । तथा च तस्याः स्वरूपप्रयुक्ता-
ऽन्यभिचारलक्षणत्वकलम्, बहिव्याप्तेश्च सहचारमात्रवाद् दुर्लभम् ॥५८-५९॥

अथोपनयनिगमने आह—

उपनयो निगमनं, यथासद्वयमथोच्यते ।

साध्यधर्मिणि यद्वेतोः साध्यधर्मस्य तु पुनः ॥६०॥

उपसंहरणं चैव तान्वयवयवमंतया ।

पञ्चाप्यत्र प्रसिद्धानि पण्डितानां प्रयोजने ॥६१॥

उपनय इति । साध्यधर्मिणि हेतोरुपसंहरणमुपनयः, यथा धूमश्चात्र
वेतो । साध्यधर्मस्य साध्यधर्मिण्युपसंहरणं निगमनं, यथा तस्मादग्निरत्र ।
तानीति । पञ्चप्रयोगादीनि पञ्चापीति; न तु प्रतिज्ञादेतू इति द्वावेव, नापि

तदेनिश्चयः । विरुद्धकार्यरूपो यथा-नास्यस्य क्रीधोपशान्तिर्वदविका-
 रादेः, अत्र वदनविकागादिः क्रीधोपशान्तविरुद्धतदनुपशमकार्यम् । पुनरप्येव ।
 विरुद्धकारणरूपो यथा-नास्यस्यासन्त्यं वचः, रागापकलङ्कितज्ञानकलितकार ।
 विरुद्धपूर्वचरो यथा-नोदगमिष्यन्ति मुहूर्त्तान्ते पुन्यतारा रोहिण्युरगमात् ।
 विरुद्धोत्तरचरो यथा-नोदगाम्मुहूर्त्तात् पूर्वं मृगशिरः पूर्वकान्गुन्युदयात् । विरु-
 द्धसहचरो यथा-नास्यस्य मिथ्याज्ञानं सम्मगूदर्शनादिति ॥

तदेवमुक्तौपलब्धिरथानुपलब्धिमाह-

तथैवानुपलब्धिः स्याद् द्विधापि नवरं त्विदम् ॥६६॥

विरुद्धानुपलब्धिश्च, पञ्चभेदा विभाविता ।

इतरा सप्तधा ज्ञेया क्रमाद् विधिनिषेधकृत् ॥६७॥

नयैवेति । उपलब्धिवदित्यर्थः । द्विधेति । अनुपलब्धिरपि द्विधा, विरुद्ध-
 अनुपलब्धिरविरुद्धानुपलब्धिर्धेति । अनुपलब्ध्यानुपलब्धेर्विशेषमाह-विरुद्धेति । पञ्च-
 भेदेति । प्रतिषेधरूपो विधिसापक्षो विरुद्धानुपलब्धिरनामा हेतुः विधेयविरुद्ध-
 कार्य-कारणस्वभावव्यापकसहचराऽनुपलब्धभेदात् पञ्चधा । यथा अत्य-
 रोगानिगयो नास्यगत्यापागानुपलब्धेः, अत्र विधेयरोमातिशयविरुद्धारोपकार्यं
 विशिष्टव्यापारः । पुनरप्येव । विपत्तेऽत्र कष्टमित्यसंयोगाभावात् । वस्तुनात्मने-
 कान्तादकमेकान्तस्वभावाऽनुपलब्धमाह । अत्यत्र ज्ञेया औपमानुपलब्धेः ।
 अत्यस्य मिथ्याज्ञानं सम्मगूदर्शनाऽनुपलब्धेरिति । इतरेति । अविरुद्धानुपलब्धि-
 रित्यर्थः । समर्थेति । प्रतिषेधरूपः प्रतिषेधमात्रकस्तु अविरुद्धानुपलब्धिरना-
 महेतुः सत्यप्रकारः, प्रतिषेधविरुद्ध-स्वभाव-व्यापक-कार्य-कारण-पूर्वचरो-
 उत्तरचरो-सहचरानुपलब्धिभेदात् । यथा नास्यस्य मूलके कुम्भ उपलब्धिजन्य-
 प्राप्तरस्य तत्स्वभावव्यापाऽनुपलब्धमाह । नास्यस्य पनमः पादवानुपलब्धेः ।
 नास्यस्यपनिहतगतिर्द्विर्वाते, अदूरंराऽनवशोकनात् । न तस्यस्य प्रशमनमनु-
 भावास्तुवार्थप्रदानात् । नोदगमिष्यन्ति मुहूर्त्तान्ते रवातिः, चिरोदयाऽदर्शनात् ।

नोदगमत् पूर्वभाद्रपदा सुहर्त्तात्पूर्वं, उचरभाद्रपदोदगमाऽनवगमात् । नास्त्यत्र
सम्यग्ज्ञानं सम्यग्दर्शनानुपलब्धेरिति । क्रमादिति । स्पष्टम् ॥६६-६७॥

तदेवमुक्तमनुमानम्, अथाऽऽगमप्रमाणम्; तत्र पूर्वं वक्ष्यमाणगमलक्षण-
पटकात्स्वरूपमाह-

अभिधेयानि वस्तूनि यो जानीते यथास्थिति ।

अभिधत्ते यथाज्ञानं स आप्तोऽयं द्विधा मतः ॥६८॥

लौकिको जनकादिः स्या-ल्लोकोत्तरश्च तीर्थकृत् ।

तेषां देव वचः शून्यं, विसंवादेन दृश्यते ॥६९॥

अभिधेयानीत्यादि । यथास्थितार्थपरिज्ञानपूर्वकहितोपदेशप्रवण आप्त
इति भावः । स द्वेधा-लौकिको लोकोत्तरश्च । आद्यो जनकजनन्यादिः ।
द्वितीयस्तीर्थकृद्गणधरादिः । उक्तस्वरूपाणामेव आप्तत्वं युक्तं विसंवादशून्यत्वात्
तद्वचनस्येत्याह-तेषामिति ॥६८-६९॥

अथागमलक्षणमाह-

आविर्भूता च तद्वाचोऽर्थसंविन्मत आगमः ।

उपचाराद् भवेदाप्त-वचनं वक्ष्यतेऽथ तत् ॥७०॥

आविर्भूतेति । आप्तवचनादाविर्भूतमर्थसंवेदनमागम इति भावः । नन्वेवं
हि कथमाप्तवचनस्यागमव्यवहार इत्यत आह-उपचारादिति । कारणे
कार्योपचारादाप्तवचनमप्यागमं उपपन्न इति । न च व्याप्तिग्रहभेदेनार्थप्रतिपाद-
नत्वात्पुनर्वदस्याऽनुमानेऽन्तर्भावः, कूटाकूटकापापणनिरूपणप्रवणप्रत्यक्षवदभ्या-
सदशायां व्याप्तिग्रहनैरपेक्ष्येणैवाभ्यासार्थबोधकत्वादिति । नन्वाप्तवचनमित्यत्र किं
गम वचनमित्याह-वक्ष्यत इति । तदिति । वचनमिति ॥ ७० ॥

प्रतिज्ञातमाह-

आदिः पौद्गलिको वर्णो वर्णानां निरपेक्षिका ।

मोऽयं शब्दो विधिप्रतिषेधाभ्यां स्वार्थमभिधानं सप्तमङ्गीगनुगच्छतीत्याह—

अयं विधिनिषेधाभ्यां, अभ्यन्ते भद्रमप्ययम् ॥७३॥

अयमिति । अत्रित्यर्थः । इत्येव न परिपूर्णार्थापकत्वलक्षणतात्त्विक-
 प्रामाण्यनिर्वाहः । क्वचिदेकमङ्गदर्शनेऽपि व्युत्पन्नमतीनामितरभङ्गाक्षेपप्रौढ्यम् ।
 यत्र तु 'घटोऽन्ती' त्यादिलोकवाक्ये सप्तमङ्गीसंस्पर्शजन्यता, तत्रार्थापकत्व-
 मात्रेण लोकपक्षेया प्रामाण्येऽपि तावन्ती न प्रामाण्यमिति बोध्यम् । एकत्र
 वस्तुन्येकैकधर्मपर्यन्तयोगवशादविरोधेन व्यस्तयोः समस्तयोश्च विधिनिषेधयोः
 कल्पनया स्यात्काराद्विनः सप्तधा वाच्यप्रयोगः सप्तमङ्गी । इदं च लक्षणं प्रमाण-
 न्य-सप्तमङ्गयोः साधारणं बोध्यम् । तत्र स्यादस्येव, स्यान्नास्येव, स्यादवक्तव्य-
 मेव, स्यादस्येव स्यान्नास्येव, स्यादस्येव स्यादवक्तव्यमेव, स्यान्नास्येव स्याद-
 वक्तव्यमेव, स्यादस्येव स्यान्नास्येव स्यादवक्तव्यमेवेत्युल्लेखः । अत्र तृतीयचतुर्थ-
 मङ्गयोः केचिद् व्यत्ययमिच्छति । अत्र सर्वत्रैककारप्रयोगोऽनभिमतव्यावृत्त्यर्थम् ।
 'स्यात्' प्रयोगश्च सापेक्षप्रतिनियतस्वरूपप्रतिपत्तये । अत्र प्राधान्येन विधिकल्पनया
 प्रथमो भङ्गः । प्राधान्येन निषेधकल्पनया द्वितीयः । स्वरूपेण घटादिनाऽस्ति-
 त्वविवक्षयाऽमत्त्वोपसर्जनसत्त्वप्रतिपादनपरः प्रथमः, पररूपेण पटादिना नास्तित्व-
 विवक्षया च सत्त्वोपसर्जनाऽसत्त्वप्रतिपादनपरो द्वितीयः । शब्दशक्तिस्वाभाव्यादे-
 कोपसर्जेनेतरप्रधानभावेनैव शाब्धाः प्रतीतेरिति भावः । न चाऽसत्त्वं कान्पनिकं
 सत्त्ववत्तस्य स्वातन्त्र्येणानुभवात् । अन्यथा विपश्चात्सत्त्वस्य तात्त्विकस्याऽभावेन
 हेतोर्लक्षणस्याऽसम्भवप्रसङ्गात् । युगपत् प्राधान्येन विधिनिषेधकल्पनया तृतीयः,
 एकैव पदेन युगपदुभयोर्वक्तुमशक्यत्वात् । अन्यदतत्त्वादिना कथञ्चिदुभयबोधनेऽपि
 प्रातिस्निकरूपेणैकपदादुभयबोधस्य ब्रह्मणापि दुरुपपादत्वात् । अस्तित्वनास्तित्वधर्म-
 विशिष्टमपि समकालमस्तित्वनास्तित्वान्यां वक्तुमशक्यत्वादननिर्वचनीयमिति तु
 फलित्वार्थः । प्राधान्येन कमिकविधिनिषेधकल्पनया चतुर्थः । न च क्रमबलादत्र ज्ञान-
 द्रव्यमेवार्थसिद्धमित्याशयमङ्गद्वयाऽनतिरेकः, क्रमगर्भोभयप्राधान्यबोधकत्वाभिप्रायेणो-
 भयपदप्रयोगोत्तरेकत्र द्वयमिति उभयविषयताद्वयशालिनी

देयश्च कालः, आत्मरूपं, अर्थः, सम्बन्धः, उपकारः, गुणिदेशः, संसर्गः, शब्द इति । तत्र यत्कालमस्ति त्वं तत्कालाः शेषा अनन्तधर्मा वस्तुन्येकत्रेति तेषां कालेनाऽभेदवृत्तिः । यदेव चार्तित्वस्य तद्गुणत्वमात्मरूपं तदेवाऽन्यगुणानामपीत्यात्मरूपेण सा । य एव चाऽधारोऽर्थो द्रव्याद्योऽस्तित्वस्य स एवान्यपर्यायाणामित्यर्थेन सा । य एव चात्रिष्वग्भावसम्बन्धोऽस्तित्वस्य स एवान्येषामिति सम्बन्धेन सा । य एव चोपकारोऽस्तित्वेन वस्तुनः स्वप्रकारकप्रतीतिविषयत्व-लक्षणः स एवाऽन्येषामिति उपकारेण सा । य एव च गुणिनः सम्बन्धी देशः क्षेत्रलक्षणोऽस्तित्वस्य स एवान्येषामिति गुणिदेशेन सा । य एव च वस्तुनः संसर्गोऽस्तित्वस्याधाराधेयलक्षणः स एवान्येषामिति संसर्गेण सा । य एव च 'अस्ति' इति शब्दोऽस्तित्वधर्मात्मकस्य वस्तुनो वाचकः स एवाशेषानन्तधर्मात्मकस्यापीति शब्देनाऽभेदवृत्तिः । पर्यायार्थिकनयगुणभावेन द्रव्यार्थिकनय-प्राधान्यात् ।

द्रव्यार्थिकगुणभावेन पर्यायार्थिकप्राधान्ये तु न गुणानामभेदवृत्तिः सम्भवति; समकालमेकत्र नानागुणानामसम्भवात्, सम्भवे वा तदाश्रयस्य भेदप्रसङ्गात् । नानागुणानां सम्बन्धिन आत्मरूपस्य भिन्नत्वात्, अन्यथा तेषां भेदविरोधान् । स्वाश्रयस्यार्थस्यापि नानात्वात्, अन्यथा नानागुणाश्रयत्वविरोधात् । सम्बन्धस्य च सम्बन्धिभेदेन भेददर्शनात्, नानामम्बन्धिभिरेकत्रैकमन्वयाऽघटनात् । तैः क्रियमाणस्योपकारस्य च प्रतिनियतरूपस्याऽनेकत्वात्, अनेकैरुपकारिभिः क्रियमाणस्योपकारस्यैकस्य विरोधान् । गुणिदेशस्य च प्रतिगुणं भेदात्, तदभेदे संसर्गभेदविरोधात् । शब्दस्य च प्रतिविषयं नानात्वात्, सर्वगुणानामेकशब्द-वाच्यतायां सर्वार्थानामेकशब्दवाच्यतापत्तेरिति कालादिभिर्भिन्नानामभेदोपचारः क्रियते । एवं भेदवृत्तितदुपचारावपि बाध्यादिनि । कत्राद्या प्रनामसप्तमङ्गी, द्वितीया च नयसप्तमङ्गीति गीयते । वत्स्यनामादृष्टत्वेनैव प्रदमानोऽपश्यत्या विशेषः । इत्यमेव 'सदि' त्युज्ज्वलदत् 'स्यात् सदेवे' त्युज्ज्वलतोऽपि नयस्यावेदितो भवति, दुर्नयस्य तु 'सदेवे'त्युज्ज्वलः । केचिन नयदुर्नयविभागो दैगम्बरः एव न

पञ्चाभासा इति । त्रय इति । प्रतीत-निराकृता-ऽनभीप्सितसाध्यधर्म
निरोपणाद्यः पञ्चाभासाः । आद्यो यथा-आर्हतान् प्रत्यग्धारणवर्जं समस्ति जीव
इत्यादिः । अयं च सिद्धसाधनं प्रसिद्धसम्बन्ध इत्यपि गीयते । द्वितीयमाह-
मध्यम इति । निराकृतसाध्यधर्मविशेष इत्यर्थः । अनेकेति । अनेकप्रकारः ।
कृष्णियाह-प्ररपक्षेति । प्रत्यक्षानुमानागमलोफस्ववचनादिभिः साध्यधर्मस्य
निराकरणादित्यर्थः । यथा नास्ति भूतविलक्षण आत्मा, नास्ति सर्वज्ञ इत्यादिः ।
तृतीयो यथा-स्यादादिनः शाश्वतिक एव कलगादिरशाश्वतिक एव वेति वदत
इति पञ्चाभासाः ॥८४॥

अथ हेत्वाभासानाह-

हेत्वाभासः परिज्ञेयो, भाषितो मुनिपुङ्गवैः ।

असिद्धश्च विरुद्धश्च-नैकान्तिक इति त्रिधा ॥८५॥

हेत्वाभास इति । हेतुलक्षणविकलत्वेनाऽहेतुरपि तद्वदाभासमान इत्यर्थः ।
उत्प्रेदानाह-असिद्ध इति ॥८५॥

असिद्धमाह-

अप्रतीतस्वरूपः स्या-दसिद्धो द्विविधः स च ।

उभयामिद्ध आद्यश्च-ऽन्यतरासिद्धकोऽपरः ॥८६॥

अप्रतीतेति । अप्रतीयमानस्वरूपो हेतुरसिद्ध इति । स्वरूपाप्रतीतिश्चा-
ज्ञानत्वं सन्देहाद् विपर्ययाद्वा । स च द्विविधः । द्वैविध्यमेवाह-उभयेति । उभया-
मिद्धोऽन्यतरासिद्धश्चेति । तत्राद्यो यथा शब्दः परिणामी चाक्षुषत्वात् । द्वितीयो
यथा अचेतनास्तरवः, विज्ञानेन्द्रियायुर्निरोधलक्षणमरणरहितत्वादिति ॥८६॥

विरुद्धमाह-

साध्यविपर्ययव्याप्तो, विरुद्धः प्रथितो भुवि ॥

साध्येति । साध्यविपरीतव्याप्तो हेतुर्विरुद्धः । यथा शब्दोऽपरिणामी-
कृतत्वादिति । कृतकत्वं हि अपरिणामिच्चविरुद्धेन परिणामित्वेन व्याप्तमिति ॥

ज्ञानेति । ज्ञानावर्जत्व-दर्शनावर्जत्व-भेदानां मोक्षनीत्या पु-नो-
 गोत्रावर्जावर्जत्व-मूलेभेदाः । उभयभेदाभ्यां प्रमेयं पञ्च, नव, द्वा, अष्टा
 विंशतिः, चत्वारः, शुभाशुभं, द्वौ, पञ्चेति । शुभाशुभेति । एतत् सर्वं कर्माणि
 सामान्यतः पुनस्तुभे चेति विप्रकृतम् । अत्र शुभाशुभं द्वौ, अशुभफलदम्-
 शुभं बोध्यम् ॥१०२-१०३॥

अथ दृष्ट्याऽप्यवगम्यते कर्मविषयते, तत्तिगमायाह-

कर्मणवर्गणानात्-मिदं पौद्गलिकमिति मतम् ।

औदारिकादिभेदेन, वर्गणादष्टविधा मता ॥१०४॥

इदमिति । इमं । पौद्गलिकमिति । पुद्गलनिवृत्तं मूलमिति यावत् ।
 इदमाशुमानम्-अष्टौ पौद्गलिकं; आमानुषद्वेष्टातद्वेष्टात्, शरीरवत् ।
 ननु द्विवर्गणामवधिनाः पुद्गलाः कर्मवमापद्यन्ते इत्याह-कर्मणेति । तथा च
 कर्मणवर्गणासम्बन्धिन एव पुद्गलस्याऽप्य आमाना कर्मवमापद्यन्ते इति भावः ।
 ननु वर्गणा इति विधेयाह-औदारिकादिति । औदारिक-वैक्रिया-हारक-
 तनसो-रुद्रास-भाषा-मनः-कर्मणवर्गणभेदादष्टविधा वर्गणेति । एताव
 जपन्यनोऽप्यभयान्तगुण-मिदगन्तभागकल्पपरमाणुसमुदायरूपा उर्कवत्तत्तु
 रवावान्ततमभागेन विशेषाधिका बोध्याः । एतेता अष्टौ वर्गणा जीवग्रहणप्रायो-
 ग्या बोध्याः । अन्यथाऽन्तराऽन्तराऽग्रहणान्तरीयवर्गणभेदेन ध्रुवाचितादि-
 वर्गणभेदेन च तासां बहूनां मद्रावात् । एवं औदारिकादिसम्बन्धी परमाणुः
 कर्मणादिवर्गणात्वेन परिणमति, कर्मणादिसम्बन्धी औदारिकादित्वेन । एवं
 पृथ्यादि जलादित्वेन जलादि च पृथ्यादित्वेनापि परिणमतीति बोध्यम् ॥१०५॥

अथ प्रकारान्तरं कर्मभेदानाह-

प्रकृत्यादिविधमिध, चतुर्धा कर्म कीर्तितम् ॥

प्रकृत्यादीति । प्रकृति-स्थायनुभाग-प्रदेशभेदात् कर्म चतुर्विधम् ।

तत्र कर्मणा ज्ञानादारब्धत्वादिसंभाव. प्रकृतिः । प्रतिनियतकालावस्थानरूपा

अथ जीवानां स्थानमाह—

रत्नप्रमादिपृथ्व्यः स्यात्, स्थान नारकदेहिनाम् ।

विमानाद्यासिनो देवाः, तिर्यञ्चः सर्वलोकगाः ॥१२०॥

आपुष्करार्द्धमास्थानं, मनुष्याणां मतं जिनैः ।

जम्बूद्वीपादयो द्वीपाः, समुद्रा लवणादयः ॥१२१॥

रत्नप्रमादीति । आदिपदात् शर्कराप्रभाषास्तमस्तम.प्रमान्ता माद्याः । विमानादीति । आदिपदाद् भवनान्यावासाश्च बोध्याः । सर्वलोकेति । इदं चेकेन्द्रियानाश्रित्य बोध्यम् । द्वौन्द्रियादीनां लोकैकदेश एव वृत्तिर्वादिति । आपुष्करार्द्धमिति । सर्वान्यन्तरं प्रथमो जम्बूद्वीपो योजनश्रृङ्खलप्रमाणायाम-
विष्कम्भस्ततो लवणसमुद्रो द्विगुणस्ततो धातकीखण्डो लवणाद् द्विगुणस्ततस्तस्माद् द्विगुणः कालोदसमुद्रस्ततस्तस्माद् द्विगुणः पुष्करव द्वीपस्तस्य च यदर्थं तन्मर्यादी-
कृत्येति भावः । जम्बूद्वीपेति । आदिपदाद् धातकीखण्डादयः स्वयम्भूरमण-
द्वीपान्ता बोध्यास्ते चाऽमङ्ग्याताः । लवणेति । आदिपदात् कालोदसमुद्रादयः
स्वयम्भूरमणसमुद्रपर्यन्ता बोध्यास्तेऽप्यमङ्ग्याता इति ॥१२०—१२१॥

तदेवं निरूपेतं जीवद्रव्यमथ पुद्गलद्रव्यमाह—

एवञ्च पुद्गला ज्ञेया—रूपिणः परिणामिनः ।

दशधा परिणामश्च, बन्धनादिप्रकारतः ॥१२२॥

एवमिति । पुद्गललक्षणमाह—रूपिण इति । तथा च रूपवत्त्वं पुद्गलस्य लक्षणम् । वाचादिपुद्गलानामप्यस्ति रूपवत्त्वं स्पर्शवत्त्वादिति नाव्याप्तिः । अनुपलम्भस्यनुदमूतत्वादेवेति । परिणामिन इति । बन्धनादिपरिणामवन्त इत्यर्थः । परिणामश्चाऽर्थांतरगमनमात्ररूपाः पर्यायविशेषा एव । परिणामभेदा-
नाह—दशधेति । बन्धन—गति—संस्थान—भेद—वर्ण—गन्ध—रस—स्पर्शा—ऽगुरु-
लघु—शब्द—भेदाद् दशप्रकारः परिणाम इति ॥१२२॥

परस्परं बन्धः, अजघन्यगुणानां तु स्यात् । तत्रापि समगुणस्निग्धानां समगुण-
स्निग्धैः सह समगुणरूक्षाणां च समगुणरूक्षैः सह न बन्धः, किन्तु स्निग्धानां
द्विकाद्यधिकस्निग्धैरेव सह रूक्षाणां च द्विकाद्यधिकरूक्षैः सह भवति बन्धः ।
स्निग्धानां रूक्षाणां परस्परं तु विपक्षाणां समानामपि अजघन्यगुणानां भवत्येव
बन्ध इति । अथ देशान्तरप्राप्तिलक्षणं गतिपरिणाममाह—स्पृशन्तीति । स्पृशद्-
गनिरस्पृशद्गतिरिति गतिपरिणामो द्वेधा । तत्र वरत्वंतम् स्पृशतो यो गति-
परिणामः स आथः । यदस्तु केनापि सहापान्तराले न सस्पर्शनमनुभवति तस्य
द्वितीयः । अथ रचनाविशेषरूपं सस्थानपरिणाममाह—संस्थानमिति । तत्र
बलयादिवद् यदन्तः शुषिं वहिश्च मण्डलाकृत्यवस्थितान्वोधं तत्परिमण्डलम् ।
कुलालचक्रादिवद् यदन्तरपि पूर्णं तद् वृत्तम् । यत् शृङ्गाटकादिवत् त्रिकोणं तत्
त्र्यक्षम् । कुम्भिकादिवच्चतुष्कोणं चतुरस्रम् । यच्च दण्डादिवद् दीर्घं तदायतमिति ।
अथ विभक्तप्रत्ययहेतुलक्षणं भेदपरिणाममाह—पञ्चधा इति । तत्र लोहमण्डा-
दिवत् स्रष्टः, अभ्रपटलादिवत् प्रतरः, क्षिप्तमृत्पिण्डादेभिव चूर्णकः, इन्धुचगादि-
वदनुत्तिकाभेदः, टन्कीर्यमाणप्रस्थादिवदुत्करिकाभेद इति । अथ वर्णपरिणाम-
माह—वर्ण इति । स च सामान्यतः कृष्ण-नील-रक्त-पीन-शुक्लभेदात् पञ्च-
प्रकारः । गन्धमाह—सूरभिरिति । स्पष्टम् । रसमाह—तिक्त इति । स्पष्टम् ।
स्पर्शमाह—स्पर्शा इति । स्पष्टम् । तत्र कर्कशगुर्वादिस्पर्शानामपि स्पर्शेन्द्रियजन्य-
प्रत्यक्षविषयत्वात् स्पर्शत्वं स्पष्टमेवेति । अथाऽगुरुलघुपरिणाममाह—अगुरुलघु-
रिति । अगुरुलघुपरिणामस्त्वेकाकार इत्यर्थः । अत्र यद् द्रव्यं न गुरुकमधीगमन-
स्वभावं नापि लघुकमूर्ध्वगमनस्वभावं तद्गुरुलघुकमुच्यते; परिणामपरिणामवत्तोर-
भेदात् । अत्रैतद्विपक्षो गुरुलघुपरिणामोऽपि बोध्यः । तथाऽस्पर्शा चादरा औदा-
रिक-वैक्रिया-ऽहारक-नैजसपुद्गला गुरुलघवः । चतुःस्पर्शा. शोभाश्च मावा
अगुरुलघव इति । अथ शब्दपरिणाममाह—शब्दाख्य इति । तत्र प्रथमं ईदृष्य-
माह—शुभाशुभेति । प्रतीतार्थमेव । प्रकारान्तरेण ईदृष्यमाह—वैमदिक इति ।
स्ताभाविह इत्यर्थः । स च जलधरपानादिः । प्रयोगज इति । जीवन्त्यापा-

निगमन इत्यर्थः । अथैनरभेदानाह-तत इति । तत्र षट्हादिभवस्ततः; बीजादि-
भवो विततः; कांस्यमाजनादिमयो घनः; वेग्नादिभरः शुषिरः; फलवकाशुदि-
संपर्कमवः संपर्कः । यत्र व्यक्तशक्तिभिर्योग्यदवास्याकारेण भाष्यते स भाष्यस्त-
इति । अथ ग्रन्थान्तरोक्तं चातुर्विध्यमाह-चातुर्भेदा इति । शब्दा इति शेषः ।
विमुच्येति । अन्तिममुमेति । चरमभेदद्वयं मुख्योपार्थः । तथा च ग्रन्थान्तो-
क्त-वितत-घन-शुषिरभेदाद्यतुर्भेदा अपि शब्दाः प्रोक्ता इति भावः । तत्र
सतं बीजादिकं, विततं षट्हादिकं बोध्यम्, शेषं पूर्ववदेवेति ॥१२३-१३२॥

तदेवं निरूपिताः पुद्गलपरिणामाः । छायादयोऽपि तःपरिणामविशेषा-
परोप्याह-

एवं छायातपोद्योता-दयोऽप्यागमवेदिभिः ।

पुद्गलानां परिणाम-विशेषाः परिकीर्त्तिताः ॥१३३॥

छायेति । आदिपदादन्धकारादिकं प्राणम् । तत्र छायायाः दीप्तलता-
जलवत्; आतपस्योष्णत्वादनलवत्; द्योतस्याह्लादकत्वात् पयोवत्; अन्धकारस्य
च दृष्टिप्रतिरोधकारित्वात् कुड्यादिवद् आवारकत्वाच्च पटादिवत् पुद्गलपरि-
णामत्वं सुप्रतीतमेवेति ॥१३३॥

तदेवं निरूपितं पुद्गलद्रव्यं, अथावसरादातं कालद्रव्यमाह-

अथ निरूप्यते कालो, वर्त्तनालक्षणः स च ।

परिणामा नवत्वाद्या-वर्त्तना त्वभिधीयते ॥१३४॥

अथेति । काललक्षणमाह-वर्त्तनेति । जनकताविशेषसम्बन्धेन वर्त्तनासम्ब-
न्धित्वं कालस्य लक्षणमिति । ननु का सा वर्त्तनेत्याह-परिणामा इति । नवत्व-
जीर्णत्वादिपरिणामा एव वर्त्तना कथ्यते इति भावः ॥१३४॥

अथ क्षेत्रतः कालमानमाह-

सार्द्धेऽपि पट्टपाम्भोधि-द्वैतमानः प्रकीर्त्तितः ॥

साद्वेति । अर्धतृतीयशीपममुद्रद्वयाकान्तक्षेत्रपरिमाणस्तिर्यग्मानेन पञ्च-
वारिशद्व्योजनलक्षप्रमाण ऊर्ध्वमधश्चाष्टादशशनयोजनप्रमाणः कालो नाम
द्रव्यम्, तत्रैव वर्तमानलिङ्गसद्भावात् ॥ अयं च काल एक एव वर्तमानसमयरूपो
वास्तवः, नातीताऽनागताः समयाः; तेषां विनष्टत्वेनाऽनुपपन्नत्वेन चाऽसत्त्वात् ।
अत एव चायमद्वासमय इत्युच्यते । अत एव चात्र न स्कन्धदेशादिविभागः ।
आवलिकादयस्तु व्यवहारार्थं कल्प्यमाना बुद्धिसमुचितसमयसमुदयरूपत्वादौ-
पचारिका एवेत्याह—

एक एवाऽस्त्ययं कालो, वर्तमानः स वास्तवः ॥१३५॥

कल्प्यन्ते व्यवहारार्थं, पुनरावलिकादयः ।

समयानामसङ्ख्याना-मेका साऽभिहिता युधैः ॥१३६॥

समयस्त्रविमाज्योऽति-सूक्ष्मः कालः समीरितः ।

द्रव्यपर्यायरूपो वा, सोऽभिरूपैः प्रकीर्तितः ॥१३७॥

एक इत्यादि । स्पष्टम् । आवलिकामाह—समयानामिति । जपन्ययुक्ताऽ-
सङ्ख्यातसमयप्रमितैकावलिकेत्यर्थः । समयमाह—समय इति । यः कालविशेषः
परमसूक्ष्मः सर्वविदाऽपि द्विधा विभक्तुमशक्यः स समय इत्यर्थः । अत्र मता-
न्तरमाह—द्रव्येति । अन्ये तु द्रव्यपर्यायरूप एव कालस्त्रयैव वर्तनारूपत्वात्
सर्वत्र सम्भवितत्वाच्चेति भावः ॥१३५-१३६-१३७॥

अथोच्छ्वासादिकालभेदानाह—

ताः सङ्ख्येया भवेदेक-उच्छ्वासाश्च वलीयसः ।

नाभ्यां द्वाभ्यां भवेत्प्राणः, स्तोरुः स्पाचैश्च सप्तभिः ॥१३८॥

तावद्भिस्तैर्नैवः प्रोक्तः, साक्षादष्टत्रिंशता च तैः ।

नालिकैश्च भवेद् द्वाभ्यां, ताभ्यां मृहर्न रग्निः ॥१३९॥

त्रिंशता तैरहोरात्र-एवमग्रेऽपि विस्तारः ।

ता इति । आवृत्तिका इत्यर्थः । उपपत्त्यासमेत्यत्र चकाराग्निः सातोऽपि
 प्रायः । सोऽपि तुष्टुवाममान एव । चत्वीयम् इति । अत्र नीरोगस्याऽप्राप्ता-
 धरोऽस्य मुत्तमानममाश्रितस्याऽऽद्याकुलस्य यून इत्यपि बोध्यम् । शेषं स्पष्टम् ।
 दिम्बर इति । तथाहि—पद्मदन्तभिरहोरात्रैः पक्षः, ताम्बां द्राम्बां मासः, तैर्द-
 न्तिभिः संवत्सरः । यस्यादित्यर्तुवन्दर्शाभिवर्दिताख्याः पक्ष संवत्सरास्तदनु-
 मादिद्विमादौनामप्यनैययं, तथापि कर्मसंवत्सरमुदित्येव क्रमो बोध्यः । एष
 एव च हनुमत्संवत्सः सायनसंवत्सर इत्युच्यते । एवं पक्षभिः संवत्सरैर्वृत्तम् ।
 एवं चतुर्णां व्यावर्तनैः पूर्वोक्तम्, चतुरशोऽपि तत्त्वैरेकं पूर्वमित्यादि विभाव-
 नीयमिति कालः ॥१३८-१३९॥

तदेव द्रव्यपदार्था निरूपितोऽथ पदार्थपदार्थनिरूपणावसर इत्याह—

एवं निरूपितं द्रव्यं, पदार्थोऽथो निरूप्यते ॥१४०॥

ग द्वेषा गदमाध्यायः, क्रमभावी द्वितीयकः ।

मंज्ञाविशेषतश्चेतो, गुणः पदार्थ इत्यय ॥१४१॥

एवमिति । एतत्तु । ते विभक्तये—म इति । महभावी क्रमभावी चेति
 द्वेव पदार्थाः । मंज्ञेति । तत्र महभावी पदार्थो गुण इति विशेषतोज्ञया गोचरे,
 क्रमभावी तु पदार्थ इति सामान्यतज्ज्ञापरिनिर्गताभि भावः । अत्र यावद्द्रव्य-
 मतीते मति महत्त्वपदार्थानुगतिरिति यद्वदत्तं गुणतज्ज्ञमपि प्रोक्तत्वात्तद-
 न्तिविशेषतः, महभावी तत्र महत्त्वपदार्थानुगतिरिति भावः ।
 ॥१४०-१४१॥

अथ द्रव्यं निरूप्यते -

निरूपितं च द्रव्यं, द्रव्यं च द्रव्येति ।

निरूपितं द्रव्यं च, द्रव्यं च द्रव्येति ॥१४२॥

द्रव्यं च द्रव्यं गोचरे, गोचरे गोचरे गोचरे ।

द्रव्यं च द्रव्यं गोचरे, गोचरे गोचरे गोचरे ॥१४३॥

स्थित्यवगाहहेतुत्वं, वर्तनाहेतुता तथा ।

चेतनत्वाचेतनत्वे, मूर्तत्वामूर्तत्वे इति ॥१४४॥

तत्रेति । अस्तित्वादयोऽमूर्तत्वान्ता द्वाविंशति गुणा इत्यर्थः । तत्राऽ-
स्तित्वं सद्रभूतत्वं, यतः 'सदि'ते व्यवहारः । वस्तुत्वं सामान्यविशेषोभयात्मक-
त्वम् । द्रव्यत्वमपि पर्यायानुगामित्वाभिध्यङ्ग्यं गुण एव । प्रमेयत्वं प्रमा-
विषयत्वं स्वाध्यायनिरूपितविषयत्वसम्बन्धेन प्रमात्वमेव वा । अगुरुलघुत्वं नाम
स्वनान्ता लयात् प्रवचनसिद्धो गुणः, येन द्रव्याणामगुरुलघुव्यवहृतिः सम्प-
द्यते । प्रदेशत्वमविभागिपुद्गलावगाद्यक्षेत्रमात्रव्यापिण्यत्वं येनानुगतप्रदेशव्यव-
हारः । ज्ञानादयस्तु प्रतीता एव । चेतनत्वमनुभवाभ्यो गुणः । अचेतनत्व-
मनुभवाहित्यम् । मूर्तत्वं रूपादिमत्त्वम् । अमूर्तत्वं रूपादिराहित्यमिति ॥
१४२-१४३-१४४॥

अथात्र सामान्यविशेषविभागमाह-

विज्ञेयाः षट् च सामान्या-स्तत्रास्तित्वादयो गुणाः ।

विशेषा द्वादश प्रोक्ता-युधैर्ज्ञानादिका गुणाः ॥१४५॥

सामान्याश्च विशेषाश्च, चेतनत्वादयो मताः ।

विज्ञेया इति । तत्रास्तित्वादयः प्रदेशत्वान्ताः षट् सामान्यगुणाः ।

विशेषा इति । ज्ञानादयो वर्तनाहेतुत्वान्ता द्वादश विशेषगुणाः । सामान्या
इति । चेतनत्वादयोऽमूर्तत्वान्ताश्चत्वारः सामान्यगुणा विशेषगुणाश्चेति । तत्रा-
ऽस्तित्व-द्रव्यत्व-प्रमेयता-अगुरुलघु-प्रदेशत्व-चेतनत्वा-अमूर्तत्वान्यष्टावात्मनः
सामान्यगुणाः; धर्मास्तिकायादीनां चेतनत्वस्थानेऽचेतनत्वमहितानि तान्येवाष्टौ;
पुद्गलस्य च चेतनत्वाऽमूर्तत्वस्थानेऽचेतनत्व-मूर्तत्वान्वितानि । ज्ञान-दर्शन-
सुख-वीर्य-चेतनत्वा-अमूर्तत्वानि षड्धर्मनो विशेषगुणा । पुद्गलस्य स्पर्शस-
म्बन्धवर्णाऽचेतनत्वमूर्तत्वानि षट् । धर्मास्तिकायादीनां च क्रमशो गति-
वगाह-वर्तनाहेतुत्वानामेकैकोऽचेतनत्वाऽमूर्तत्वयुगलमिति त्रयत्रयो
॥१४५॥

तदेवं द्रव्यपर्यायिरूपौ पदार्थौ निरूपितौ, अथ ग्रन्थसमाप्तौ भङ्गला-
दिक्रमाह—

जयति श्रीजिनो धीरो, यच्छिष्येण सुधर्मणा ।
प्रत्यष्टापि प्रभावादयो, गच्छो निर्ग्रन्थनामकः ॥१४८॥
विबुधैर्विहितावासो, मध्यस्थभावभावितः ।
अनुत्तरस्तपागच्छो, महामेरूपमोऽस्ति यः ॥१४९॥
निर्ग्रन्थगच्छ एवायं, जगच्चन्द्रप्रभोरनु ।
तपागच्छाख्यया लोके, यभूव सुप्रसिद्धिमाक् ॥१५०॥
आचार्यो नेमिसूरीश-स्तद्गच्छाम्भोधिचन्द्रमाः ।
सर्वशास्त्रस्य यो वेत्ता, जेता यः सर्ववादिनाम् ॥१५१॥
यत्पादाम्भोजभवत्यैव, चरणस्थैर्यमाप्नुवम् ।
दर्शनज्ञानदाता मे, जयत्ययमनुत्तरः ॥१५२॥
तत्पादाब्जप्रभावेण, प्राज्ञवाचोऽनुमृत्य च ।
वाचकोदयशिष्येण, नन्दनारूपेन भिक्षुणा ॥१५३॥
पदार्थकथनं किञ्चित्, कृतं बालमुपोधकृत् ।
परमार्थपरैः प्राज्ञैः, शौच्यं तच्च मुचेतसा ॥१५४॥

संवत्सरे शरदपाङ्कविधुप्रमाण(१९७५)आषाढमामसिनपक्षदिने द्विर्भाये ।
धीमाजि राजनगरे नगरप्रधाने, मुक्तावलेर्विरचनप्रथमं प्रपूर्णम् ॥१५५॥

जैनमुक्तावलीं कृत्वा, मुकृतं यन्मयाऽर्जितम् ।
मुखी भवतु लोकोऽयं, तेन पुण्येन हेतुना ॥१५६॥
जयतीत्यदि । स्वशक्ति ॥ १४८-१५६ ॥

इति जीवभेदादिपर्यायान्ननिरूपणान्त्यस्तुतीयः परिरुष्टेदः ॥

इति श्रीमहावीरप्रभुसासनोद्वरणधुरीण—यथावस्थिततत्त्वप्रणयनप्रवीण-
विशुद्धीसाम्राज्यविद्वद्बृन्दवन्द्यपवित्रचरणयुगल — कलिकालात्महिताद्वितीयसाधन
श्रीगुणध्वज—रैवत — सम्मत्तशिखरप्रभृत्यनेकमहापवित्रतीर्थंसारक्षणैकपरायण—अधि-
तानेकभज्यसत्त्वोपकारक—तत्त्वप्रभा — न्यायप्रभा—प्रतिमामार्त्तण्डा—ऽनेकान्ततत्त्व-
मीर्मासा—न्यायसिन्धु—सप्तमङ्गगुरुरनिपद — बृहन्ननुपरमलघुहेमप्रभाचनेकमन्थ—
श्रीमगवयचनेकयोगोद्ग्रहनिवार्याठादिप्रस्थानपञ्चकमूरिमन्त्रसमाराधनपूर्वकप्राप्त-
सूरिपद—श्रीसर्वनन्त्रस्वतन्त्र — शासनसम्राट् — मूरिचक्रचक्रवर्ति—जगद्गुरु—तपा-
गच्छाधिपति—भट्टारकाचार्य श्रीमद्विजयनेमिषूभिभक्तसाम्राज्ये तत्पदपूर्वा-
चलभारकर—पूज्यचरण—सिद्धान्तवाचस्पतिन्यायनिशारदाचार्यप्रवर श्रीविजयो-
दयसूरिपञ्चालङ्कारश्रीविजयनन्दनसूरिविगचिता श्रीतत्त्वकल्पलतानाम्नी
श्रीनेनमुक्तावलीटीका ॥

श्रीरस्तु ॥

परिशिष्टम् १
श्रीजैनतर्कसङ्ग्रहः ॥
(सूत्रपाठः ।)

श्रीनाभयं नमस्कृत्य, नेमिगुरुं जगद्गुरुम् ।

तन्यते बालबोधाय जैनोऽयं तर्कसङ्ग्रहः ॥१॥

देवगुरुधर्मास्तत्त्वम् ॥१॥

रागद्वेषाज्ञानविनिर्मुक्तोऽहं देव । स मकलभावसाक्षात्कारी तीर्थप्रणेता
चतुस्त्रिंशदतिशयशाली ॥२॥

सम्यग्भावप्ररूपकः पञ्चमहाव्रतधारी गुरुः ॥३॥

द्रव्यगुणपर्याया भावाः ॥४॥

गुणपर्यायवद् द्रव्यम् । द्रव्याश्रिता निर्गुणाः गुणाः । उभयाश्रिताः
पर्यायाः ॥५॥

परे तु, द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाऽभावाः सप्त पदार्थाः ।
तत्र द्रव्यगुणौ वक्ष्येते । उत्क्षेपणापक्षेपणाकुञ्चनप्रसारणगमनभेदात् कर्म
पञ्चधा । नित्यमनेकसमयेतं सामान्यं, द्रव्यगुणकर्मवृत्तिः, परमपरं चेति
तद् द्विधा । परं सत्ता, अपरं द्रव्यत्वादि । नित्यद्रव्यवृत्तयो व्यावर्तका
विज्ञेया अनन्ताः । नित्यसम्बन्धः समवाय एक एव, अयुतसिद्धवृत्तिः ।
अभावश्चतुर्विधः—प्रागभावः प्रध्वंसाभावोऽत्यन्ताभावोऽन्योन्याभावश्च ।
तत्राऽनादिः सान्तः प्रागभावः । सादिरनन्तो ध्वंसः । तादात्म्यभिन्न-
सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽत्यन्ताभावः । तादात्म्यसम्बन्धावच्छि-
न्नप्रतियोगिताकोऽन्योन्याभाव इति ॥

तन्न, यथायथं यथोक्तभावेऽन्तर्भावात् । किञ्चाऽवयवावयविनोः गुण-
विनोः क्रियाक्रियावतोऽप्यभेदाभेद एव सम्बन्धः । अभावश्चाऽधिकरणात्मक
इति । तत्र, यन्निवृत्तावेव कार्यस्य समुत्पत्तिः सोऽस्य प्रागभावः, यथा घटस्य

मृत्पिण्डः । यदुत्पत्तौ कार्यस्याऽवश्यं विपत्तिः सोऽस्य प्रखंडाभावः, यथा कलश-
स्य कपालकदम्बकम् । स्वरूपान्तरात् स्वरूपव्यावृत्तिरितेनेताभावः, यथा स्त-
म्भस्वभावात् कुम्भस्वभावव्यावृत्तिः । कालत्रयापेक्षिणी तादात्म्यपरिणामनिवृत्ति-
रत्यन्ताभावः, यथा चेतनाचेतनयोः ॥६॥

धर्मधर्माकाशजीवपुद्गलकाला द्रव्याणि ॥७॥

गन्धपुष्टम्भको धर्मास्तिकायः । स्थित्युपष्टम्भकोऽधर्मास्तिकायः । अवगाह-
स्वभाव आकाशः । उपयोगलक्षणो जीवः । ग्रहणगुणः पुद्गलः । वर्तनालक्षणः
कालः ॥८॥

परे तु, पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशकालदिग्देहिमनांमिन्द्रियाणि । गन्ध-
वचं शीतस्पर्शवच्चमुष्णस्पर्शवच्चमपाकजानुष्णाशीतस्पर्शवच्चं शब्दसम-
वायिकारणत्वं अतीतादिव्यवहारहेतुता प्राच्यादिव्यवहारहेतुता ज्ञानवच्चं
मुखादिसाक्षात्कारहेतुतेति क्रमात्तेषां लक्षणानि । पृथिव्यादयश्चत्वारो
नित्या अनित्याश्च । नित्याः परमाणुरूपा अनित्या द्व्यणुकादिरूपाः । ते
च शरीरेन्द्रियविषयभेदात् त्रिधा । पृथिव्यां शरीरं योनिजमयोनिजं च
मनुजकम्पादीनाम् । इन्द्रियं घ्राणं । विषयः पाषाणादिः । जले शरीर-
मयोनिजं वरुणलोके । इन्द्रियं रसनं, विषयः मरिचादिः । तेजसि शरीरं
प्राग्भूत्, तच्च सूर्यलोके । इन्द्रियं चक्षुः । विषयो वह्निमुखीदिः ।
वायो शरीरं प्राग्भूत्, तच्च वायुलोके । इन्द्रियं त्वह् । विषयः प्रागादिः ।
आकाशे इन्द्रियं श्रोत्रं । आत्मा जीवात्मा परमात्मा च । आद्यः प्रत्यक्षे
भिन्नः । द्वितीयः सर्वत्र एक एव नित्यज्ञानेच्छाकृतिमान् । आकाशा-
दयो विभवो नित्याद्यः । मनोऽणुरूपं नित्यमनन्तं चेति ॥

तत्र, पृथिव्यप्तेजोवायुमनसां पुद्गलस्वरूपाऽनन्तैकात्
सर्वत्रावितिष्ठेयात् । किञ्च य एव पुद्गलाः पृथिवीः वादिभ्यः
जलवादिनाऽपि परिमन्त्रि, य एव च जलवादिनाः

त्वादिनाऽपि परिणमन्तीति । अन्यथा पटसुवर्णादीनामपि द्रव्यभेदापत्तेः । दिक् च नभः प्रदेशपङ्क्तिरूपैवेति नातिरिच्यते ॥९॥

जीवपुद्गलाः सक्रियाः शेषाण्यक्रियाणि ॥१०॥

आकाशादेकद्रव्याणि । जीवपुद्गलकाला अनन्तानि ॥११॥

रूपिणः पुद्गलाः । शेषाण्यरूपीणि ॥१२॥

तानि च दशधा—धर्मास्तिकायस्तद्देशस्तत्प्रदेशः । अधर्मास्तिकायस्तद्देशस्तत्प्रदेशः । आकाशारिकायस्तद्देशस्तत्प्रदेशः । अद्वा समयश्च । निर्विभागत्वाच्चास्य न देशप्रदेशसम्भवः । सकलदेशप्रदेशानुगतसमानपरिणतिमद्विशिष्टं द्रव्यमस्तिकायः । तस्य सांशो भागस्तद्देशः । निरंशो भागस्तत्प्रदेशः ॥१३॥

धर्माधर्मा लोकपरिमाणावद्द्रव्येयप्रदेशकौ ॥१४॥

आकाशं लोकालोकभेदाद् द्विविधम् । तत्कलक्षणं त्विदं—धर्मादीनां वृत्तिर्द्रव्याणां भवति यत्र तत् क्षेत्रम् । तैर्द्रव्यैः सह लोकस्तद्विपरीतं ह्यलोकाल्पम् । प्रदेशो लोकस्याऽसद्व्याप्ताः, अलोकस्याऽनन्ताः ॥१५॥

जीवा द्विधा मुक्ताः संसारस्थाश्च ॥१६॥

तत्र मुक्ताः जिनाजिननीर्थातीर्थम्वयंबुद्धप्रत्येकबुद्धबुद्धबोधितनपुंसकस्त्री-पुंलिङ्गगृह्यन्वस्वच्छिन्नैकानेकेनिप्ररूपणाभेदान् पञ्चदशधा । मुक्तिः कर्मक्षयः परमानन्दो वा । न त्वात्यन्तिको दुःखध्वंसो दुरितध्वंसो वा, तस्याऽपुरुषार्थत्वात् ॥१७॥

ज्ञानदर्शनावरणवेषमोहनीयायुर्नामगोत्रान्तरायभेदादष्टधा कर्म, कर्मणः वर्गानि चर्म्म पौद्गलिकम् ॥१८॥

औदारिकवैक्रियाहारकनैजमभाषोऽर्वासमनःकर्मणामिधा वर्गणाः ॥१९॥

प्रदेकमन्यानन्तगुणमिहानन्तमागकन्पदरमाणुस्कन्धनिष्पन्नाः ॥२०॥

तेषामनन्तगुणाः ॥२१॥

एषा द्विधा—एवावगच्छ प्रमाथ ॥२२॥

द्वितीयेऽपि द्विधा पर्याप्ताऽपर्याप्तभेदात् ॥ पर्याप्तिश्चाहारादिग्रहणपरिणम-
नादिहेतुरात्मनः शक्तिविशेषः । आहारशरीरिन्द्रियप्राणभाषामनोभेदात् सा
षड्विधा । साधैकाक्षविक्रलाक्षपञ्चाक्षानां क्रमाच्चतस्रः पञ्च पदं च ॥२३॥

स्थावरा षकेन्द्रियास्ते च पृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पतयः । तत्र वनस्पतयः
प्रत्येकाः साधारणाश्च । प्रत्येका बादरा एव । साधारणाः पृथिव्यप्तेजोवाय-
वश्च सूक्ष्मबादरभेदाद् द्विधा ॥२४॥

असा द्वित्रिचतुःष्वेन्द्रियत्वेन चतुर्विधाः । द्वीन्द्रियाः कृमिशक्षापाः ।
त्रीन्द्रिया मूकामकुणादयः । चतुरिन्द्रिया दंशमक्षिकादयः । ष्वेन्द्रिया नारक-
तिर्यग्मनुष्यदेवाः ॥२५॥

तत्र नारका रत्नशर्कराबालकापङ्कधूमतमस्तमःप्रभाभेदात् सतथा । तिर्यग्वो
जलचरस्थलचरखेचरभेदाच्च त्रिधा । प्रत्येकं तेऽपि सम्मूर्च्छिता गर्भजाश्च ।
तत्र गर्भजा जरायुपोताण्डमवाः । मनुष्याः सम्मूर्च्छिमगर्भजभेदेन द्विविधाः ।
अत्र गर्भजा जरायुजा एव । देवा भवनपतिव्यन्तरव्योतिष्कवैमानिकभेदा-
च्चतुर्धा । देवनारकगर्भजाः संज्ञिनः, शेषा असंज्ञिनः ॥२६॥

स्पर्शनं रसनं घ्राणं चक्षुः श्रोत्रमितीन्द्रियम् । तस्य स्पर्शो रसो गन्धो रूपं
शब्दश्च गोचरः ॥२७॥

प्रदेशाधैकैकजीवस्य धर्माधर्मलोकाकाशप्रमिताः । अयं च गमनागमनात्
सक्तियः शरीरमात्रः स्वसंविदितश्च ॥२८॥

स्वपरव्यवसायि सवेदनं प्रमाणम् ॥२९॥

प्रमेयाऽव्यभिचारित्वं प्रामाण्यं, तदितरत्वप्रामाण्यं तदुभयमुत्पत्तौ परत एव,
उत्पत्तौ तु स्वतः परतश्च ॥३०॥

तद् द्विविधं प्रात्यक्षं च परोक्षं च ॥३१॥

न तु प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दभेदाच्चतुर्धा । अनुमानादीनां
ऽन्तर्मावात् ॥३२॥

स्वप्ने प्रत्यक्षम् ॥३३॥

तद् द्विधा-मान्यवदाधिकं पारमार्थिकं च । मान्यवदाधिकमिन्द्रियार्थं
पारमार्थिकमुपसावाप्तमाप्नोति ॥३४॥

तत्रार्थे द्विधिमिन्द्रियनिवृत्तमनमिन्द्रियनिराश्रयं च । तत्रार्थे स्वाशैतदगमन-
प्राणजवाश्रयप्राणमेतान् पञ्चधा । अग्न्यं मान्यम् ॥३५॥

तद्वदयं अवमदेहापायधारणामेदादेकशब्दार्थं ॥३६॥

विषयविषयिमन्त्रिपानानन्तरममुद्भूतमन्त्राभावाच्चरदन्तेनाज्ञातमायमवान्त-
सामान्याकारविशिष्टवस्तुग्रहणमवग्रह । अवग्रहीतार्थेविशेषाकाङ्क्षणीया । इति-
विशेषनिर्णयोऽवाय । स एव दृढनमावस्थापन्नो धारणा ॥३७॥

पारमार्थिकं विकलं सकलं च ॥३८॥

विकलमवधिमनःपर्यायमेदाद् द्विधा । अवग्रिजानावर्णकर्मसंयोजनममुद्भू-
भवगुणप्रत्ययं रूपिविषयकमाद्यम् । द्वितीयं संयमविशुद्धिनिवृत्तनदावरणसंय-
पशमसमुद्भवमनोविषयकम् ॥३९॥

सकलं समस्त्वावरणशयापेक्ष निश्चितभावमाशान्कारिस्वरूपं केवल-
ज्ञानम् ॥४०॥

एतेन इन्द्रियार्थमग्निरूपोत्पन्नं ज्ञानं प्रत्यक्षं तन्निर्विकल्पकं सवि-
कल्पकं चेति । पुनस्तद् प्राणजादिभेदेन पञ्चविधं । सन्निरूप्यथ द्रव्यप्रत्यक्षं
संयोगः । द्रव्यसमवेतगुणकर्मजातिप्रत्यक्षं संयुक्तसमवायः । द्रव्यमम-
वेतममवेतजातिप्रत्यक्षं संयुक्तममवेतसमवायः । शब्दप्रत्यक्षं समवायः ।
शब्दसमवेतप्रत्यक्षं समवेतममवायः । अभावप्रत्यक्षं विशेषणविशेष्यमात्र-
इति निरस्तम् । सन्निरूप्यत्वाऽप्रामाणिकत्वात् ॥४१॥

इति श्री जैनतर्कमहर्षदे प्रत्यक्षसूत्रः ॥

अथ परोक्षतुण्डः ॥

अस्पष्टं परोक्षम् ॥४२॥

स्मरणप्रत्यभिज्ञानतर्कानुमानागमभेदतत्त्वप्रकारम् ॥४३॥

तत्र संस्कारप्रबोधसम्भूतमनुभूतार्थविषयं तदित्याकारं संवेदनं स्मरणं,
यथा तत्तीर्थं करविश्वमिति ॥४४॥

अनुभवस्मृतिहेतुकं सङ्कलनात्मकं ज्ञानं प्रत्यभिज्ञानं, यथा गोसदृशो
गवयः, स एवायं जिनदत्त इत्यादि ॥४५॥

उपलब्धानुपलम्भसंभवं त्रिकालीकलितसाध्यसाधनसंभ्रन्धोपालम्भनभिद-
मस्मिन् सत्येव भवतीत्याद्याकारं संवेदनमूहापरनामा तर्कः, यथा यावान् कश्चिद्
धूमः स सर्वो बहौ सत्येव भवतीति तस्मिन्नसत्यसौ न भवत्येवेति ॥४६॥

अनुमानं द्विधा—स्वार्थं परार्थं च । तत्र हेतुग्रहणसम्बन्धस्मरणकारणकं
साध्यविज्ञानं स्वार्थम् । तथाहि, यः पूर्वं धूमः सहचारदर्शनादिना यत्र यत्र
धूमस्तत्र तत्राग्निरिति महानसादौ व्याप्तिं गृहीतवान्, स कदाचिन् पर्वतसमीपं
गतः पर्वते धूमं पश्यन् व्याप्तिं स्मरति,—यावान् कश्चिद् धूमः स सर्वो बहौ
सत्येव भवतीति तदनन्तरं पर्वतो वह्नियानिति ज्ञानमनुमेतिरूपयते । तदेतत्
सार्थानुमानम् । न तु मध्ये वह्निव्याप्यधुमवान् अयं पर्वत इतिज्ञानोत्पन्न-
परामर्शस्यावश्यकत्वम् ॥४७॥

एतेन परामर्शजन्यज्ञानमनुमितिः, लिङ्गपरामर्शोऽनुमानं, व्याप्ति-
विशिष्टपक्षधर्मताज्ञानं परामर्शः, व्याप्यस्य पर्वतादिवृत्तित्वं पक्षधर्मत्व-
मित्यपास्तम् ॥४८॥

निश्चिताग्नयानुपपत्त्येकलक्षणो हेतुः । स द्विधा—उपलब्ध्यनुपलब्धिव्या-
प्यमानत्वात् । तत्रोपलब्धिर्द्विधा—अविरुद्धोपलब्धिर्विरुद्धोपलब्धिश्च ।
मलयत्र गिरिनिकुञ्जे धनञ्जयो धूमसमुपलम्भादिति; न विचतेऽस्य
तान्तिर्वदनविकारादेरिति च । अनुपलब्धिरपि द्विधा—अविरुद्धानुपल-

पलब्धिश्च । यथा नास्त्यत्र मूले कुम्भः उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्य तत्स्वभावस्यानु-
पलब्धात् ; वस्तुजातमनेकान्तात्मकमेकान्तस्वभावानुपलब्धादिति च ॥४९॥

अप्रतीतमनिराकृतमभीप्सितं साध्यम् ॥५०॥

पक्षहेतुवचनात्मकं परार्थानुमानम् । साध्यविशिष्टो धर्मो पक्षः । हेतु-
प्रयोगस्तथोपपत्त्यन्यथानुपपत्तिभ्यां द्विप्रकारः । यथा कृशानुमानये पाकप्रदेश-
सत्येव कृशानुमत्त्वे धूमवत्त्वस्योपपत्तेरसत्यनुपपत्तेर्वा । अत्रचित् पञ्चावयवव्याप्त्य-
प्रयोगोऽपि ॥५१॥

परेषां तु पञ्चावयववाक्यमेव परार्थानुमानम् । तथा हि, पर्वतो
वह्निमान्, धूमवत्त्वात्, यो यो धूमवान् स स वह्निमान् यथा महानसं,
तथा चायं, तस्मात्तथा ।

प्रतिज्ञाहेतुदाहरणोपनयभिगमनानि पञ्चावयवाः । हेतुस्त्रिविधः, अन्व-
यतिरेकी केवलान्वयं केवलव्यतिरेकी च । तत्रान्वयेन व्यतिरेकेण च व्याप्तिमान्
आद्यः, यथा वह्नौ साध्ये धूमवत्त्वम् । अन्वयमात्रव्याप्तिको द्वितीयो, यथा
घटोऽभिधेयः प्रमेयात्वात् । व्यतिरेकमात्रव्याप्तिकस्तृतीयो, यथा पृथ्वी इत्येवमो
मिपते गन्धवत्त्वादिति ॥५२॥

असिद्धविरुद्धानैकान्तिकाख्यो द्वैवाभासाः ॥५३॥

यस्यान्यथानुपपत्तिः प्रमाणेन न प्रतीयते सोऽसिद्धः । स द्विविधः,
यासिद्धोऽन्यथासिद्धश्च । आद्यः-शब्दः परिणामी चाश्रुयत्वात् । द्वितीय-
तरकोऽप्येवमन्तरादिना ॥५४॥

साध्यविपर्ययेणैव यस्यान्यथानुपपत्तिरप्यवसीयते स विरुद्धः । यथा हि
एव पुरुषोऽनित्य एव वा प्रत्यभिज्ञानादिमत्त्वात् ॥५५॥

यस्यान्यथानुपपत्तिः मन्दिशते सोऽनैकान्तिकः ॥ स द्वैवा-निर्णयि-
मन्दिशत्येवमन्तरादिना ॥५६॥ आद्यः-शब्दो नित्यः प्रमेयत्वात् । द्वितीय-
तरकोऽप्येवमन्तरादिना ॥५७॥

परे तु, सव्यभिचारविरुद्धसत्प्रतिपक्षसिद्धबाधिताः पञ्च हेत्वा-
मासाः । साधारणाऽसाधारणाऽनुपसंहारिभेदादनैकान्तिकस्त्रिधा । तत्र
साध्याभाववद्भूतिः साधारणो यथा पर्वतो वह्निमान् प्रमेयत्वात् ।
सपञ्चविपक्षव्यावृत्तः पक्षमात्रवृत्तिसाधारणो यथा शब्दो नित्यः
शब्दत्वात् । अन्यव्यतिरेकदृष्टान्तरहितोऽनुपसंहारी यथा सर्वमभि-
धेयं प्रमेयत्वात् । साध्यव्यापकीभूताऽभावप्रतियोगी हेतुर्विरुद्धो यथा
शब्दो नित्यः कृतरुत्वात् । साध्याभावसाधकं हेतुन्तरं यस्य स सत्प्रति-
क्षो यथा शब्दो नित्यः श्रावणत्वात्, शब्दोऽनित्यः कार्यत्वात् । असिद्ध-
विषयः—आश्रयासिद्धः स्वरूपासिद्धो व्याप्यत्वासिद्धश्च । आद्यः—गगना-
रविन्दं सुरभि अरविन्दत्वात् । द्वितीयः शब्दो गुणधाक्षुपत्वात् । संपा-
धिको हेतुर्व्याप्यत्वासिद्धः । साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्व-
रुपाधिः । यथा पर्वतो धूमवान् वह्निमत्त्वादित्यत्र आर्देन्धनसंयोग उपाधिः
गोपाधिकत्वाच्च वह्निमत्त्वं व्याप्यत्वासिद्धम् । यस्य साध्याभावः प्रमा-
णान्तरेण निश्चितः स बाधितो यथा वह्निनुष्णो द्रव्यत्वादिति ॥

तत्र, स'प्रतिपक्षबाधयोरतिरिक्तहेत्वाभासत्वे मानाभावात् ॥५७॥

आमन्त्रणादाविर्मृतमर्थसंवेदनमागम' । आप्तवचनं नूपचारान् ॥५८॥

अभिधेयं वस्तु यथावरिधनं यो जानीते यथाज्ञातं चाभिधेयं स आप्तः ।
स द्विधा—लौकिको लोकोत्तरश्च । आप्तो जनकादिद्वितीयस्तु तीर्थहृदादिः ॥५९॥

वर्णपदवाक्यात्मकं वचनम् ॥६०॥

स्वामादिह्यमामर्ष्यसमयान्मार्थबोधनिबन्धनं शब्दः । न चाम्माच्छ-
ब्दादयमर्थो बोद्धव्य इतीधरेच्छा शक्तिरिति । मानाभावात् ॥६१॥

मर्षशब्देन च निर्विधिप्रतिषेधान्यां स्वार्थनिबन्धनः मन्त्रमन्त्रेणानुगच्छति ।
नदशा—१ स्मादस्येव मर्षमिति विधिकल्पनया प्रथमो मर्षः । २ स्मादस्येव
मर्षमिति निषेधकल्पनया द्वितीयः । ३ स्मादस्येव स्मादस्येव द्वेति
विधिविषेधकल्पनया तृतीयः । ४ स्मादस्येव द्वेति पुनरुक्तः ।

इन्द्रदेशप्रदेशपरमाणुभेदाच्च पुद्गलधनुर्भा । तत्र परमाणुरप्रदेशः ॥६९॥
वर्तनालक्षणः कालः । नवपुराणादिपरिणामा वर्तना । आकलिकादयश्च
हारायै कल्पन्ते ॥७०॥

इति श्री जैनतर्कमङ्गलप्रहे द्रव्यखण्डः ॥

पर्यायो द्विविधः, क्रमभावी सहभावो च ॥७१॥

तत्र सहभाविपर्याया गुणा, यथाऽऽत्मनो विज्ञानव्यतिशक्त्यादयः । क्रम-
भाविनः पर्यायास्तत्त्वात्मनः, यथा सुखदुःखशोकहर्षादयः ॥७२॥

पर्याया अपि स्वभावविभावाभ्या द्रव्यगुणाभ्यां च चतुर्भेदाः । तथा
हे स्वभावद्रव्यव्यञ्जनपर्यायधर्मशरीरात् किञ्चिन्न्यूनसिद्धपर्यायः । स्वभावगुण-
व्यञ्जनपर्याया यथा जीवरस्यानन्तचतुष्टयरूपाः । विभावद्रव्यव्यञ्जनपर्याया गत्या-
यः । विभावगुणव्यञ्जनपर्याया मत्यादयः ॥ पुद्गलस्यापि द्व्येषुकादयो
स्वभावद्रव्यव्यञ्जनपर्यायाः । रसरसान्तरगन्धगन्धान्तरादयो विभावगुणव्यञ्जन-
पर्यायाः । अविमामिपुद्गलपरमाणवः स्वभावद्रव्यव्यञ्जनपर्यायाः । वर्णगन्धरसैकै-
ऽधिकरुद्रस्पर्शद्वये च स्वभावगुणव्यञ्जनपर्यायाः । एवमेकत्वपृथक्त्वसंख्यासंस्थान-
योगविभागादयोऽपि पर्यायाः ॥ एवं सकलव्यक्त्यनुगतं सत्त्वं व्यञ्जनपर्यायः ।
तेव्यक्त्यनुगतं चार्थपर्यायः । उत्पादव्ययप्रौढ्ययोगात्मकं च सत् ॥७३॥

परे तु रूपरसगन्धस्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वा-
त्स्वगुणरसद्रव्यवस्नेहशब्दबुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मसंस्कारा-
श्चतुर्विधतिर्गुणाः । रूपादिचतुष्टयं पृथिव्यां पाकजमनित्यं च,
अन्यत्रापाकजं नित्यमनित्यं च । परिमाणमणु महद् दीर्घं ह्रस्वं च ।
परत्वापरत्वे दिक्कृते कालकृते च । द्रवत्वं सांसिद्धिकं नैमित्तिकं च ।
शब्दो ध्वन्यात्मको वर्णात्मकश्च । बुद्धिः स्मृतिरनुभवश्च । अनुभवो
यथार्थोऽयथार्थश्च । प्रत्यक्षानुमितपुपमितिशब्दभेदाश्चतुर्विधोऽपि ।
तत्करणमपि चतुर्धा । (असाधारणं कारणं करणम् ।) सयवाव्यसमवायि

निमित्तभेदात् काष्ठां त्रिभिः । संगमनिर्गमवर्तभेदादप्युक्तं
 मयश्चिदा । प्रयत्नः प्रवृत्तिनिवृत्तिनीयनयोनिमेदान् त्रिधा । संसारं
 वेगो भावना स्थितिस्थापकश्च । तत्र "वापानेवैकादश तेजसां गुण
 जलधितिप्राणभृतां चतुर्दश । दिक्कालयोः पञ्च पदेव वाय्वरे, महेष्वरे
 मनसस्तथैव च ॥" इति ॥

तत्र, यथायथं पर्यायादिः स्वतन्त्राणां ॥७४॥

इति पर्यायमण्डः ॥

महावतानि पञ्च, प्राणातिपातमृषावादाऽदत्तादानमैशुनपरिग्रह
 रूपाणि ॥७५॥

प्राणातिपातादयः प्रत्येकं मनोवच-कायभेदात् करणकारणानुमतिं
 नवधा । ते चाश्रयाः । तदिरतिः संवरः ॥७६॥

धर्मोऽहिंसा संयमस्तपः ॥७७॥

गृहिधर्मः साधुधर्मश्चेति द्विधा ॥७८॥

गृहिणां देशतो विगतिः साधूनां सर्वतः ७९॥

तत्त्वब्रह्मज्ञानं सम्यग्दर्शनं शान्तमभिव्यक्त्यः शुभान्तर्यामिणः ॥८०॥

लौकिकविक्रं क्षायोपशान्तिकं क्षायिकमिति तत्र त्रिधा ॥८१॥

संप्रागवस्थो ब्रह्मिण्या । तद्वान् जन्तराजना प्राक्चिन्त्यान् ।
 परमात्मा ॥८२॥

तत्रान्तरात्मा ध्याना । परमात्मा ध्यान । ऐकाग्र्यसंविद्यध्यानम् ।
 ध्येयैकता समापत्तिः ॥८३॥

ज्ञानपूर्वकधर्मयोगार ध्यानयोगः । ध्यानयोगात्तु विवेकः ॥८४॥

इति धर्मेन्द्रियान्तः सप्तः ॥

श्रीमदीरजिनो जीयात् , सल्लब्धिर्गौतमः प्रभु ।

यद्वचःमुषया सिक्ता त्रिवुधा अमराः सदा ॥१॥

साम्राज्यं यस्य प्रौढप्रकटमहिमसञ्ज्ञानकर्मप्रधान,
स्वादादाभ्यात्मरम्या मितिनयविगदा शुद्धभावा च पाणी ।

सौड्यं प्रोदानधामा परमगुणनिधिः सर्वतन्त्रस्वतन्त्रः,
स्वप्ने वा जागरे वा शरणमनुदिनं नेमिसूरिर्ममास्तु ॥२॥

श्रीतपागच्छराजस्य तस्य पद्मभोमणिः ।

विजयोदयसूरीशः तस्य पद्ममृता मया ॥३॥

गुणपटाङ्गेन्दुवर्षे श्रीवीरकैवल्यवासरे ।

सूरिणा नन्दनेनायं निर्मितस्तर्कसङ्ग्रहः ॥४॥

इति श्रीसर्वतन्त्रस्वतन्त्र शासनसम्राट् सूरिचक्रवर्ति जगद्गुरु
श्रीप्रज्ञप्त्यादिसकलयोगोद्बुद्धनसूरिमन्त्रसमाराधनपूर्वप्रान्तसूरिपद विद्यापटादि-
प्रधानपञ्चकसमाराधक श्रीशुभ्रयादिमहापवित्रार्थिसंरक्षणपरायण प्रथित
न्यायन्याहरणाद्यनेकग्रन्थसन्दर्भे तपागच्छाधिराज भद्ररक्षाचार्यवर्यश्रीमद्विजय-
नेमिसूरिमगव्यपालद्वार सिद्धान्तवाचस्पति न्यायविशारद विजयोदयसूरि-
पालद्वार विजयनन्दनसूरिणा विरचितः श्रीजैनतर्कसङ्ग्रहः ॥

लिखितध्यायं ग्रन्थः बक्ष्यपटाङ्गेन्दुप्रमिते बैक्रमस्तवसरे मृगशीर्षोसितपद्मपद्म्या
श्रीगोपावीनगरे श्रीजयतारज वास्तव्य दीनचक्षुःमनुजितराजनाम्ना लेखकेन ॥
शुभे भूयात् ॥ ॐ ॥ श्रीः ॥

परिशिष्टम् २

श्रीजैनमुक्तावली-मूलकारिकाः ॥

प्रणमामि महावीर, चरमं तीर्थनायकम् ।
 सच्चिदानन्दमश्रूणं, भव्यार्भाटार्थदायकम् ॥१॥
 वन्दे श्रीगीतमं देवं, देवतासद्विसेवितम् ।
 निजं यत्नविधिसम्पन्नं, प्रथमं गणनायकम् ॥२॥
 श्रीमच्छास्त्रमणमद्वय-धीधरा योगशालिनम् ।
 परमप्रौढसाम्राज्यं, नेमिमूर्तिं प्रणमामि नम् ॥३॥
 सूर्यभगवत्स्नस्य, पादसेवानुभावत ।
 जैनमुक्तावलीं क्वचिद, विधियाऽपि विरच्यते ॥४॥
 द्रव्यपर्यायभेदेनाऽनेकभेदसमन्वितौ ।
 मायदार्यो समाख्यातौ, कृत्स्नभावप्रकाशिमि ॥५॥
 धर्माऽधर्मनभोजीव-पुद्गलानेहसस्तथा ।
 द्रव्याणि गुणपर्याय-वत्त्वं नश्यमुदाहृतम् ॥६॥
 गणपुष्पकारकोऽमद्वय-प्रदेशोऽरूपिनिष्क्रिय ।
 एकद्रव्यं समान्यातो, धर्मो धर्मोऽदृशिमि ॥७॥
 तथैवाऽधर्म आदिष्ट, परं रिक्तपुष्पकारकम् ।
 अवगाह्य आकाशो, वस्तुनामवगादिनाम् ॥८॥
 अनन्तोऽयं प्रदेशोऽथ, लोकाश्चेकविभागभाक् ।
 लदमद्वयेयभागादि-धर्माऽधर्मोऽवगादिनाम् ॥९॥
 आसमन्ताच्च लोकाश्च मा-ऽधर्मोऽधर्मोऽवगादिनाम् ।
 मूलमूलप्रभेदेन, विविधाऽवगादिनाम् ॥१०॥
 एकप्रदेशमुद्वेष्ट-पुनः पुनः नृणां ॥११॥
 प्रदेशानां द्विगुण-विभक्तौ नृणां ॥१२॥

स्पर्शरसगन्धवर्ण-रसदा अनुकमादिमे ।

एतेषां विषया ज्ञेया, वक्ष्यन्तेऽप्यथ नदिथा ॥३६॥

अनिन्द्रियं मनो द्वैधं, द्रव्यभावप्रकाशन ।

एतद् द्वयं भवेद् ज्ञेया, मन्त्रियुनविष्कयन ॥३७॥

स्यात्पुनस्तानुमायाय-मित्रा ज्ञेया मनसि ।

अवग्रहादिका प्रोक्ता, चतुर्थेन मन्यन्ते ॥३८॥

ईहा स्यात् संज्ञायाद् भिन्ना, सहायोपपत्तादिनी ।

यमगैव तथा हेतु-सहायोपपत्तमात्र ॥३९॥

ध्रुवज्ञानं समाप्त्यार्तं, चतुर्थेन विधिनिर्दिष्टम् ।

अज्ञेयं संज्ञि मन्थक च, मादि भावने तथा नमि ॥४०॥

एवमज्ञप्रविष्टं च, प्रतिपद्यन्ति तं मतम् ।

सांख्यव्याप्तिकं प्रोक्तं, तदेव च सहायति ॥४१॥

पाश्चात्त्यिकमुपपत्ता-सामान्यमप्यभिहितम् ।

विद्वन्महर्षि-साध-महर्षिर्जगन्नाथ इव ॥४२॥

विशिष्टाद्विनिर्दिष्टा-दर्थः प्रोक्तोऽयम् ।

मनःपरिचयं ज्ञाने, दृष्टमात्रतोऽप्यथ ॥४३॥

अनेकविधविधानां, सुवर्णमन्त्रादिनाम् ।

आयुर्वेदार्थमात्रज्ञानं, तद्विना विवर्णमन्त्रम् ॥४४॥

अविज्ञानमप्येव-आयुर्वेद-मन्त्र-मन्त्रम् ।

मन्त्रे ज्ञेयविधाने च, अविज्ञानमप्येव ॥४५॥

अविज्ञानमप्येव-मन्त्र-मन्त्र-मन्त्रम् ।

मन्त्र-मन्त्र-मन्त्र-मन्त्र-मन्त्र-मन्त्रम् ।

मन्त्र-मन्त्र-मन्त्र-मन्त्र-मन्त्र-मन्त्रम् ।

मन्त्र-मन्त्र-मन्त्र-मन्त्र-मन्त्र-मन्त्रम् ।

प्रमाणं न तदेव स्यात्, स्वपरव्यवसायकम् ।
 व्यवसायस्वभावं तत्, पण्डितैः परिकीर्तितम् ॥२४॥
 यतस्तस्यास्ति प्रामाण्यं, समारोपविरोधिता ।
 समारोपोऽतस्मिंस्तदव्यवसायोऽधिगम्यताम् ॥२५॥
 विपर्ययः संशयोऽनव्यवसाय इति त्रिधा ।
 अधिज्ञेयः स तत्राद्यो, विपर्ययः प्रदर्श्यते ॥२६॥
 विपरीतैककोटेः स्यान्निष्ठकृतं विपर्ययः ।
 भवेद् यथा शुक्तिकायां, रजताकारतामसि ॥२७॥
 तत्संशयोऽनवस्थिता-नेककोट्यवलम्बि यत् ।
 ज्ञानं साधकबाधक-प्रमाणाऽनुपलभतः ॥२८॥
 यथा स्थानुरयं किं वा, भवेद्वा पुरुषश्च किम् ? ।
 अध्यानव्यवसायस्य, स्वल्पं किञ्चिदुच्यते ॥२९॥
 न विद्वद्भिः समान्यातः, किमप्यालोचमात्रकम् ।
 ज्ञानं यत्तथा गच्छ-तृणस्पर्शस्य शोभनी ॥३०॥
 तद्यदिषाव प्रवक्षे, परोक्षे नत्र चादिमम् ।
 स्पष्टं तत्र, स्पष्टता तत्र, यद्विशेषप्रकाशनम् ॥३१॥
 सांख्यवदार्थिकं पात्र-मायिकत्वेन तद्दिधा ।
 सांख्यवदार्थिकं तत्रे-न्द्रियादनिन्द्रियेतुल्यम् ॥३२॥
 इन्द्रियनिन्द्रिये स्व-दिन्द्रिये तत्रैव च ।
 इन्द्रियनिन्द्रिय-निन्द्रिय-प्रदर्शनम् ॥३३॥
 तत्रैव च पञ्चा-स्व-विदा-विद्वत्तुल्यम् ।
 दिध-तद्-व्यवसाय-ने हेतव दिध-तद् ॥३४॥
 दिध-तद्-व्यवसाय-तद्-व्यवसाय-तद् ॥३५॥
 दिध-तद्-व्यवसाय-तद्-व्यवसाय-तद् ॥३६॥

११९

कारिकाः ।

पृष्ठम् ।

सिद्धादवस्थम् ।

१२४

१४४

संशयं इच्छा नव

१५५

१५१

संशयं सागदवाइविप्रमान

८७

१२७

सायनिरदेव्याजो

१४६

१४९

सामान्याध विज्ञेयाध

११५

१४६

साधेयव्याधोपि

१८

१०५

साधुमाननुगार्थाव

९२

१३०

साधुमाधैकदेशावा

३२

१०२

साधुवहारिकपार

१४४

१४९

साधुवगाहदेतुधं

१२३

१४४

साधुवगाहप्रमेदेन

४

१६४

साधुवगाहस्तस्य

५५

११३

हेतुध निमित्तान्यथा

८५

१२७

हेत्वामासः परिज्ञेयो

१०८

१३९

ज्ञानदर्शनचारित्र्य

१४३

१४८

ज्ञानं च दर्शनं सौख्यं

१४३

कारिकाऽऽयनगणम् ।

कारिकाः ।

विरुदानुपलब्धिश्च	६७
विशिष्टावृत्तिविभेदा-	४३
विशेषोऽपि द्विधा प्रोक्तो	७७
विज्ञेयाः पदं च सामान्या-	१४५
वेदनादिसमुद्घाताः	११५
वेद्यं च मोहनीयं च-	१०३
शब्दः समभिरूढः स्या-	९४
श्रीमच्छ्रमणसहस्रा-	३
श्रुतज्ञानं समाख्यातं	४०
सकलादेशरूपान्य	७५
स द्विधा वा चतुर्धा वा	१३०
स द्विधा सहभाव्याद्यः	१४१
सर्दशोऽत्र विधिर्ज्ञेयः	६३
स नामस्थापनाद्रव्य	९६
सप्तधान्या समाख्याता	६६
सप्तधा फाययोगः स्यात्	११७
स्पर्शा अष्ट मताधैवं	१२८
स्पर्शरसगन्धवर्ण	३६
समयस्त्वविभाग्योऽति	१३७
स विद्वद्भिः समाख्यातः	३०
सर्वकर्मविनिर्मुक्ताः	१०२
सर्वेऽमी सप्तमुद्घाताः	१४
संस्कारबोधसम्भूत-	१०

कारिकाऽऽवचरणम् ।

कारिकाः ।

सत्त्वानं पञ्चधा तत्र

१२४

१४४

संवसरे शरहयाङ्गविधुप्रमाण

१५५

१५१

साध्यविपर्ययव्याप्ति

८७

१२७

सामान्याश्च विशेषाश्च

१४६

१२९

मार्घदीपदयाम्मोधि

१३५

१२६

स्थाष्टुताननुसार्याद्य

३८

३५१

स्यात्प्रमाणैकदेशत्वा

९२

१३५

सांख्यवहारिकपार

३२

१००

स्थित्यवगाहहेतुत्वं

१४४

१३९

स्निग्धरूपप्रभेदेन

१२३

१४४

सुरेर्भगवतस्तस्य

४

६४

हेतुश्च निश्चितान्यथा

५५

१३३

हेत्वामासः परिज्ञेयो

८५

१३३

ज्ञानदर्शनचारित्र्य

१०८

१३९

ज्ञानं च दर्शनं सौख्यं

१२३

१२८

१२९

सांनिपाठांशः ।	पृष्ठम् ।	स्थानम् ।
तत्त्वमसि ।	७५	
द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये ।	७५	
नित्यं विज्ञानमेवात्मा ।	७५	
निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति ।	७६	
ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवति ।	७६	
व्यक्तेरभेदस्तुल्यत्वं ० ।	७०	न्यायसिद्धान्तमुक्तावली ।
सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ।	७५	
सदेव सत् स्यात् सदिति त्रिपाथो ० । १२४		अन्ययोगव्यष्टेद्वित्रिशिक्का ।
सर्वे एते आत्मानः समर्पिताः ।	७५	
सर्वेन्द्रियाणां विषयान् ० ।	६४	योगशास्त्रम्

परिशिष्टम् ६

सटिप्पण-जैनतर्कसङ्ग्रहगत-ग्रन्थ-ग्रन्थकृदादिविशेषनामग्रन्थविः ॥

नाम ।	पृष्ठम् ।	नाम ।	पृष्ठम् ।
अक्षपाद	३०	नैयायिकमत	११;१७;४४
अध्यात्मसार	५८	नैयायिकाभिमत	१५
अनुयोगद्वार	३७	यज्ञमकर्मग्रन्थ	२५
अन्येषां	३७	परं	९;४४;५४
अणमुज्	३०	परेषां	४१
कैचित्	२३;३६	प्रभाकृद्	३०
कैषाञ्चित्	३०	प्रमाणनयतत्त्वालोक	३०;३५
केशवमिश्र	३५	पारमर्ष	३०
चारुका	३०	भगवद्भिर्हरेर्भगवद्गुरिभिः	३
जिनपतिसमय	३०	साह	३०
जीवसमासवृत्ति	१४	मरुदेवा	२२
जैनतर्कभाषा	२	महामहोपाध्यायः	५
जैननय	३;७	महामहोपाध्यायभगवद्भिः	५६
जैन सिद्धान्तमुक्तावली	१;१८	योगाः	३८
तर्कभाषा	३६;३९	वैशेषिक	८
नैयायिक	१;५;८;११;३०	सिद्धान्तमुक्तावलीद्वयः	१०
	३४;३६;४१	सुगत	३०

शब्दः ।	पृष्ठाङ्कः ।	शब्दः ।	पृष्ठाङ्कः ।
अस्तिकायम्	२०	उदय	२३
अस्तित्व	६;७	उदयाभाव	३३
आङ्गराणं	३	उद्योत	५०
आकाशास्तिकाय	६;७;१३;	उदीर्ण	३३
	२०;२९	ऊर्ध्वलोक	२८
आगम	४५	उपयोग	१३;१८,२१;२३
आगमन्व	४६	उपयोगलक्षण	१३
आगमप्रमाण	४७	उपशम	३३;५७
आगासत्थिकाए	१५	उवभोग	१८
आतप	५०	ऋजुमूत्र	४८;४९
आत्मपरिणाम	५७	एकसिद्ध	२२
आत्मप्रदेश	२४	एकाक्ष	२५
आयुः (—कर्म)	२३;२४	एकेन्द्रिय	२६;२७
आवलिका	१४;५१	एवम्भूत	४८;४९
आस्तिक्य	५७	ऐकाग्रचसंविन्ति	५९
आस्रव	२;५२	औदारिक	२४
आहारक	२४	औदारिकवर्गेणा	२४,२५
आहारकवर्गेणा	२४;२५	औदारिकशरीर	२६
आहारपर्याप्ति	२६	औपचामिक	५७
आहारपुद्गल	२६	करणचतुष्टय	५८
इन्द्रियपर्याप्ति	२६	करणपर्याप्त	२६
ईहा	३१;३२	करणाऽपर्याप्त	२६
ईहित	३२	कर्मभूय	२३;२४
उत्पाद	५;१८	कर्मजनित	२३
उन्मूत्रण	४	कर्म	२३;२४;३१;५६;५७

शब्दः ।	पृष्ठम् ।
पर्याय	४;५;६;७;८;११; १३;१४;१५;१६; ५२;५३;५४;५५
पर्यायव	५;८
पर्यायपद	११
पर्यायविपुल	५
पर्यायात्मन्	१८
पारमार्थिक	३१;३३
पुगल	१४;१८;५०
पुद्गल	६;७;८;१३;१४;१७; १८;१९;२०;२४; २६;५०;५१;५३
पुद्गलास्तिकाय	१३;१७
पूजातिशय	३
पोगल्लिकाण	१५
पौद्गलिक	१७;१९;२३; २४;५०
पौद्गलिकी	५०
पौद्गलिकत्व	१७;१८;५०
प्रत्येक	२७
प्रत्येकबुद्ध	२२
प्रत्येकबुद्धसिद्ध	२२
प्रदेश	१३;१४;१८,२०; २१;२९;५०

शब्दः ।	पृष्ठम् ।
प्रदेशबहुव	१४
प्रदेशव	६;७
प्रदेशराशि	१४
प्रदेशान्तर	१८
प्रमत्तयोग	५६
प्राणपर्याप्ति	२६
प्राणव्यपरोपण	५६
प्राणातिपात	५६
प्राणातिपातविरमण	४
बहिरात्मा	५७;५८
बहिरात्मदशा	५८
बहुप्रदेशस्वभाव	८
बादर	२७
बुद्धबोधित	२२
बोहिलाभ	१
भवनपति	२८
भव्यत्वपरिणामिन्	२
भव्यस्वभाव	८
भावेन्द्रिय	२८
भाषा	२४
भाषापर्याप्ति	२६
भाषावर्णा	२४;२६
मनिज्ञानावरण	३३
	२४

शब्दः ।	पृष्ठम् ।	शब्दः ।	
शरिर्निर्वापित	२६	सामान्योपयोग	
शर्करा (-प्रभा) (1862)	२८	सांख्यवहारिक	
श्रीर्षणसह	२३	सावयव्यापार	
श्रुतज्ञानावरण	१११; ११३	सावयवयोग	
आसोऽप्युवास	२४; २६	साधारण	
आसोऽप्युवासवर्गेणा	२४; २६	सिद्ध	
सहस्रम्	४८; ४९	सिद्धजीव	
सहचातगुणवृद्धि	१०४; १०८	सिद्धनिवास	
सहचातगुणहानि	११८	सिद्धान्तभागक	
सहचातभागवृद्धि	११८	सिद्धक्षेत्र	
सममङ्गी	४७; ४८	सिद्धिगति	
सप्रदेश	१३; २१	सूत्रम्	
समभिरूढ	४८; ४९	सूत्रम् १४; २०	
समय -	१४; १५	सूत्रैः प्रदेश	
सम्पुष्टिम्	२८	स्याद	
सम्यक्त्व	५७; ५८	सुवर्णम्	
सम्बन्धदर्शन	५७; ५८	स्वभावगुणव्यञ्जनपर्या	
संज्ञित्	२८	स्वभावव्यञ्जनपर्या	
संज्ञितोऽप्य	३३	स्वभावपर्या	
सर्व	२४; २६	स्वयं बुद्ध	
संज्ञित	५७	स्वयं बुद्धमिद	
सहस्रविरचय	५७	संज्ञित	
सुधारण	२७	संज्ञितमिद	

मरुतिक-जैनमुक्तावलीगण-पारिभाषिकसूचिः ॥

[illegible]

शब्दः ।	पृष्ठम् ।	शब्दः ।	पृष्ठम् ।
अनेकान्तामक	१२४	अलोकाकाश	८२।४३
अन्तर्गव	१०९, १३७	अवगाहक	१११
अन्तरावप्रयोगशम	१२९	अवगाहद	८२९
अर्धरात्रि	१४०	अवगाहना	८२।८३; १३१
अवर्षा	८५; १४०	अवगाहहेतु	१४९
अवर्षा	१३८; १३९	अवग्रह	८६; ८७; ८८; १०५; १०६
अवर्ष	८९; ८७; १०६	अवग्रहाव	८७
अवर्षाव	१०६	अवधि	८६; ८८; १०२; १०३; १०७, १०८
अवर्षावर्षाव	१०३	अवधिज्ञान	८६; ८९; १०८
अवर्षाव	१३५	अवधिज्ञानाव	१०८
अवर्षावमवन	१०८	अवधिज्ञानावगण	१०८
अवर्षावर्षाव	८७	अवधिज्ञान	८६
अवर्षाव	८७	अवधि	८९
अवर्षाव	८८	अवधि	८९
अवर्षाव	८९	अवधि	८९
अवर्षाव	९०	अवधि	८९
अवर्षाव	९१	अवधि	८९
अवर्षाव	९२	अवधि	८९
अवर्षाव	९३	अवधि	८९
अवर्षाव	९४	अवधि	८९
अवर्षाव	९५	अवधि	८९
अवर्षाव	९६	अवधि	८९
अवर्षाव	९७	अवधि	८९
अवर्षाव	९८	अवधि	८९
अवर्षाव	९९	अवधि	८९
अवर्षाव	१००	अवधि	८९
अवर्षाव	१०१	अवधि	८९
अवर्षाव	१०२	अवधि	८९
अवर्षाव	१०३	अवधि	८९
अवर्षाव	१०४	अवधि	८९
अवर्षाव	१०५	अवधि	८९
अवर्षाव	१०६	अवधि	८९
अवर्षाव	१०७	अवधि	८९
अवर्षाव	१०८	अवधि	८९
अवर्षाव	१०९	अवधि	८९
अवर्षाव	११०	अवधि	८९

शब्दः ।	पृष्ठम् ।	शब्दः ।	पृष्ठम् ।
कर्मविधुत	१०७	मालोकान्त	१३६
कर्मयाऽमृषामनोयोग	१४२	माहार	१४१
कर्मरूप	१४१	माहारक	१३७; १४२
कमुर (-कुमार)	१४०	माहारकशरीर	१४१
कम्पिकाय	७६	माहारकसमुद्धान	१४१
कम्पित	१४८; १४९	इन्द्रिय	१४१
माकाराश्रितकाय	७४; ८२	ईशान	१३६
माकेतुप्राप्ति	८९	ईशप्रामाणा	८४; ८७; १०४
भागम	११९	ईहा	१०६
भागमन्त्र	११९	ईहाय	८७
भागमरेदि	१४६	ईहित	१४१
भागमलक्षण	११९	उत्पत्तीबलोप	१३७; १४१
भाषण	१४६	उत्पत्ताम	६५
भाषप्रदेश	८३; १०५	उत्पत्तीबोपाद	१३६
भाषानुपदोपधानहेतुः	१३७	उत्पत्तीबोपादान	१५१; ८३
भाषण	१४०	उत्पत्त	१०९
भाषुगामिक	८९	उत्पत्तीबोपाद	१०९
भाषुगामिन्	८९	उत्पत्तीबोपाद	१४०
भाषमहेतुः	८६; ८७	उत्पत्ति (-कुमार)	१३९
भाषुकादे	१०८; १४३	उत्पत्ति	१३८
भाषु	१३७; १३८	उत्पत्ति	१३९
भाषु	१३७	उत्पत्तीबोपाद	१३८; १३९
भाषु	१३०	उत्पत्तीबोपाद	१३९
भाष	१३७; १४८	उत्पत्तीबोपाद	१३९
भाष		उत्पत्तीबोपाद	१३९

शब्दः ।	पृष्ठम् ।	शब्दः ।	पृष्ठम् ।
उत्तिना	१३८; १३९	कषाय	१३८; १४१
उपकरण	१०३	कषायसमुद्घात	१४१
उपकरणेन्द्रिय	१०४	कर्मक्षय	१३६
उपयोग	८५; १०३; १०४; १०५	कर्मक्षयोपशम	१३९
उपयोगात्मन्	९०	कन्पार्तान	१४०
उपयोगेन्द्रिय	९०	कन्पोपन्न	१४०
उपलब्धि	११६; ११७; ११८	कापोत	१४१
उपशम	१३९	कापोता	१४१
उपशमना	१३८; १३९	काययोग	१४२
उपशमाभाव	१३८	कार्मण	१४२
उपशान्तमोह	१३६	कार्मणकाययोग	१४२
उपशान्तमौख	१३६	कार्मणवर्गणा	१३७
उज्जुमति	८९	कार्मणादि	१३७
उज्जुमतिमनःपर्यायज्ञान	८९	कार्मिकी	१०६
उज्जुसूत्र	१३०; १३१; १३४	कालिकथुत	१०७
एकसामयिक	८७; ८८	कालोदसमुद	१४३
एकसामयिकत्व	८८	किम्पुरुष	१४०
एवम्भूत	१३०; १३१; १३४	किन्नर	१४०
भौदातिकी	१०६	कृष्ण	१४१
भौदारिक	१३७; १४२; १४५	कृष्णा	१४१
भौदारिकमिश्र	१४२	केवल	८६; ८९; १२५
भौदारिकाग्निन्	१४२	केवलज्ञान	८५; ८६; ८९;
भौपशमिक	१३९		१०९; १२५
करण	१३८	केवलदर्शन	८६; १०९

पृष्ठम् ।

शब्दः ।

गुणम् ।

१३२; १३४

पर्यायन्त्र

१०४

१४७

पर्यायमात्रग्राहिन्

१३०

१३८; १३९

पर्यायानुगामित्व

१४९

६३

पर्यायार्थिक

१३०; १३४

१३३; १३४; १३५

पर्यायार्थिकनय

१२२; १३४

१३८; १३९

पर्यायार्थिकनयगुणभाव

१२३

८५

पर्यायार्थिकाभास

१३२

१०३, १०४, १३५

पर्युपणा

१३९

१०४

पारमार्थिक

१०३; १०७; १२५

८६; ८७; ८८

पारमार्थिकत्व

१०२

८८

पारिणामिकी

१०७

१४१

पिशाच

१४०

१४१

पुद्गल

६५; ७४; ८१; ८२; ८३;

१३०; १३१; १३४

१०५; १०८; १३७; १३८

१३२

१४३; १४४; १४५; १४६;

नाभास

८८

१४९

अधिक

१३९

१४१

पुद्गलत्व

८१

१४१

पुद्गलद्रव्य

८१; १०३

१०८

पुद्गलस्कन्ध

१३७

०

पुद्गलान्तरिकाय

७४; ७५

पुष्करवर्दीप

१४७

पूर्व

१४८

पूर्वपर्यायनाश

६५

१३६

शब्दः ।	पृष्ठम् ।
तीर्थ	६३; १३५; १३६
तीर्थदृष्टृ	११९
तीर्थङ्गर	१३६
तीर्थनायक	६३
तीर्थसिद्ध	१३६
तेजःपर्याय	६५
तैजस्	१३७
तैजस	१४१; १४२
तैजसी	१४१
दर्शन	६४; ८५; ९०; १३५; १३८; १३९; १४८; १४९
दर्शनान्तरण	१०९; १३६
दर्शनावरणीय	१३७
दर्शनोपयोग	८५
दिक्कुमार	१४०
दीपपर्यायापन्न	६५
द्वीप	१४०
दुर्नय	१२३; १२४; १३२
देश	७६; १४७
देशविरति	१३५
द्रव्यजीव	१३४
द्रव्यनिक्षेप	१३३
द्रव्याचार्य	१३३
द्रव्यार्थिक	१३०, १३१, १३४
द्रव्यार्थिकगुणभाव	१२३

शब्दः ।	पृष्ठम् ।
द्रव्यार्थिकनय	१२२; १२३, १३३; १३४
द्रव्यार्थिकाभास	१३२
द्रव्येन्द्रिय	१०३
धर्म	६२; ७३; ८१; ८२; ८३; १३१
धर्मास्तिकाय	७४; ७५; ८१; ८२; ८३; १४९
धातुकीखण्ड	१४३
धारणा	८६; ८७; १०६
धारणात्व	१०६
ध्रुव	८६; ८७; ८८
धौव्य	६५
नभःप्रदेश	६५
नय	१२२; १२३; १२४; १३०; १३१; १३२
नयज्ञान	१३०
नयप्रतिबिम्बात्मन्	१३२
नयविवेक	१०९
नयमत्तमङ्गी	१२३
नयाभास	१३२
नयान्तर	१२४
नाग (-कुमार)	१४०
नाम	१३२; १३३; १३६; १३७
नामकर्म	१४१

शब्दः ।	पृष्ठम् ।	शब्दः ।	पृष्ठम् ।
मनःपर्याय	८६; १०३	राक्षस	१४०
मनःपर्यायक	८९; १०८	ख	१४७
मनःपर्यायज्ञान	८६; ८९; १०८; १०९	खण	१४३
मनःपर्यायज्ञानावरण	१०८	खणसमुद्र	१४३
मनोयोग	१३८; १४१; १४२	खणान्तज्ञानादि	१३५
मनोवर्गणा	१०५	लब्धि	१०३; १०४; १०७
महाप्रज्ञादि	६४	लब्धोन्द्रिय	९९
महाशुक्र	१४०	लब्धेश्वर	१०७
महोरग	१४०	लान्तक	१४०
मारणान्तिकसमुद्रघात	१४१	लेश्या	१४१
माहेन्द्र	१४०	लोक	८२; ८३; १४३
मिताकाशावगाहन	१३५	लोकाकाश	८२; ८३
मिथ्या	१०७	लोकाकाशास्तिक्राम	८२
मिथ्यात्व	१३८	लोकाक्रम	१३६
मिथ्यादृष्टि	१०७; १३५	लोकाक्रमस्थित	१३५
मिथ्याधुन	१०७	लोकान्त	१३६
मोहनीय	१०९; १३६; १३७	लोकोत्तर	११९
मोहनीयभूयोपशम	१३९	वचनयोग	१४१; १४२
यज्ञ	१४०	वदनोदरादिप्रभरण	१३६
युगपदुपयोगादिन्	१०९	वर्गजा	१३७; १४२
योग	१४१; १४२	वर्तनी	१४६; १४७
योगनिरोध	१३६	वर्तनीलक्षण	१४६
योगि	१५०	वर्तनादेतुच (ता)	१४७
यज्ञप्रभा	१३९; १४३	वर्तमान	८

शब्दः ।	पृष्ठम् ।	शब्दः ।	पृष्ठम् ।
पूर्वाङ्ग	१४८	बहु	१८६; ८७
पोतज	१४०	बहुविध	८६; ८७
पौद्गलिक	११९; १२०; १३७	बहुवमह	८७
पौद्गलिकत्व	७४; १०५	बाँदर	१३९; १४०
प्रकृति	१३७; १३८	बीजबुद्धि	६४
प्रकृतिबन्ध	१३८	बुद्धेयोधितं	१३६
प्रत्येकबुद्ध	१३६	मल्लोक	१४०
प्रथमगणधर	१३६	भवनपत्यादि	१३९
प्रदेश	६५; ७६; ८२; ८३; ८४; १३७; १३८	भवनवासिन्	१४०
प्रदेशत्व	१४८; १४९	भव्य	६२; ६३
प्रदेशबन्ध	१३८	भाव	१३२
प्रदेशसद्भात	७६	भावनिक्षेप	१३३; १३४
प्रदेशान्तर	६५; ८२	भावयुन	१०७
प्रमत्त	१३५	भावेन्द्र	१३३
प्रमाणसप्तभाषा	१२३	भावेन्द्रिम	१०४
प्रवचन	६३; १०९; १३६	भाषा	१३७; १४१
प्रवचनसिद्ध	१४९	भूत	१४०
प्राक्प्रयोगादि	१३५	मनि	८६; ८८; १०५; १०६; १०७
प्राणन	१४०	मनिज्ञान	८६; ८८; १०६; १०७
बन्ध	८४; १३८	मनिज्ञानत्व	१०५
बन्धक	१३८	मनिव	१०६
बन्धोद्देश	१३६	मनिज्ञान	८४
बन्धन	१३८; १४२	मन पदार्थ	८६
		मन पदार्थि	१०५; ११६

शब्दः ।	पृष्ठम् ।	शब्दः ।	पृष्ठम् ।
श्रुतौपयोग	१०७	सयोगिकेवलिन	१३६
मङ्कम	१३८	सयोगिन	१४१
मङ्कमण	१३८	सर्वार्थसिद्ध	१४०
सङ्क्रमादि	१३८	सलेक्ष्य	१४१
सङ्ग्रह	१३०; १३१; १३४	सविकल्प	८५
सदसदवेद्य	१४१	ससमुद्घात	१४५
सन्कुमार	१४०	सहभाविन्	७२; १२४;
समभिरुद्ध	१३०, १३१; १३४		१४८; १५०
समय	१४७	सहस्रार	१४०
समुद्घात	८३; १४१	साकार	८५
सम्यक्त्व	८६; १३९	सादि	१०७
सम्यक्त्वमोहनीय	१३८	सान्त	१०७
सम्यक्श्रुत	१०७	सामायिकाप्ययनादि	८८
सम्यग्	१०७	सांन्यवहारिक	१०२; १०३;
सम्यग्ज्ञान	११९		१०५; १०७
सम्यादर्शन	६४, ११९	सांन्यवहारिद्वय	१०३
सम्यादष्टि	१०७	सामादन	१३५
सम्यगिमधादष्टि	१३५	मिद	१३२, १३६
सम्यगिभोतम्	१४०	मिदभगवत्	१३६
सम्यग्विभ	६४	मिदानन्तभाग	१३७
समिन्नभोतम्	१०७	मिदलेख	८४, १३९
संज्ञा	१०७	मुक्ते	१४०
संज्ञिभूत	१०७; १०८	मृत्त	१३९; १४०
संज्ञिन्	१४३; १४४; १४५	मृत्त	१३
संज्ञान			

शब्द ।	पृष्ठम् ।	शब्दः ।	पृष्ठम् ।
वान	१४०	स्वप्नपर्याय	१५०
वाङ्महाप्रभा	१३९	स्वप्ननार्थपर्याय	१५०
विगम	८२	स्वप्ननावगाह	१८६
विज	१३६	व्यन्तर	१४०
विजय	१४०	व्यय	१६५
विद्युत्	१४०	व्यवहार	१३०; १३१; १३२;
विपुलधी	८९		१३४
विपुलमति	८९	व्यवहारनय	१३२
विभक्तज्ञान	८६	व्यवहारनयाभिमत	१०३
विभावपर्याय	१५०	शब्द	१३०; १३४
विमानापासिन्	१४३	शब्दनय	१३०; १३१
विरुद्धानुपलब्धि	११८	शरीर	१४१
विरुद्धोपलब्धि	११७	शरीरनामकर्म	८४
वीर्यपरिणति	१३८	शर्कराप्रभा	१३९; १४३
वेदनासमुत्पात	१४१	शुक्ललेखा	१४१
वेदनीय	१३७	शुक्ला	१४१
वेद्य	१३६	शुभाशुभनाम	१४१
वैक्रिय	१३७; १४१; १४२; १४५	शुद्ध्यय	१३२
वैक्रियकायिन्	१४२	श्रुत	८६; ८८; १०५; १०६; १०७
वैक्रियमिश्र	१४२	श्रुतज्ञान	८६; ८८; १०६; १०७
वैजयन्त	१४०	श्रुतज्ञानत्व	१०५
वैमानिक	१४०	श्रुतत्व	१०६
वैतयिकी	१०६	श्रुतमिश्रिता	१०६
व्यञ्जन	१०७	श्रुताज्ञान	८६

शब्दः ।	पृष्ठम् ।	शब्दः ।	पृष्ठम् ।
श्रुतपयोग	१०७	सयोगिकेवलिन	१३६
मदक्रम	१३८	सयोगिन	१४१
सद्वक्त्र	१३८	सर्वार्थसिद्ध	१४०
सद्वक्त्रादि	१३८	सलेक्ष्य	१४१
सद्वक्त्र	१३०; १३१; १३४	सलेक्ष्य	८५
सदसद्वेष	१४१	सविकल्प	१४५
मन्त्रकुमार	१४०	ससमुद्रपात	७२; १२४;
मन्त्रिकरुद्र	१३०, १३१; १३४	सहभाविन्	१४८; १५०
समय	१४७	सहस्रार	१४०
समुद्रपात	८३; १४१	साक्षा	८५
सम्यक्त्व	८६; १३९	सादि	१०७
सम्यक्त्वमोहनीय	१३८	सान्त	१०७
सम्यक्कथुत	१०७	सामाधिकार्ययनादि	८८
सम्यग्	१०७	सांन्यवहारिक	१०२; १०३;
सम्यग्ज्ञान	११९	सांन्यवहारिक	१०५; १०७
सम्यग्दर्शन	६४, ११९	सांन्यवहारिक	१०३
सम्यग्दर्ष्ट	१०७	मासादन	१३५
सम्यग्दर्ष्टि	१३५	मासादन	१३२, १३६
सम्यग्दर्ष्टि	१४०	मिद	१३६
सम्यग्दर्ष्टि	६४	मिदभगवत्	१३७
सम्यग्दर्ष्टि	१०७	मिदानन्तमाग	८४, १३९
सम्यग्दर्ष्टि	१०७	मिदक्षेप	१४०
सम्यग्दर्ष्टि	१०७	मुपन	१३९; १४०
सम्यग्दर्ष्टि	१०७; १०८	मुपन	१३९
सम्यग्दर्ष्टि	१४४; १४५; १४५	मुपन	१३९
सम्यग्दर्ष्टि		मुपन	१३९

शुद्धि पत्रकम् ॥

पंक्तिः ।

अशुद्धम् ।

अमूर्तरूपा

अगुरुद्रव्यं

यथोक्तं

त्याबलिकादि

तेजोमनसां

निर्विभाग्यो

॥१६॥

भेदात् पदविधा

न संयोगी कस्या

दयर्थो

इधर

वाच्य

स्यैवमे

धौव्यामके

स्थिरैकरूप

पटान्तमाम्भस्त

प्रदेश

तथाऽप्य

यमुषोऽप

व पञ्चानाम्

अनदन्ति

विहाय च

महाभारतम्

शुद्धम् ।

अमूर्तरूपा

अगुरुद्रव्यं

यथोक्तमावेष्ट

त्याबलिकादि

तेजोवायुमनसां

निर्विभाग्यो

॥१७॥

भेदात् सा पदविधा

न कस्या

दयमर्थो

इधर

वाच्य

स्यैवमे

धौव्ययोगामके

स्थिरैकरूप

पटान्तं नामभक्त

देश

तथाऽप्य

यमुषोऽप

व पञ्चानाम्

अनदन्ति

विहाय च

महाभारतम्

३	३
८	१९
११	८
१४	१९
१७	१५
२१	२
२३	१६
२६	१३
२९	३
३६	१८
४६	२२
४९	२०
५३	३
५४	६
६५	९
१८	२१३
६८	१२
६९	७
७०	२२
७१	२
७२	७
७३	५
७४	१७

पृष्ठाङ्कः । पंक्तिः ।

११४	१६
११५	३
११५	७
११५	१५
११५	१६
११५	१९
११७	१४
११७	१९
११७	२१
११८	२३
१२१	१३
१२१	२१
१२२	२
१२३	९
१२३	२०
१२३	२५
१२३	२५
१२३	२५
१२४	१८
१२५	५
१२५	१५
१२६	९
१२६	११

अशुद्धम् ।

भारिणी
पञ्चावयवमपि
बहिर्व्यप्ति
संसर्गमानम्
लक्षणत्वफलम्
तु पुनः
मातुलिङ्ग
स्वभावादि
स्वभावविरुद्ध-
व्याप्यादि
अद्वानाभावात्
' स्यात् '
प्रातिरिच
युगपधि
धेयलक्षणः
संसर्गि
केचित्त
दुर्नय
दैगम्बर
पर्यायय
अनन्तर
प्रमाणमिदं यर्थः
निश्चय
यदपि

शुद्धम् ।

धारिणी
पञ्चावयववाक्यमपि
बहिर्व्याप्ति
संसर्गमानम्
लक्षण-त्वं फलम्
वा पुनः
मातुलिङ्गं
स्वभावाद
स्वभावविरुद्धविरुद्ध-
व्याप्यादि
अद्वानाभावात्
' स्यात् ' कार
प्रातिरिक्क
युगपदिधि
धेयभावलक्षण
संसर्गि
केचित्तु
दुर्नय
दैगम्बर
पर्याय
अनन्तर
प्रमाणकमिदं यर्थ
निश्चय
यदपि

पृष्ठाङ्कः । पंक्तिः ।

अथुद्धम् ।

थुद्धम् ।

१२६ १८

तदभासः

तदवभास

१२७ ४

विशेष

विशेषण

१२९ ३

एकको

एकैको

१२९ १२

आद्यं

आद्यो

१२९ १४

धम

धमं

१२९ १७

सङ्ख्याभासम्

प्रमाणस्य सङ्ख्याभासम्

१३४ १३

परिमिति

परिमिति

१३६ ३

गौ वै

गौरवै

१३७ ८

मं

कर्म

१३८ १

कोटिप्रमाणा

कोटिसागरप्रमाणा

१३८ १०

प्रकृत्यामिति

प्रकृत्यामिन्यादि

१४० १७

दिक्कुमारः

दिक्कुमाराः

१४० २६

हेतुराः

हेतुरात्मनः

१४१ ९

समुद्रस्य तो

समुद्रघातो

१४१ १६

कापोती

कापोता

१४१ २३

इन्द्रारक

इन्द्रारक

१४२ ६

कर्मण

कर्मण

१४३ ८

चैके

चैके

१४३ ११

पुष्करवक्षीप

पुष्करवक्षीपः

१४३ २३

शब्द-मेदाद

शब्द-मेदाद

१४९ १९

अस्तिच-द्रव्यव

अस्तिच-वस्तुव-द्रव्यव

१५९ १०

तमस्तमः

तमस्तमस्तमः

१६९ १५

निश्चितपुत्राः

निश्चितपुत्राः

१७७ ६

स्मृताः

मताः

१- १६

कापोती

कापोता

प्रावक्तृथन

हमें बड़ी प्रसन्नता है कि धार्मिक शिक्षण के लिये कॉन्फरेन्स की ओर से तैयार की गई, जैन पाठावली के चौथे भाग की यह तृतीयावृत्ति श्री तिलोक रत्न स्या. जैन धार्मिक परीक्षा बोर्ड पापड़ी द्वारा प्रकाशित की जा रही है। पाठ्य पुस्तक के रूप में जैन समाज ने पाठावली का जो मूल्यांकन किया है वह हमारे लिये हर्ष का विषय है।

बालकों को जैन संस्कृति और जैन तत्त्वज्ञान का सरलता से बोध कराने के लिये ऐसे सर्वमान्य पाठ्यक्रम की मांग कॉन्फरेन्स से होती रहती थी। फलस्वरूप यह पाठावली श्री धार्मिक शिक्षण समिति द्वारा श्री संतबाल जी से तैयार कराई गई है।

जैनशाला, छात्रालय और स्कूलों में क्रमशः शिक्षण दिया जा सके और उत्तरोत्तर बालक धार्मिक ज्ञान प्राप्त कर सकें इस उद्देश्य इस पाठावली के ७ भाग किये गये हैं।

हम आशा करते हैं कि जहाँ २ वर्षों तक इस पाठावली को अपने पाठ्यक्रम में स्थान नहीं दिया गया है वहाँ २ सभी स्कूल, पाठशाला और छात्रालय यथाशीघ्र इसे अपना लेने और बालकों के कोमल हृदय पर जैन संस्कृति की पहरी छाप डालने में सहायक बनेंगे।

मानन्द् मंत्रीगण

श्री. स. मा. स्ये. स्या. जैन कॉन्फरेन्स